tarih VE toplum

4000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / ARALIK 1989

- André Chènier'nin "Doğduğu" Ev / *SEMAVİ EYİCE*
- Tanzimat Okulları / *NECDET SAKAOĞLU*
- Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi / *TANER TİMUR*
- Divanyolu Küresi / *GÜNKUT AKIN*
- Hassa Mimarı Agop Kalfa / *KEVORK PAMUKCİYAN*
- *Hella, Hellen, Helena'nın Gerçek Kimlikleri / BİLGE UMAR*
- Büyük Yüceler Kurultayı / *CEMİL KOÇAK*

İletişim Yayınları 72

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
6

Almanların On Emri
8

ŞİNASİ TEKİN
İlk Defa Müslüman Türkler Oğuzlardı
9

FÜSUN ÜSTEL
Köycüler Cemiyeti
12

TANER TİMUR
Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi
17

GÜNKUT AKIN
Divanyolu Küresi
21

KEVORK PAMUKCİYAN
Hassa Mimarı Edirneli Agop Kalfa
24

NECDET SAKAOĞLU
Tanzimat Okulları
26

BİLGE UMAR
Helle, Hellen, Helenos, Helena'nın Gerçek Kimlikleri
31

CHARLES MACKAY
Lâle Deliliği (Tulipomania)
35

TURGUT AKPINAR
Çepnilerin Gizli Dili
40

DAVUT DURSUN
İsmet Paşa Hazretleriyle Mülâkat
44

AYDOĞAN DEMİR
Rum Çavuşları Kethüdası Hacı Ali'nin Yolsuzlukları
47

SEMAVİ EYİCE
André Chénier'nin "Doğduğu" Ev Hakkır
52

CEMİL KOÇAK
Başyücelik Devleti
57

KİTABİYAT

MEHMET Ö.ALKAN
1923 Amele Birliği
61

Kapak: (Topkapı) Saray Albümlerinden Bir Köy Yaşamı Minyatürü, B.Berlin Prusya Kültür Mirası Kütüphanesi

tarih toplum ARALIK 1989 • CİLT 12 • SAYI 72

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya, Dilfiraz Değerli

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tunâ'y **Düzelti:** Fatih M.Öztan, Remzi Abbas / **Okur İlişkileri:** Mürvet İşgör / **Satış ve Dağıtım:** Burhan Kutlutürk

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta, Murat Keylan / **Montaj:** Vahit Mahmatlı, Ümit Ayar, Turgay Tekatan / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Hamit Balaban, Ersin Çalışkan / **Renk Ayrımı:** Sepco Grafik / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1989

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 48.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255861 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 4.000 TL.

Gökalp'in Ölümü

Tâkip etmekle büyük bir zevk duyduğum derginizin 70. sayısında yayınlanan Reşat D.Tesal'a ait "Bir İstanbul Vardı" başlıklı yazıyı, diğerlerine göstermekte olduğum aynı dikkât ve özenle okudum.

1925 yılı Ağustos'unda mübâdil olarak Selânik'ten İstanbul'a geldiğini söyleyen yazar, İstanbul Erkek Lisesi'nde öğrenimini sürdürmekte iken, Hakkı Sühâ Bey'in bir sabah derisinde, içeri giren Müdür'ün ciddi ve üzgün bir sesle Ziya Gökalp'in cenâze töreni için derse ara verileceğini duyurduğunu ileri sürüyor ve devamla bu törene nasıl katıldıklarını anlatıyor.

Bilindiği üzere, büyük düşünür Ziya Gökalp 25 Ekim 1924'de İstanbul'da Beyoğlu'ndaki Fransız Hastahânesinde vefat etmiştir. (Vefatına dâir tıbbi rapor metni aynen şöyledir: "14 Ekim 1924'de Hastahâneye getirilen Diyarbakır Mebusu 48 yaşlarında Ziya Gökalp Bey, bu sabah saat beşte meningo-encephalo myelite diffuseaigue hastalığından vefat etmiştir. 25 Ekim 1924

HASTANE DOKTORU GASSEN")

Şu hâle göre; Yazar'ın belleğine dayanarak yazdığı bu yazıda affedilmez bir tarih hatâsı göze çarpmaktadır. Yazar; ya İstanbul'a geldiği tarihi anımsayamıyor, ya da Ziya Gökalp'in ölüm tarihini bilmiyor. Veya gerçekten o tarihte katılmış olabileceği başka bir cenâze törenini Ziya Gökalp'e ait zannediyor.

Teferruat gibi görünse de bu hatâyı, derginizin ciddî, tutarlı ve hepsinden önemlisi gerçekçi yayın ilkesi ile bağdaştıramadığımdan iletmeyi uygun buldum.

Yayınlanması ricâsıyla saygılar sunarım.

AV. HALÛK ÇAĞDAŞ
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
KAMPÜS/SİVAS

cem yayınevi

ALPAY KABACALI

Bir İhtilâlcinin Serüvenleri
DOĞMAYAN HÜRRİYET
ve
YARIDA KALAN İHTİLÂL

İki kitap birarada: İkinci Meşrutiyet döneminin "arslan yürekli" ihtilalcisi Hasan Amca'nın (Çerkes Hasan) serüvenleri... Ve onun, sağcısından solcusuna birçok yazarın (Burhan Felek, Kadircan Kaflı, Ahmet Emin Yalman, Melih Cevdet Anday, Hikmet Engin, Sami N.Özerdim, Aziz Nesin) değeri üzerinde birleştikleri önemli yapıtı: Doğmayan Hürriyet...

Adıghe, Abhaz ve Esperanto Dillerinde İsim Listesi

Tarih ve Toplum dergisinin Eylül sayısında sayın Kudret Emiroğlu'nun "Çocukluğunu Bilmek Oğuldan, Uşağa, Mahduma..." adlı yazısını okuduk. Dillere olan merakımız nedeniyle, ayrıca, böyle güzel bir yazıya bizim de katkımız olsun düşüncesiyle, çocuklar ve onların büyükleriyle ilgili bir isimler listesi hazırladık. Bu listeyi Adıghe, Abhaz ve Esperanto dillerine göre oluşturduk. Listemizi incelemeye başlamadan önce, bu saydığımız dillerle ilgili olarak, *Tarih ve Toplum* okurlarına kısaca bilgi vermeyi uygun görüyoruz.

Adıghe Dili: İber-Kafkas dilleri ailesinden olan Adıghe dili günümüzde SSCB, İsrail, Ürdün, Suriye, Lübnan, Yugoslavya, Türkiye ve daha birkaç ülkede konuşulmaktadır. Adıgheler 125 yıl önce yurtlarını terketmek zorunda kaldıklarında, Osmanlı yönetiminde imparatorluğun her tarafına (Kosova'dan Filistin'e kadar) dağınık olarak yerleştirilmişlerdir. Adıghe dilindeki harf sayısı 54'dür.

Abhaz Dili: Son aylarda gazetelerde Sovyetler Birliği'ndeki Gürcü-Abaza çatışmasını sıkça okur olduk. 111 yıl önce yurtlarından zorla atılan Abhazların büyük bir bölümü aynen Adıgheler gibi Osmanlı İmparatorluğu içerisine dağınık olarak yerleştirilmiştir. Abhazlar ülkemizde Abaza olarak tanınırlar. İber-Kafkas dilleri ailesinden olan Abhaz dili 59 harflidir.

Esperanto Dili: Yapay bir dil olan Esperanto, özellikle Latin dillerinden pek çok sözcük almıştır. Öğrenilmesi kolaydır. 28 harften oluşur. Ülkemizde Esperanto diline karşı büyük bir ilgi vardır.

RAİF FAUG/İSTANBUL

Kaynaklar

1) W.Lucassen - Presummary version of Abkhaz-English Dictionary, Amsterdam, 1988

2) C.Paris-N.Batouka - Dictionnaire Abzakh Vol. 1, Paris, 1987

3) Adel Abdulsalam (Lash) - Adıghen (Western Circassian) Vocabulary Institut for the study of languages and cultures of Asia and Afrika, Tokio,

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızla, *Tarih ve Toplum* 6. yılını (ve 12. cildini) tamamlamakta. Yaşadığımız kültürce yozlaşma ortamında bu düzeyde bir dergi çıkarmakta oluşumuzdan kıvanç duyuyor ve her şeyi ilgisine borçlu olduğumuz siz seçkin okuyucularımızla bu mutluluğu paylaşıyoruz. (O kadar azsınız ki, sayınıza bakarak, herhalde seçilmiş olduğunuza hükmediyoruz!)

Elinizdeki sayıda, 150. yıldönümünü uğurladığımız Tanzimat'la ilgili iki yazı var: biri Necdet Sakaoğlu arkadaşımızın Tanzimat okulları üstüne, öteki ise Günkut Akın'ın yeni düzeni simgelemek için o dönem mimarisinde alegorik olarak kullanılan "küre" hakkındaki incelemesi. Mimarlık tarihine değgin bir başka yazı da, Pamukciyan dostumuzun kaleme aldığı Agop Kalfa biyografisi.

Aydoğan Demir'in arşiv belgeleriyle sunduğu, 16. yüzyıl ortasının yolsuzluklarına dair araştırma, tek kelimeyle ibret-âmiz! Taner Timur'un Şerif Paşa'yla ilgili makalesi de, II. Meşrutiyeti daha iyi anlamak yolunda önemli bir katkı. Cemil Koçak'ın aktardığı İslâmî-Faşist Başyücelik tasarısı ise, iktidarından muhalefetine herkesin yeni bir anayasa istedikleri şu günlerde, hiç değilse bazılarının işine yarayabilir.

Füsun Üstel'in Köycüler Cemiyeti incelemesi, erken dönem Cumhuriyetimizde halkçılığın nasıl bir gelişme gösterebileceğini ortaya koyuyor. Ama asıl düşünülmesi gereken, bu akımın ne gibi toplumsal zorunluluklar karşısında bir kuru hayal olarak kaldığı. Dr.Turgut Akpınar dostumuzun Gizli Diller ve Çepni örneği üstüne yazısı ise, özellikle yurdumuzdaki Alevîlerin geçmiş konumuna ışık tutmakta.

Harvard'dan Şinasi Tekin'in bu kere lütfettiği etimolojik araştırma, salt dilsel kanıtların genel tarihte nasıl işe yaratılabileceklerinin parlak bir örneği. İzmir'den Bilge Umar'ın aynı yöntemle yaptığı inceleme ise, eski Yunan adlarının kökenlerini irdeleyerek bu üstün kültür sentezinin kendisinden önceki Anadolu uygarlıklarına ne kadar borçlu olduğunu aydınlatmakta.

Yine bu sayımızda Prof.Semavi Eyice genç yaşta idam edilen Fransız Devrimi'nin tanınmış şairi André Chénier'nin İstanbul'da doğduğu ev hakkında önemli bilgiler veriyor. Davut Dursun'un çevirisini yaptığı İsmet Paşa ile yapılmış mülakât da bu ayın ilgi çekici yazıları arasında.

Bu sayımızda, bir çeviri yazımız daha var: (Hollanda'da) Lâle Deliliği. Size şimdiden müjdeleyeyim ki, Orhan Şaik Gökyay hocamız gelecek aylarda, bize Türk yazınındaki lâleler ve diğer çiçekler üstüne edna kaynakları tanıtan birkaç yazı hazırlamayı vaad etti. Bunları merakla bekliyoruz.

Her zamanki Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay ve Türkiye'de Solun Tarihinden sayfalarımızda, yine ilginizi çekecek örnekler bulacaksınız. Kitabiyat bölümümüzde ise, benim geçen ay çıkan küçük bir kitabıma, öğrencim Mehmet Alkan'ın eklediği değerli belgesel katkı yeralmakta.

Gelecek yılın sayılarında yeniden buluşmak üzere, saygı ve sevgilerimle.

METE TUNÇAY

1985

4) Ali Keskin (Çurey) - Sözcüklerin Dilinden Adıgheler, Ufuk Matbaası, İstanbul, 1989

5) B.Oesbek - Erzaehlungen der letzten Tscherkessen auf dem Amselfeld. Rheinische Friedrich-Wilhelms Universitaet, Bonn, 1986

6) Giovanni Battista Boetti (1743/1794) - Oemme Edizioni, Milano, 1989

7) Konstantin Şakrıl-Valantin Koncarya - Abhazkiy Slovar, Akua (Suhumi), 1986

8) M.Z.Yumuk - Türklere Mahsus Esperantoca Kurs Kitabı, İstanbul, 1951

9) Emil Pfeffer - Wörterbuch Deutsch - Esperanto, Wien, 1926

10) B.M.Kardanov - A.T.Biçoyev-Russko-Kabardinsko-Çerkesskiy Slovar, Moskova, 1955

11) Blenavkue Bateku - Adıqé Bzexabz, Cam (Damask), 1931

TÜRKÇE	ADIGHECE	ABHAZCA	ESPERANTO
1 - Abla	Şıpxhunexhıj	Khşeyhab	Fratino
2 - Akraba	'Ihlı	Atınkha	Parenco
3 - Akrabalık	'Ihlığe	Atınkhapa	Parenceco, parencaro
4 - Amca	Adeş	Abşa	Onklo
5 - Anababa, ebeveyn	Ade-Ane	Ayunatavaa	Gepatroj
6 - Anne	Nı, Ane	An	Patrino
7 - Anneanne, babaanne	Nın, Nane	Andu	Avineto
8 - Baba	Ade, Ate	Ab	Patro
9 - Babaanne, anneanne	Nın, Nane	Andu	Avineto
10 - Bacanak	Melhğeğu	Amahüla	—
11 - Baldız	Adeje	Ankhupha	—
12 - Bay, erkek	Xulhxuğe	Akhatsa	Sinjoro/bay, Viro/erkek
13 - Bebek (emzik çocuğu)	Nanu	Adzk	Bebo
14 - Çocuk	Ç'ale, Ş'ale	Ahyçı	Infano
15 - Çocukluk	Ç'alağe, Ş'alağe	Akhuçpa	infaneca/çocukça
16 - Çok çocuklu	Bın kued zi'e	Akhuçu ratsa	—
17 - Damat, enişte	Malhxhe	Amahü	Bofilo
18 - Dayı	Aneş	Anşa	Onklo
19 - Dede	Adeşxhue	Abdu	Avo
20 - Delikanlı	Ş'aleş'e, Nıbjış'e	Arpıs-tça	Junulo
21 - Dişi, kadın	Bzılhxuğe	Adzğab	Virino, edzino
22 - doğmak (insanlar için)	qexhun	akhepe aypa	naskigi
23 - doğmak (hayvanlar için)	qelhxuen	akhepe aypą	—
24 - Dost, ahbap	Blağe	Ava	Amiko
25 - Dostluk	Blağağe	Avapa	Amikeco
26 - Dul erkek	L'uğuabe	Ayba	Vidvo
27 - Dul kadın (orta yaşlı)	Fızabe	Ayba	Vidvino
28 - Dul kadın (ileri yaşlarda)	Nıuabe	Ayba	—
29 - Elti	Nıseğu	Aytsala	—
30 - Erkek çocuk (12-18 yaş arası)	T'ase	A-khatsarpıs	Knabo, bubo
31 - Erkek kardeşin çocukları	Queşırılhxu	Aşapaça	—
32 - Erkek torun	Querılhxu	A-mota	Nepo
33 - Evlat	Bın	Akhşapa	Ido
34 - evlenme çağına gelmiş bayan	Dek'ueğue	Aphüzba	—
35 - evlenme çağına gelmiş erkek	Qeşeğue	Arpızba, arpıc	—
36 - evlenme çağını geçirmiş bayan	Pşaşe xek'ueta	Aphüs	—
37 - evlenme çağını geçirmiş erkek	Ş'ale xek'ueta	Akhatsa	—
38 - Flört, sevgili	Qeşen	Abziyabayü	Amatino
39 - Gelin	Nıse	Atasa	Bofilino
40 - Görümce (kocanın kızkardeşi)	Pşıpxu	Ankhupha	—
41 - Hala	Aneşıpxhu	Abkhşa	Onklino
42 - İnsan	Ts'ıxu	Avayu	Homo
43 - İnsancıllık, hümanizma	Ts'ıxuğe	Avayubziyabara	Filantropio
44 - insancıl, yardımsever	Ts'ıxuğe zıxelh	avayura	humana, filantropia
45 - Kadın, dişi	Bzılhxuğe	Adzğab	Sinjorina/bayan, evli kadın/Edzino
46 - Karının erkek kardeşi	Şıqu	Abkhunda	Bofrato
47 - Kaynana	Şıquane	Ankuha	Bogepatroj
48 - Kaynata	Şıquade	Abkhua	Bogepatroj, boparto
49 - Kız	Pşaşe, Hıcebz	Adzğab	Knabino
50 - Kızkardeş	Şıpxhu	A-yahöşe	Fratino
51 - Kızkardeşin çocukları	Şıpxhurılhxu	—	Nevo/kızkardeşin oğlu
52 - Kız torun	Pxhurılhxu	—	—
53 - Kocanın erkek kardeşi	Pşıque	Abkhunda	Bofrato
54 - Kuma (ikinci hanım)	T'ane	Avaptpa	—
55 - Küçük kız veya erkek	Nehış'e	Akhuçu	—
56 - Millet, ulus	Lhepq	Ayaa, Abvlar	Popolo, nacio
57 - Oğlan çocuk	Ç'elexhu, Ş'alexhu	Khatsa-khşara	Bubo
58 - Oğul	Que	Apa	Filo
59 - Öksüz, yetim	Yibe	Vayuda etim	Orf(in)o
60 - Sütanne	P'ur-Ane	Kıkakhş-an	—
61 - Sütkardeş	Bıdzışeğu	Abzıçaş	—
62 - Teyze	Aneşıpxhu	Ankhşa	Onklino
63 - Üvey anne	Anenep'es	An-psa	Duonpatrino
64 - Üvey baba	Adenep'es	Ab-psa	Duonpatro
65 - Üvey oğul	Mılhxuque	Apa-psa	Duonfilo
66 - Üvey kız	Mılhxupxhu	Apha-psa	Duonfilino
67 - Otuz yaşına kadar olan kimse	—	Açа	—
68 - Otuz elli yaş arası	—	Avayunadza	—
69 - Elli yaşından sonraki kimse	—	Abırg	—
70 - Bunamış yaşlı kimseler	—	Alıgab	Maljunulo
71 - Altmış yaşını aşmış kimseler	Themade, Themate	Atahmada	—
72 - Yüz yaşını aşmış kimseler	—	Atslahüsta	—

وظیفه

Vazife, *20 Teşrinisâni 1923.*

69. (Eylül 1989) sayımızda, kimliği hakkında bildiklerimizi anlatıp 17 Ekim 1923 tarihli *Vazife*'de çıkan "Sınıf Mücadelesi ve Grevler" yazısının çevrimyazısını sunduğum genç Tıbbiyeli Memduh Necdet'in bu kere de aynı gazetenin 3 Ekim 1923 günlü (No.3-30) sayısından başka bir yazısını aktarıyorum.

METE TUNÇAY

Gençlik ve Askerlik

ARTIK memleketimizden harp belâsı kalkmıştır. Uzun seneler kan ve barut kokularile bunalan kafalarımızın, gerilen asabımızın, acı demlerin bitmesile sükûna varacağını zannediyorduk. Mahaza bütün harp fevkalâdeliklerinin yok olmasına rağmen, yine görüyoruz ki, gayet vasî, bilhassa mektep gençliği için pek şumullü bir askerlik karşısındayız. Hepimiz pekalâ biliyoruz ki, bugün bütün mekâtib-i âliye müdavimleri, liseler son sınıfları baştan başa askerlikle mükellef gençlerden mürekkeptir. Şu halde kanunun tamami-i tatbiki muvakkat bir zaman için de olsa, mekteplerin kapanmasını intaç edecektir. Bunun gençlik için, hassaten fakir gençlik için ne kadar ağır bir şey olduğu tasavvur edilemez... Aynı zamanda, memleketin şiddetle maarife ihtiyacı olduğu bu mühim anlarda böyle bir hadise tevlit etmek vatanın selâmeti için de iyi bir şey olmasa gerektir. Esasen maddî ve manevî, bilhassa maddî, bin müşkülât içinde mektebe devam edebilen fakir bir aile çocuğu, altı ay veya bir sene mektebi terk etmek ıstırarında kalırsa, tekrar okuma imkânlarına nasıl malik olabilir?

Onu bin müşkülâtla, fakat bir ümide bağlanarak okutan ailesi, tekrar nasıl okutabilir? Şu halde o genç hem ailesi, hem de vatanı için kaybedilmiş demektir...

Saniyen burada üzerinde şiddetle ısrar etmek istediğimiz ikinci bir mes'ele var... Bedel-i nakdî mes'elesi...

Askerliğe mukabil nakdî bedel usulü kabul edilmekle çok yanlış bir sistem takip edilmiş olur. Çünkü: bu vaziyet karşısında esasen hiçbir faydası olmayan ve istihsale yaramayan kuvvetler bırakılmış ve ona mukabil istihsal için fevkalâde lâzım olan ve miktarı çok az olan müfit bir unsur kaybedilmiş oluyor..

Saniyen, biz biliyoruz ki: Askerlik demek, bilâ kaydüşart bütün vatandaşların hin-i hacette vatanı muhafaza için silâh kullanabilmelerini mümkün kılmak demektir. Bedel-i nakdî usulü kabul edilmekle, binnetice vatandaşların bir kısmının silâh atabilmesi ve vatanlarını kurtarabilmesi imkânı selb edilmiş oluyor...

Askerlikten maksat para almak değildir. Yukarıda izah ettiğimiz gibi bütün fertleri müdafaa-i milliyeye salih bir hale getirmektir.. Fertlerden bir kısmının bundan istisnası haksızlık teşkil etmez mi? Bedel-i nakdî usulünün kabulüyle askerlikten matlup olan neticenin istihsali gayr-i kabildir. Aynı zamanda bedel-i nakdîyi veremeyecek olan memleketin yoksul kısmını askere almakla, esasen bütün harp senelerince ailesi erkânından mühim bir kısmını cephelerde feda eden bir aksama dokunulmuş olur. Bu fakir ailenin bu son ferdinin de askere gidişi, taazzuv kıtlığında daha beş on kişiyi sefalete atmak, öldürmek demektir. Çünkü bugün, askere gidenler arasında birçokları vardır ki, beş on kişilik bir ailenin reisleridir...

Fikirlerimizi hülâsa etmek icap ederse diyeceğiz ki:

1- Hadd-i zatında pek güçlükle mekteplerine devam edebilen gençliği, velev muvakkaten, tahsillerinden alakoymak katiyen muvafık değildir. Çünkü elde edilecek fayda vâki olacak zarardan çok daha azdır.

2- Kabul edilmek istenilen bedel-i nakdî usulü tamamı ile yanlıştır. Çünkü askerlikten maksat para almak olmadığına göre, gençlerin bir kısmı askerlik yapmamakla vatanî vazifelerini yapmamış olacaklar...

3- Bedel-i nakdî vermeyip de askere gidecek olan müstahsil gençlik, memleket için ziyaları telâfi edilemeyen bir unsurdu. Binaenaleyh memleketin müstahsil unsura çok ihtiyacı olan böyle bir zamanda, bu gibi gençleri kaybetmek, ona mukabil hiç faydası olmayan bir kısım gençliği de müdafaa-i milliyeden uzak tutmak katiyen doğru değildir..

Bütün temas ettiğimiz gençler bu fikirdedir. Halkın menafiile daha yakından alâkadar olması lâzım gelen halkçı hükûmetimizin bunları nazar-ı dikkate alacağını ümit ederiz. □

MEMDUH NECDET

Müdürü: Mihran, Mahall-i idare ittihaz olunan matbaanın sahibi. Umûr-ı idare ve umur-ı tahririyye ve gazeteye müteallik hususât-ı sâire için müdürü izzetlü Mihran Efendiye müracaat olunur. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Mekâtib-i vâride gazeteye derc olunsun olunmasın iâde edilmez. Mahall-i idaresi: Bâbıâli Caddesinde 7 numerolu (Mihran Matbaası)dır. İstanbul için seneliği Mecidiye yirmi guruş hesabıyla 80, altı aylığı 45, vilayât için posta ücretiyle beraber seneliği 130, altı aylığı 70, demiryol ve vapur ile her nüsha ayrı ayrı gönderilir ise seneliği 170, altı aylığı 90 guruştur. Gazetenin mesleğine muvâfık ve menâfi-i umumiyyeye müteallik olan evrak maa-l-memnûniyye derc olunr. Ancak gönderilecek mekâtibin derc olunup olunmamasından idare mes'ul olmaz. Âdî ilânâtın satırından 2 ve banka ve şirket ve umûr-ı sarrafiyyeye müteallik ilânlardan 5 ve havâdis sırasına derc olunacak mu'tenâ ilânâtdan 10 guruş alınır. Nüshası 10 para Hergün neşrolunur.

SABAH

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İCMAL

ABD Avrupa'ya Karşı Savunmada

□ Amerika Reis-i Cumhuru General Harrison tarafından Amerika Kongresinin yani Meclis-i Mebu'sanının hîn-i küşâdında [açılışında] irâd olunan nutuk yalnız müşârünileyhin ilk nutk-ı siyasîsi olmak cihetiyle değil, belki muhteviyâtı yüzünden de şâyân-ı ehemmiyet görülüyor.

General Harrison bu nutkunda en ziyade, Amerika bütçesinde seneden seneye zuhur eylediği halde ne yapılacağı bilinemeyen fazla-i varidâta [gelir fazlasına] ehemmiyet vermiştir. Şimdiye kadar teâkub eden [birbirini takibeden] Amerika kabineleri bütçede fazla zuhuruna meydan vermeyip vâridâtça tevâzün [denk olma] husulünü temin için yegâne çare olarak vergilerin ta'dil ve tenzilini kararlaştırdığı halde General Harrison Hükûmeti bu tedbiri de muvafık bulamayarak zuhur eden fazlayı başka cihetlere sarf etmek lüzumunu hissediyor.

General Harrison Amerika'da mevki-i riyâsete geçeliden beri Amerika'nın bir asırlık haricî politikası için başka bir çığır açılmış ve meselâ cumhuriyet-i mezkûre şimdiye değin Avrupa umûruna [işlerine] müdahaleden müctenib bulunduktan [sakındıktan] başka Avrupalıların Amerika'nın cihât-ı sâiresinde [diğer taraflarında] olan teşebbüsâtına da ağmaz ile [göz yummakla] muamele eyler iken, şimdi emr[iş] ber-akis [tersine] olarak Amerika Cumhuriyetinin Avrupa devletleri tarafından Amerikaca bir gûne müdahaleye meydan vermemek hususunu kendisine vazife edindiği görülmekte bulunmuştur... (2 Kânun-ı evvel 1889)

O Zaman da Bulgaryalı Soydaşlarımız

□ Bulgaristan'da kalmış olan ahali-i Müslime hakkında Bulgarlar tarafından revâ görülen i'tisafâta [doğru yoldan sapmalara] dair şimdiye kadar bir iki fıkra-i mahsusa yazdığımız gibi bu kere Sofya gazetelerinden birisi tarafından neşr edilmiş bulunan bir fıkrayı da aşağıda derc-i sütun-ı teessüf eyledik.

Gariptir ki bu gibi tecâvüzât-ı i'tisafkârâne meydanda bulunduğu ve Bulgaristan Hükûmeti için ilelebed medâr-ı ta'yîb ve tevbîh [ayıplama ve tekdir vesilesi] olup durduğu halde Sobranya meclisinde yine birtakım hayal-perestân Hükûmet-i Seniyyenin Bulgaristan Hükûmet-i hâzırasının efkârına muvafakat ve adem-i muvafakattan dem urmak ile vakit geçiriyorlar.

Bundan evvel dahi beyan eylediğimiz vechile, Bulgaristan Hükûmeti her zaman ve bilhassa şimdi bulunduğu mevkî-i müstesnâ icabından olarak ahkâm-ı muahedâta riayet etmek suretiyle hükûmet-i metbûsını [tâbî olduğu hükümetini] hoşnûd etmeye mecburiyet-i kat'iyye ile mecbur olup bu nokta-i selâmetten her ne tarafa doğru olursa olsun cüz'îce udûl eylemek [sapmak] Bulgaristan'ın menâfi-i hakikiyye-i hâliyye ve müstakbelesi [şimdiki ve gelecekteki gerçek çıkarları] için muzırrdır.

Bâhusus unsur-ı İslâm Bulgaristan'ın en çalışkan, en zekî bir kısm-ı küllî-i halkı olup kendilerini Bulgaristan'da ikametten bîzâr olacak derecede tazyîkât ve i'tisafâta [baskı ve yolsuzluklara] dûçar ve binâenaleyh muhâcerete icbar eylemek [göçe zorlamak] Bulgaristan'ın pek çok yerlerini ziraatten, umrândan mahrum bırakacağı ve Bulgaristan'dan çekilecek çalışkan ahalî-i Müslimenin yerini dolduracak nüfusun tedariki Bulgaristanca kabil olamayacağı cihetle ahalî-i Müslimeye revâ görülen sû-i muamelât yine Bulgaristan'ın menâfi-i hakikiyyesine mazarrat [zarar] verecek netâyicten başka bir şey vü-

cuda getiremez...(15 Kânun-ı evvel 1889)

DAHİLİYE

"Zaptiye Nezaret-i Allyyesinden"

Tabanca Hırsızlığı

☐ İdare-i Mahsusa makinislerinden İbrahim efendi Tophane'de Kadirîler Yokuşunda sâkin Altıncı Daire-i Belediye tahsildarlarından biraderi Mustafa efendinin hânesindeki boru derûnunda beş beyaz Mecidiyesiyle bir sagîr [küçük] revolverini sirkat [çalma] ve muahharen zikr olunan revolver ile kendisine kasd edeceğine dair tehdid-âmiz bir de mektup irsâline cür'et eylediği iddia olunmasına ve merkum İbrahim efendi bi't-taharrî geçen Pazartesi gecesi Bostanbaşı'nda kahvehânede oturmakta iken tutularak ve üzeri aranılarak mesrûk [çalıntı] revolver memlû [dolu] olduğu halde zuhur etmesine binâen hakkında lâzım gelen muamele-i kanûninin teşebbüs olunduğu... (6 Kânun-ı evvel 1889)

Hususi Bir Sergi Küşadı

☐ Mensucat-ı dahiliyyeye tezyîd-i rağbet emeliyle yazdığımız makaleler bazı taraftan dûçâr-ı itiraz olmuş ise de tahrîren ve şifâhen [yazıyle ve sözle] takdirâta da mazhar olmuş ve herhalde bû misillu teşvikâtın menâfi-i memlekete muvafakati zannımızca bir ekseriyet-i azîme ile tasdik olunmuştur. Bu kadarı da bize gayret-bahş olmağa kâfi olduğundan alelumum sanayi-i dahiliyyenin istihsal-i terakkiyâtı emrindeki mütalaât ve tefekkürâtımızın neticesi olmak üzere en müessir bulduğumuz bir tedbiri arza ibtidar ediyoruz.

Hulûs-i niyyetimiz [niyetimizin temizliği] sebeb-i cür'et olduğu gibi mütalaât-ı âcizânemiz karîn-i sevab görünmeyecek olur ise medar-ı mazeret de olabilir.

Dünyanın her tarafında ara sıra sergiler küşad olunduğunu görüyoruz. Bunların tertibi yolunda ihtiyar olunan fedakârlıkların mücerred bir nümâyiş için olmayıp maddî ve mühim bir maksada mebnî olduğu muhtac-ı beyan değildir. O maksat ise netâyic-i mesâî-i beşerin bir imtihan-ı umumî meydanına vaz'ıyla erbâb-ı mesâîye mükâfât irâesi ve şu suretle kendilerin teşvîki hususundan ibarettir... (7 Kânun-ı evvel 1889)

...Bizim Canımız

☐ Girit ahalisi hakkında âhiren ilân buyurulan afv-ı umumî ferman-ı hümayûnunun meşmûlü olamayan [kapsamına giremeyen] Giritliler hakkında dahi hüsn-i muamele olunması bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i Padişahî devletlû Şakir Paşa hazretlerine emr ve iş'âr buyurulacağını Istandard Gazetesi rivayet etmektedir... (16 Kânun-ı evvel 1889)

Muâhedât-ı Atîka

Kapitülasyonların Kaldırılması Yolunda

☐ (Istandard)ın Dersaadet'ten ahz ü neşr eylediği bir telgrafnâmeye nazaran taraf-ı Bâbıâliden Almanya murahhaslarına teklif olunan ticaret ahidnâmesinde Almanya teb'asından bulunan eşhâsın hânelerinde mahâkim tarafından icrâ-yı taharriyâta lüzum görüldüğü zaman taharriyât-ı mezkûrenin Almanya Konsoloshânesinin malûmâtı olmaksızın icra olunabilmesine dâir bir madde münderic bulunmuştur. Mezkûr telgrafnâmede işbu şart (kapitülasyon) denilen muahedât-ı atîkanın ilgâsı yolunda bir hatve [adım] demek olup Almanya Devleti bu bâbta muvafakat eylediği halde düvel-i sâirenin dahi devlet-i müşarünileyhâya imtisal edeceği [örnek teşkil edeceği] ilâve olunmuştur... (16 Kânun-ı evvel 1889)

İstanbullu Ne Askere Gider, Ne Bedel Öder

☐ Dersaadet'ten vilâyât-ı Şâhâneye tahvil-i ikamet eden [ikametini değiştiren] gayr-ı Müslimenin bedel-i askerî muâfiyetinden hissedar olup olmadıkları bazı mahallerden istifsar olunması [sorulması] üzerine ol bâbta sebk eden [vâki olan] arz ve istîzâna [bildirme ve danışmaya] şeref-tastîr buyurulan [yazılan] 9 Teşrin-i evvel sene 305 tarihli ve bin ikiyüz bir numerolu tezkire-i sâmiyyede [Sadrâzamlık makamından yazılan tezkerede] Ahz-ı Asker Kanununun otuzuncu maddeleri hükmünce teb'a-i gayr-i Müslimeden bedel-i askerî vermeyen ve bir mahalden bedel-i askerî veren bir mahalle nakl edenlerin muaf ve nakl ettikleri yerlerde tevellüd eden [doğan] evlâdının mükellef ve bilâkis bedel-i askerî veren mahalden bedel-i askerî vermeyen mahalle nakl edenlerin mükellef ve orada tevellüd edecek evlâdının muaf olmaları lazım geleceği Şûrâ-yı Devlet Tanzîmat Dairesinden kaleme alınıp Meclis-i Mahsus-ı Vükelâda mütalâa olunan mazbatada gösterilmiş olmakla ol vechile muamele icrası emir ve irade buyurulmuş ve bir mûcib-i irade-i aliyye muktezâsının îfâsı maa-tahrîr [yazılmakla] Vergi İdare-i Umumiyyesinin ifadesiyle ta'mîmen vilâyâta tebliğ buyurulmuştur... (18 Kânun-ı evvel 1889)

MÜTENEVVİA

A. APİKYAN İDAREHANESİ

tasarrufla temîn-i servet
tecrûbe-i tâlî' ve temîn-i saadet

Sücukçuluktan Önce Bankerlik

Dersaadette Bağçekapısında
Taş Handa Numero 60

☐ Mağazamız Osmanlı ve ecnebi tahvilâtının tekasîtle [taksitlerle] füruhtu muamelesiyle iştigal eder. Mâh-be-mâh [ay be ay] yirmi kuruştan yüz yirmi kuruşa kadar cüz'î bir taksit i'tâ olunduğu halde, birinci taksitin i'tasından itibaren yüz binlerce Frank piyangolara iştirak olunur. Birinci taksitin tarafımıza teslim olunduğu dakikadan itibaren tahvilât müşterinin malıdır. Bu muameleden kat'en zarar ihtimali olmadığı halde mâhiyye [aylık] cüz'i bir fedakârlık ihtiyârı ile bir sermaye teşkili mümkün olur. Füruht olunan eshâmın [payların, senetlerin] 600.000, 500.000, 300.000, 200.000, 100.000, 60.000 Frank ve gayrı büyük ikramiyeleri vardır.

Muâmelâta başlayalıdan beri gördüğümüz rağbetten cesaret alarak bu kere Avrupa'nın ikramiyeli ve fâizli tahvilâtının en-ziyade şâyân-ı itimad olanlarından haylice tahvilât celb ettik. Bunlar gerek borsa fiyatıyla, gerek şerâit-i mu'tedile ile bedeli mukassaṭan i'tâ olunmak [taksitle verilmek] üzere füruht olunacağından ilân-ı keyfiyet olunur.

Maksadımız kendi istifade-i meşrûamızla beraber ahâlîmizde kaide-i müstahsene-i tasarrufa riâyeti artırmak ve sâde-dilânı [temiz yüreklileri] aldatmak üzere tertib edilmiş olan malûm el-esâmî [adları bilinen] piyangolardan ictinâb ettirmektir.

Taşradan vârid olan siparişler cüz'i bir komisyon ile icra olunur.

Malûmât-ı mufassala almak ve tarifelerimizi görmek arzu eden zevât-ı kirâmın İstanbul'da Bağçekapısında Taş Handa 60 numerolu idare hânemize müracaat eylemeleri rica olunur.

Müşterilerimizin yedinde bulunan her nevi piyangolu tahvilâtın eski keşidelerinde ikramiye kazanmış olup olmadıkları meccânen tedkik olunur... (28 Kânun-ı evvel 1889)

Servet-i Fünun Salnamesi'nde

ALMANLARIN ON EMRİ

(Bu tavsiye umum Almanlara matbu varakalarla tevzî edilmektedir.)

1. En küçük masraflarında bile vatandaşlarının ve vatanının menâfiini asla nazardan gaib etme.

2. Bir memleket-i ecnebiye mahsûlât ve mamûlâtından, velev ki iki paralık, bir şey satın alırsan vatanının servetinden o mikdar tenkîs etmiş (azaltmış, eksiltmiş) olduğunu unutma.

3. Paran daima Alman işçilerine ve pazarlarına müfîd olmalıdır.

4. Ecnebi makinelerini ve ecnebi alat ve edevatını istimal ederek Alman dâr-üs-sınâisini, Alman hanesini, Alman toprağını şâibedar etme (kusurlu, eksik gösterme).

5. Sofranın üzerinde ecnebi etlerini, ecnebi yağlarını bulundurma. Bunlar hem Almanya'da hayvan yetiştirenleri hem de sıhhatini rehn eder (bozar, zarar verir). Çünki Almanya zabıta-i sıhhıyesi tarafından muayene edilmiş değildir.

6. Alman kalemi ile Alman kağıdı üzerine yazı yaz. Yazıyı da Alman sünger kağıdıyla kurut.

7. Ancak Alman kumaşlarıyla telbîs et (giyin) ve Alman serpuşlarını başına giy.

8. Yalnız Alman unu, Alman meyveleri, Alman birası Alman kuvvetini hâsıl eder.

9. Almanya'nın arpa kahvesinden hoşlanmazsan Almanya müstemlekelerinden gelen kahveyi istimal et. Eğer sen ve senin gibiler çukulatayı seviyorsanız dikkat ediniz, çukulatanız katiyyen Alman metaı olsun.

10. Ecnebilerin lafları, ilanları seni asla bu nesâyih-i makûleden (akla uygun öğütlerden) çevirmesin. Kanaat et ki ne söylenirse söylensin, dünyanın en iyi ve büyük, Almanya'nın vatandaşına layık olan mahsûlatı Alman mahsûlatıdır.

İşte evâmir-i aşere (on emir)!.. Fransızlar bunları zikr ettikten sonra kendi taraflarına döndürerek, Almanların bu on nasihatini okuyan her Fransıza, Fransız mamûlat ve mahsûlatından başka bir mahsûl, bir mamûl satın almamasını, Fransız emtiası ve Fransa mahsûlatı olduğu için değil, belki Fransa mahsûlat ve mamûlatının dünyada en âlâ mahsûlat ve mamûlat olduğuna kanaat ederek bunları takdir eylemesini tavsiye ediyorlar... Bu tavsiyenin son satırları da şunlardır:

"Fransa'nın mahsûlat ve mamûlat-ı nefise ve bediesinin takdirkârı olmalarını istiyoruz. Çünki bu hususda dünyanın hiç bir memleketi Fransa ile rekabet edemez. Almanlar nasıl kendi memleketlerinde evâmir-i aşereyi tatbik ediyorlarsa biz de bunları Fransa ve Fransızlık namına tatbik eyleyelim, sıhhatimizi muhafaza, sanayimizi himaye edelim. Fransızlar! Fransa mahsûlatını satın alınız!.."

Almanların evâmir-i aşerisini Fransızlar kendi hesablarına aynen kabul ederek harfiyyen bu nasihatlere tevfîk hareket etmek için birbirine karşı ahd ve peymanda bulunmak istedikleri halde biz de niçin Almanlar, yahud Fransızlar gibi hareket etmeyelim? Denilebilir ki Almanlar, Fransızlar her bir ihtiyaçların dahilde tesviye edebilecek derecede terakki ve temeddün etmiş (ilerlemiş ve uygarlaşmış) milletlerdir, onlar bu on nasihate tamamıyle riayet edebilirler, biz bu halde miyiz?.. Buna da kısaca bir cevab verebilmek mümkündür. On emrin onunu birden tutamazsak, on nasihatin kaffesine de riayet edemezsek hiç olmazsa şimdiden sekizini, yedisini, hatta beşini olsun kendimize rehber ittihaz edelim (seçelim) de diğerlerini de tatbik edebilecek hale gelmeye çalışalım. □

Çevrimyazı: Dilek YELKENCİ

İlk Defa Müslüman Türkler Oğuzlardı!

ŞİNASİ TEKİN

"*NAMO but. Namo darm. Namo Sang*", Burkancı Uygurların yani Buddha dini mensûbu Uygurların besmelesi olup "Buddha'ya saygı! Dine saygı! Cemaate saygı!" demektir[1].

Önce teker teker kelimelerin mânâları ve menşeleri üzerinde duralım:

Namo skr. *namah* "saygı", "eğilme". Farsça *namâz* kelimesi de bunun yakın akrabası olur. (Sondaki o sesi Hind gramer kaidesine göre olmuştur.)

Darm dharma binbir çeşit manası olan bir kelime: 'din'den 'şey' kelimesine kadar herşey *dharma*'dır. Kalıplaşmış olan bu ifâde dışında *dharma*, Uygurcada *nom, törü* veya *nom törü* olarak ifâde edilmiştir.

Hind-Avrupa dillerinde kelimenin akrabaları çok; meselâ İngilizce *firm* 'sağlam'; Almanca *das Firmament* 'gök yüzü'...

Sang skr. *sangha* 'cemaat' (dört kısımdan meydana gelir).

Şimdi bütün bu bilgilere dayanarak bir kaç soru soracağız ve bu soruları çekip çevirip, uzatıp Eski Burkancı Uygur Türklerinden Batı Türkistan'daki ilk dönemin Müslüman Türklerine, oradan da Selçuklu Türkiyesi'ne atlıyacağız ve bu sorulardan mütevazi bir sonuç çıkardıktan sonra bir iki genelleme ve *oruç* kelimesi ile iştikakçılık işimizi bitireceğiz.

Sorularımız şunlar: 1. Uygurcaya tercüme edilmiş metinlerin asıl dillerinde bu üçlü formül yani *namo but. namo darm. namo sang* bulunuyor mu? Yani bu, Tohar dilinde, Çincede ve Tibetcede var mıdır? Varsa söylenecek bir

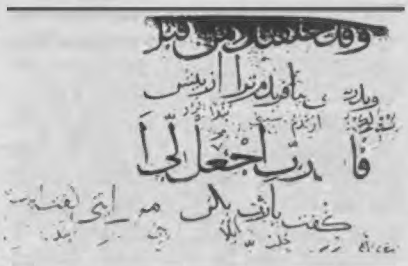

Üç Dilli Kur'an: Arapça, Farsça ve Anadolu Türkçesi (Selçuk Devri).

şey yok tabiî! 2. Yoksa, bu üçlü formül nereden geliyor? Hangi dilden alınmıştır? Soruları daha da çoğaltmadan önce ilkin bunlara cevap verelim. Bu cevaplar şimdilik bilgi yığınından öte geçmeyecek. Birinci soru olumsuz cevaplandırılacak: yani *namo but. namo darm. namo sang* formülü ne Çincede, ne Toharcada ne de Tibetcede vardır. Bütün bu dillerdeki Burkancı metinlerin kaynağı olan Sanskrit yani Hind dilinde de böyle bir şey yoktur[2].

İkinci sorunun cevâbı Soğutca. Yani yukarıda sözü edilen üçlü formül Soğutların dilinde vardır ve Uygurcaya buradan geçmiştir. Bu cevap, bu tesbit çok önemlidir. Bunun neden önemli olduğunu anlayabilmek için bu milletin İç Asya'daki durumunu bilmemiz gerekmektedir: Soğutlular bir Doğu İran kavmi olup dilleri hiç bir zaman dinî konularda örnek alınacak bir "kültür dili" olamamıştır; yani bir "mukaddes dil" seviyesine çıkamamıştır. Yani Soğutca İslam dünyasındaki bir Arapçanın, Hıristiyanlık dünyasındaki bir Latincenin, Eski Babildeki bir Sümercenin büyüleyici ve dinî havasına bürünüp bir "kilise dili" olamamıştır[3].

Buna rağmen nasıl oluyor da Uygurcadaki çok önemli dinî bir formül, Soğutçadan alınabiliyor? Dahası var: Bunun dışında en muğlâk felsefî terimlerden Uygurların günlük ibâdet terimlerine kadar dilin hemen her köşesinde Soğutçadan gelen kelime ve terimleri bulmamız mümkündür: *nom* gibi, *nizvani* gibi *kent* gibi[4]...

Şimdi bütün bunlara bakarak Uygurca metinlerden hiç olmazsa bazılarının Soğutçadan tercüme edilmiş olabileceğini düşünemez miyiz? Düşünemeyiz; çünkü Uygurca birçok ketebe kaydından hiçbirinde "Soğutçadan tercüme edilmiştir" ibâresi yoktur. Bu durum tesâdüfî de olamaz çünkü, Burkancı kültür dâiresinde bir dilin, "mukaddes kültür dili" olabilmesi için Burkan dininin *Tripitaka* adı verilen bütün külliyâtının o dilde tercüme ve telif yolu ile yaratılmış olması gerekir. Halbuki Soğutçada Tripitaka hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Dolayısiyle Soğutça mukaddes bir "dinî dil" olamamıştır.

Tekrar meselemize dönelim ve sorumuzu tekrarlayalım: Bir metin A,B,C dillerinden tercüme ediliyor Uygurcaya, A,B,C dillerinden alınmış kelimelerin yanı-sıra ikide bir, adım başında Soğutçadan alınmış kelimeler cirit atıyor ortalıkta... Ve bu Soğutça kelimeler A,B,C dillerinden hiç birinde bulunmuyor. Şimdi Uygurca metindeki bu Soğutça kelimeler A,B,C dillerinden hiç birinde bulunmuyor. Şimdi Uygurca metindeki bu Soğutça kelimeler nasıl olmuş da Uygurcaya girip yerleşmişler?

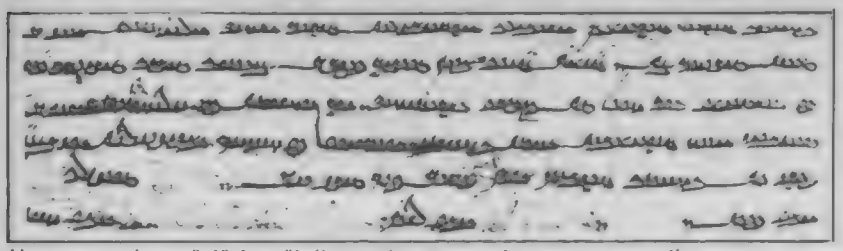

Uygurca metin ve üçlü formül: "namo but. namo darm. namo sang"

Tercüme edilen dilden ayrı bir başka dilden kelime alındığını görmek için Karahanlıların ve Anadolu Selçuklularının yaptıkları ilk Türkçe Kur'an tercümelerine bakalım. Bilindiği gibi Türkçede ilk Kur'an tercümesi Karahanlıcadır. Eldeki nüshalardan en eskisinin istinsahı 14. yüzyıl başı olmasına rağmen herhalde ilk meydana getirilişi, 11 yüzyıl olmalıdır, yani Y. H. Hacib ve Mahmûd el-Kâşgarî devri.[5]

Anadolu'dakinin tarihi yok ve eksik; fakat mürekkebine ve harflerinin biçimine bakarak bunun 12-13. yüzyıllarda Konya'da meydana getirilmiş olduğunu düşünebiliriz. Dikkate şâyan olanı bu Anadolu Türkçesi Kur'an, Farsça tercümeyi de ihtiva etmektedir.[6] Bu iki tercümede ortak bir husûsiyet buluyoruz: Arapça ve Türkçe kelimelerin yanısıra Farsça kelimelere de rastlıyoruz. Bunlar İslâmiyetin temel kavramlarındandırlar:

Salât yerine *namâz; savm* yerine 1) Anadoluda: *oruç*, 2) Karahanlıcada: *rôze; Allah* ve *Tanrı* yanında *Hudâ; melek/melâike* yerine *feriştah* vb.vb.vb.

Bu durum karşısında, herhalde "Efendim Kur'an Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir!" diyemeyeceğiz.

Bir an için yüzyılları atlayıp Tanzimat sonrası İstanbul'una gelelim. Avrupa'ya değil pencereler, iri iri kapılar, dervâzeler açılmış. Millet Avrupaî şiirler, hikâyeler ve tiyatro eserleri düzüyor... Bu arada da durmadan tercümeler yapılıyor: Ne Molière kalıyor, ne V.Hugo ve ne de Aleksander Dümas, hepsi tercüme ediliyor. Bu tercümelerin içinde Arabî ve Farisî kelimeler cirit atıyor. Mütercimlerin önündeki metin ama Fransızca! Bu nasıl oluyor böyle? Diyeceksiniz ki şimdi: "Böyle de soru mu olur? Elbette A.Vefik Paşa, A.Midhat Efendi Türkçe tercümelerinde Arapça, Farsça kelimeler kullanacaklardı! Çünkü bunlar, yüzyıllardır gelişip oluşan ve Osmanlıca adı verilen Batı Türklerinin yazı dilinin temel unsurlarındandırlar!"

Birinci ve ikinci meselemizdeki sorulara cevap verilmiş mi oluyor acaba böylece? Yani Çinceden tercüme edildiği halde meselâ bir Uygurca metinde Soğutça kelimelerin, ibârelerin bulunmasını, daha önce geliştirilmiş bir Uygur yazı dili ile izah edebiliriz, tıpkı Tanzimat'a tekaddüm eden bir Osmanlı yazı dilinin varlığı gibi... Aynı şekilde Anadolu Selçuklularının Türçe Kur'anı ile Karahanlıların Türkçe Kur'anındaki Farsça kelimeleri de böyle izah edebiliriz. Bu yakıştırma, yani ilk iki durumu, 19. yüzyıldaki A.Midhat Efendinin tercümelerindeki duruma benzetme akla yakın geliyor; hatta câzip bile görünüyor; zira bu sûretle ispat edilmiş oluyor ki Türklerin, Doğuda ve Batıda Burkancı ve Müslüman olmadan çok evvel de gelişmiş bir yazı dilleri vardı! Diğer tarihî verilerin ışığında MAALESEF BU TESBİT DOĞRU DEĞİLDİR! Anadolu Türklerinin Konya'ya yerleşmeden önce bir yazı dilleri yoktu. Karahanlıların da, Kur'anı tercüme etmeden önce İslâm kültürüne dayalı bir yazı dilleri olduğu da çok şüphe götürür. Aynı şekilde Uygurların da 8. yüzyıldan önce bir yazı dilleri olduğunu kabûl etmek çok güçtür.

Durum böyleyse o zaman yazı dilinin olmadığı devirde ne vardı? İnsanlar meramlarını yazı ile ifâde etmeğe başlamadan önce bu işi *sözle, konuşma ve dinleme ile* yapıyorlardı sadece, değil mi? Yani Türkler, herhangi bir medeniyet dâiresine girdiklerinde, bu medeniyetin unsurları onlara şifâhî olarak, sözlü olarak intikâl ettiriliyordu ilkin. Buradan şu neticeyi çıkaracağız:

Türklerin kültür hayatında, kurdukları her yazı diline bir şifâhî dönem tekaddüm eder. Yani Türk, atından inip çizmelerinin tozuyla Burkan manastırına girip yazı yazmağa, tercüme yapmağa başlamamıştır! Aynı şekilde yolunun üstündeki bir namâzgâha uğrayıp, bir mescide girip selâmün aleyküm'den sonra pat diye rahleye çöküp Kur'anı tercüme etmeğe ve bunu da yazmağa başlamamıştır! Böyle bir şey imkânsızdır! Bunun olabilmesi için bir hazırlık devresine ihtiyaç vardır! İşte buna yani bu hazırlık devresine "şifâhî (sözlü) dönem" diyoruz. Bu her yerde, her zaman ve her milletin kültür tarihinde böyle olmuştur. Yani: Daha önce benzeri bir başka kültür tecrübesi olmaksızın yabancı bir kültür dâiresine giren her milletin hayatında bu böyle olmuştur. Moğollar da aynı şeyi yapmışlardır. Tibetçeden yaptıkları ilk tercümelerinde de, 17. yüzyılda yaptıklarında da hep Uygurca terimler kullanmışlardır. Bunun nasıl olduğunu anlamak için bu milletin kültür tarihine kısaca bir göz atmak yeter: Moğollar Çingiz Han ile tarih sahnesine çıkınca, zâten öteden beri birlikte yaşadıkları Uygurları, bilhassa Burkancı Uygur râhiplerini devlet idâresinin her kademesinde istihdam ettikleri gibi Çingiz Han'ın din adamlarına gösterdiği hoşgörüden istifâde eden Uygur râhipleri, Burkan dininin yayılmasını sağlamak için her türlü vâsıtayı kullanmaktan çekinmediler (dinî vaazlar vb.). Bunun neticesinde bir iki nesil sonra şifâhî yolla Uygurca dinî teknik terimler Moğolcaya yerleşti. Bir süre sonra belki de 13. yüzyılın sonunda gene Uygur râhiplerinin önderliğinde Burkan dinine âit metinler, Moğolcaya tercüme edilmeğe başlayınca, daha önce dile yerleşmiş olan Uygurca asıllı dinî terimler tabiî olarak Moğol yazı dilinde kullanılmağa başladı.

Aynı şekilde Moğolların bu mâcerasından yüzlerce yıl önce vuku bulmuş benzeri bir hâdiseye şâhit oluyoruz: Milâdın ilk yüzyılından beri bir yazı diline sâhip olan ve Yakın Doğu ile Uzak Doğu arasındaki ticâret yollarını elinde tutan Soğutlular, Eski Türklerle yani Uygurlarla sıkı temas hâlinde idiler. Bunun neticesinde Mani ve Burkan dinini Türkler arasında yaydılar; önce şifâhî olarak, sözlü, vaazla... Bir süre sonra Türkler gene Soğut alfabesine dayalı Uygur alfabesiyle yazıya geçince Toharca ve Çinceden tercümeler yaparken, daha önce şifâhî yolla dillerine giren Soğutça asıllı kelimeleri tabiî olarak bu tercümelerde kullanmışlar, amma Soğutça hiçbir zaman mukaddes bir "din dili" olamadığı için Türkler bu dilden tercüme yapamamışlardır.

Türk milletini Batı Türkistan'da bir başka kader, bir başka alın yazısı bekliyordu: İslâmiyet! Bu kitle hâlindeki ihtidâ olayını tarihlerden bütün ayrıntılariyle okuyoruz, biliyoruz. Bunun üzerine durmayacağım. İslâmiyet Sünnî İranlı Samanîler aracılığı ile Türklere geçer. Gene burada da bir asır süren bir hazırlık devresi bir şifâhî dönem tekaddüm eder ilk Karahanlıca eserlere ve bu arada tabiî ilk Kur'an tercümesine... Kervanlara katılan gezginci hocalar, vâizler Farsça ve Türkçe bilen iki dilli din adamları idi ve Samanî merkez idâresince sistemli olarak göçebe Türkler arasına gönderiliyorlardı. İşte bu temasların neticesinde Karahanlıcaya Farsça asıllı bir çok İslâmî terim girer, ve bunlar Kur'anın ilk Türkçe tercümesinde ve

bir süre sonra faaliyet gösteren Y.H.Hâcib'in eserinde, Türk dilinin ayrılmaz parçaları olarak yerini alır.

Yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi aynı hâdiseye Anadolu'da da şâhit oluyoruz: Konya'da 12-13. yüzyılda Kur'an, Oğuz Türkçesine tercüme edilir ve bunu, müteâkip asırlarda yüzlercesi tâkip eder. Burada da ilk tercümenin öncesinde bir şifâhî dönem bulunmaktadır.

Karahanlıca (yazı dili olarak) öncesindeki şifâhî temas ile Oğuzca (yazı dili olarak) öncesindeki şifâhi temas nerede ve ne zaman vuku bulmuştur sorusu var şimdi. Bu soruya belki şu iki kelimenin birbiriyle olan tarihî ilişkisi ışık tutacaktır.

Yukarıda kısaca gördüğümüz gibi Oğuzca -yani Türkiye Türkçesi-Kur'an tercümelerindeki Arapça *savm* karşılığı *ORUÇ*, Karahanlıcasında bulunmaz, bunun yerine *RÔZE* vardır Karahanlıca Kur'an tercümesinde sâdece! Şimdi iştikakçı eline satırını alıyor ve başlıyor biçmeye:

Her iki kelime (*oruç/rôze*) bir tek Orta Farsça *ROÇAG* kelimesinden gelir.[7] Bu rôçag kelimesi İ.S. 900 yıllarında Orta Farsçadan Yeni Farsçaya geçerken *roze* şekline girmiştir: *-g* düşmüştür (Biz Türkler dahi birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *g* seslerini hemencecik düşürüveririz; İranlı ağabeylerimiz düşürecekler de biz düşüremez miyiz yani; bu ve benzeri konulardan ileride bol bol söz edeceğiz, şimdilik bk. aş.), *-e* kapalı *e*'dir. Kelime ortasındaki *ç-* sesi *z* olur (*tazı* ve *tâzî* kelimelerinin mâcerası da bunun gibi, şimdilik bununla ilgili olarak *tacik* ve *trajik* kelimelerini hatırlatalım). Ve işte Karahanlı Türkü, bu sûretle ortaya çıkan kelimeyi sadece *rôze* şeklinde bildiği ve *roçag roze* değişmesi de İ.S. 900 yıllarında vuku bulduğu için, bunların Müslüman İranlı ile temasları 900'den evvel olmamıştır.

ORUÇ'a gelince, durum şöyle: *-g* bir yerde bir zaman düştükten sonra (ya İran sahasında yahut da Türkçeye geçtikten sonra Türk sahasında) bir * *rôçe* çıkmış; malûm *o-* önsesi * *oroçe* olmuş; tıpkı kırk yıllık *Receb*'in *İrecep, Ramazan*'ın *Irmızan* olması gibi... *+siz* veya *+lig* (*+lu*) ekiyle sık kullanılınca ortaya çıkan * *oroçesiz,* * *oroçelig* şekillerinde vurgusuz orta hecenin dar *e* ünlüsü düşer: * *oroçsuz,* **oroçlug* olur. Buradan da, "Oğuzcada ikinci hecede *o* sesi bulunamaz" kâidesine uyarak *oruç* şekli tecrit edilir, tıpkı *tat* * *tatı+sız tatıgsız* gelişmesinde olduğu gibi! Şimdi *-ç-* sesi İran dilinde yani Yeni Farsçada 900 yıllarında artık bulunmadığına göre, Oğuz Türkünün İranlı ile dinî temâsı bu yıllardan (900) çok önceki bir tarihte olmuştur[8] ve kolayca anlaşılacağı gibi bu temas, Anadolu yaylasında, Konya'da değil, daha Orta Asya'da iken Maverâünnehir'de olmuştur. Halbuki Karahanlı kelimeyi *ç*'li şekliyle tanımıyor, sadece 900'den sonra ortaya çıkan y.f. şekliyle biliyor. Öyleyse Karahanlının İran ile İslâmî temâsı Oğuzunkinden çok daha sonra olmuştur. Bu tesbitin en sağlam delili demek ki *ORUÇ* ile *RÔZE* arasındaki iştikak ilişkisi oluyor; şöyle ki:

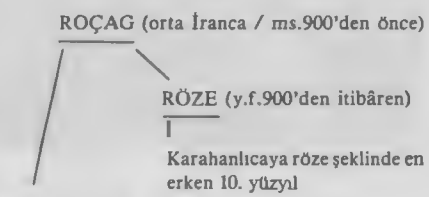

Bu söylediklerimizden şu bir iki ufak netice çıkıyor:

1. Daha önce bir yazı dili tecrübesi geçirmemiş olanlar yeni bir kültür dâiresine girince şifâhî bir dönem geçirirler; bu zarûrî ve tabiîdir!

2. Bu şifâhî dönemin birikimini yazı ile ifâde etme ihtiyâcı, daha başka sebeplerin de etkisiyle, yazı dilini doğurur.

3. Şifâhî dönemde, kültür taşıyıcısı kavimlerin dili çoğu zaman 'mukaddes dil' seviyesinde olmadığı için, ilk tercümelerde, teliflerde, mukaddes dilden ayrı bir başka dilden msl. Soğutçadan, İslâmî dönemde Farsçadan kelimeler, terimler, hatta gramer şekilleri, kalıp hâlinde ödünçleme tercümeler sık sık görülür: *namo but. namo darm. namo sang* gibi, *namâz, Hudâ, ferişta, oruç* gibi... Bunlar işte şifâhî dönemin varlığını isbat eden dil unsurlarıdır. Bunların çok iyi incelenmesi gerekmektedir; yani iştikakçının, işi gargaraya getirmeden palasını iyi sallaması gerekmektedir. Zira bunlar milletlerin geçmişteki kültür mâcerasına, yer ve dönem bakımından ışık tutabilecek sağlam maddî delillerdir. İşte meselâ bunlardan biri, yukarıda sözünü ettiğimiz *ORUÇ - RÔZE - ROÇAG* ilişkisidir. Bu ilişkinin iyi incelenmesi neticesinde Oğuzların, Karahanlılardan çok önce İslâmiyet ile temas hâlinde olduklarını öğrenmiş oluyoruz. Tabiî burada Oğuzların, Karahanlılardan çok sonraki bir tarihte yazı dili kurduklarını da unutmamak lâzımdır. Ve bunun da bir çok sebebi olmalıdır!

[1] Burkancı Uygurları, İ.S. 700 yıllarından itibaren Tarim bölgesinde İpek yolları üzerindeki şehirlerde görmeğe başlıyoruz. Daha sonraları, bilhassa 850'den sonra bu şehirlerin etnik yapısını değiştiren Uygurlar bölgeye "Türkistan" adının verilmesine sebep oluyorlar.

[2] Ancak 13. yüzyıldan sonra meydana getirilen veya Tibetceden terüme edilen Uygurca metinlerde bu formül sun'î olarak Sanskrit diline çevrilerek kullanılmıştır: *namo buddhâya. namo dharmâya. namah sanghâya.* Bu ibâreler Hindcenin kaidelerine göre Uygur râhiplerince düzülmüş olup aslında mevcut değildir. Bunun bir paralelini Tanzimat dönemi Osmanlıcasında buluyoruz: Bilindiği gibi Batı usûlü öğretim başlayınca müsbet ilimlerin terimleri, Arapçanın dilbilgisi kâidelerine göre teşkil edilen kelimeler ve ibârelerle karşılanmıştı; daha önce Osmanlıcada ve Arapçada hiç mevcut olmadıkları hâlde! Meselâ kaimüzzâviye 'dikaçı' gibi.

[3] Zihinlerde belirebilecek bir tereddüdü ortadan kaldırmak için hemen şunu hatırlatalım: ticâret ve siyâset dili (yani *lingua franca*) ile "kültür dili", "mukaddes dil" veya "kilise dili" ayrı ayrı şeylerdir.

[4] Hâlâ daha *kent* kelimesinde ısrar edenler var. Halbuki *şehir* kelimesi *kent*'den daha yakın bize. Yani efendiler, herhalde sizin bir art düşünceniz var; yoksa *şehir* kelimesini bırakıp *kent* kelimesine dört elle sarılmazdınız, değil mi?

[5] Sâmanîler devrinde (aşağı yukarı İ.S.1000) Kur'anı Farsçaya tercüme eden ilim heyetinin içinde Türk âlimlerinin de olduğu söylenmektedir (bkz. Z.Velidi Togan, "The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV (İstanbul, 1964) s.1-19.

[6] Bk. G.M.Owens, "Notes on an Old Ottoman Translation of the Kur'an", *Oriens* 10 (Leiden 1957) s.258-276.

[7] Dil olarak Orta Farsça "Pehlevice" olarak da adlandırılır, Sasanî devrinde (İ.S.224-642) devletin resmî dili idi. Yazı dili olarak Yeni Farsçanın ortaya çıkışına (aş. yk. 900) kadar İran'da Pehlevice konuşuluyordu herhalde. ROGAÇ kelimesini şu kaynaklarda buluyoruz: Mary BOYCE, *A Word-List of Manichaean Middle Persian and Parthian*, E.J. Brill (Leiden 1977) Acta Iranica 9a: rwcg [rôzag PE, rôzag, Prth.] 'fast-day, fast' (oruç günü, oruç) rwcg p'y- 'keep a fast, fast' (oruç tutmak) (s.79).

S.G. Clauson, *oruç* kelimesini nedense gene oruç mânasına gelen Uygurca baçak maddesi altında göstermiş ve y.f. rûza'ya atıf yapmakla yetinmiştir (bk. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford 1972, s.293)

[8] Çok bilenlerden biri şimdi diyecek ki "Efendim ne malûm belki de -ç- sesini koruyan başka İran dilleri de vardır; nitekim Soğutluların torunları olan ve bugün Afganistan'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Yagnobîlerin dilinde yukarıdaki o.f. ROÇAG kelimesi rûç şeklinde yaşamaktadır!" Doğru söze ne denir? Amma velâkin şu iki hususu hatırlatarak bu itiraza sudan da olsa bir cevap vermiş olalım: 1. Bir kere Yagnobîlerin müslümanlığı çok yenidir; 2. öte yandan Soğutlular hiç bir zaman müslüman olmamışlardır. Müslüman olmayan bir kavmin, Müslümanlık konusunda Oğuzlar üzerinde bir tesîri olabileceğini düşünmek çok zordur.

Tarihî kaynaklar da Oğuzların İslâmiyetle olan temâsını çok eski tarihlere götürürler [bk. W.Barthold, *Turkestan* (H.Dursun Yıldız tercümesi) ve *F.Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s.402: İbn el-Esîr'e atfen verilen şu bilgi mühim "... Oğuzlar, Halîfe el-Mehdî (775-785) zamanında Mâverâünnehr'e geldiler ve burada İslâmiyeti kabûl ettiler!..."]

Köycüler Cemiyeti*

FÜSUN ÜSTEL

Dergimizin 10. (Ekim 1984) sayısındaki 1933 Darülfünun Tasfiyesi dolayısıyla "Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü" başlıklı yazımızda yaşam öyküsü uzun boylu anlatılan Dr. Reşit Galib'in Mütareke döneminde "köy"e yönelik "halkçı"lığı.

TÜRK Ocakları içinde, Ocakların öncelikle birer "hars merkezi" olmalarını savunan yaklaşımla[1], Halka Doğru hareketinin bir uzantısı olarak kabul edelebileceğimiz "amelî saha" çabası, Ocakların 1912'de kuruluşundan 1931'de kapatılmasına kadar yanyana yaşamıştır. Bu ikinci yaklaşımın en somut örneği, Türk Ocağı üyelerinden bir bölümünün 25 Teşrin-i sânî 1334'de (1918) fiilen[2], 18 Mart 1335'de (1919) ise resmen kurdukları Köycüler Cemiyeti'dir. Köycüler Cemiyeti bir bakıma, Türk Ocağı'nın savaş yıllarında başta Ziya Gökalp olmak üzere İttihat ve Terakki'yi temsil eden bir grup tarafından adeta bir edebiyat klübü olarak yönetilmek istenmesine karşı bir tepki hareketidir. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne yapılan başvuruda[3] ve Köycüler Nizamnamesi'nde[4] Cemiyet'in amacının, "Köycüler arasında insaniyetkâr bir tarzda çalışmak ve sıhhat, maarif hususatında kendilerine yardım etmek..." olduğu belirtilmektedir.

Merkezi Cağaloğlu'nda Acı Musluk Sokağı'ndaki (bugün Cemal Nadir Sokağı) Yeni Gün Matbaası'nın üstündeki dairede bulunan Köycüler Cemiyeti'nin şubesi yoktur. İdare Heyeti, reis Halide Edip, kâtip ve muhasebeci Ragıp Nureddin (Ege) ve mesul murahhas Dr. Ahmed Şemseddin'den oluşmaktadır.[5] Üyelerin tümü hakkında yeterli bilgiye sahip olmamamıza rağmen, Köycüler Dosyası'nda bulunan ve hem başvuruları hem de İdare Heyeti'nin onayını içeren Köycülük Senetlerinden anlaşılacağı gibi Hasan Ferid (Cansever), Mustafa Reşid Galip, Mehmed Cemal, Abdülsamed, Mustafa Cemil vb. genç doktorlardan oluşmaktadır.[6] Başkan Halide Edip'in dışında dosyada yer alan kadın üyeler ise, Cemal Paşa Yatılı Kız Rüştiyesi'nde müdürlük yapmakta olan Saime Hanım ve Reşid Galip'in karısı Zübeyde Hanımlardır.

Senetlerde yer alan "Niçin köycü olmak istiyorsunuz?" sorusuna verilen yanıtlar, üyelerin köycülük hareketine yaklaşımlarını sergilemesi açısından ilginçtir. Özellikle Reşid Galip'in verdiği "Sekiz sene evvel Tolstoy'da okuduğum 'Saadet, sükûn ve refah köylerdedir, yere batsın saraylar!' cümlesinin

Halide Edip Adıvar

köylüye olan muhabbetime büyük tesiri olmuştur"[7] şeklindeki yanıt, Köycülük hareketinin temelindeki narodnik-popülist anlayışı ortaya koymaktadır.

Köycüler Cemiyeti'nin başkanlığını resmen Halide Edip yapmakta, ancak hareketin fiilî önderi olarak Reşid Galip gözükmektedir. 1893'te Rodos'ta doğan Reşid Galip, yüksek öğrenimini İstanbul Askerî Tıbbiye Mektebi'nde yapmakta olduğu sırada, gönüllü olarak Balkan ve I. Dünya Savaşları'na katılmış, Çatalca ve Kafkasya cephelerinde savaşmıştır. 1912'de Türk Ocağı'nın kuruluş çalışmalarında yer almış, üç yıl süreyle Türk Ocakları, Askerî Mülkî Tıbbiyeliler ve Askerî Baytar Mektepleri teşkilâtlarında müfettiş olarak görev yapmıştır. İstanbul'un işgali üzerine Anadolu'ya geçmiş ve Köycülük

* Köycüler Cemiyeti dosyasını bana veren Sayın Uluğ İğdemir'e ve çevrim yazılarda yardımından yararlandığım Sayın Adnan Önelçin'e teşekkür ederim.

Reşit Galip Maarif Vekili olduğu dönemde bir sergide.

hareketini savunan birkaç doktor arkadaşıyla birlikte Tavşanlı ve Emet köylerinde çalışmaya başlamıştır.[8] Reşid Galip kendisini köycülük hareketine yönelten nedeni çok daha sonraları Türk Ocağı'nın I. Dünya Savaşı içinde yalnızca bir "edebî salon" haline dönüşmesi ile açıklamaktadır. Türk Ocağı'nın içine düştüğü ataleti eleştiren bir grup gencin, Ocağın "doğrudan doğruya halk içinde ve bilhassa amelî çalışan bir müessese" haline dönüşmesi etrafındaki tartışmaları, "imanlı gençliğin köylere dağılması hususundaki fikirleri" geliştirerek Köycülük hareketini uygulamaya koymalarına yol açmıştır.[9] Köycüler Derneği Başkanı Halide Edip'in halkçılık ve köycülük ideolojisine yaklaşımı ise, sonuçları itibariyle aynı olsa bile, hareket ettiği nokta ve esinlendiği kaynak açısından oldukça farklıdır: "Halka Doğru cereyanını bizde gazete sütunlarında, Türk Ocağı'nın salonunda, akıllı ve uslu görünmek istediğimiz dakikalarda süslü lâkırdılarımız arasında işittim. (...) Halbuki ben isterim ki halkçılık bir fikir değil, bir fiil olsun. (...) Halkçılığın bir nazariyeden ziyade tatbikî bir mâhiyeti haiz olduğu yer en çok Amerika'dır. Halkçılık orada halkın terbiyesi, saadeti, içtimâî mesâînin nâzımı olarak birer emsal şeklinde tecelli ediyor"[10] demektedir. Halide Edip'i Köycüler arasında yer almaya yönelten Jane Addams'ın Amerika Birleşik Devletleri'nde başlattığı Hull House çalışmalarıdır.[11]

Köycüler Cemiyeti Birinci Kongresi'nin[12] 29 Şubat 1335'de toplanmasının ertesinde Köycülerin ilk kafilesi 10 Nisan 1335'de Kütahya'ya varmış, Doktor Reşid Galip ve Hasan Ferid Tavşanlı'ya, Doktor Fazıl Doğan ve Doktor Mustafa Emet'e yerleşerek çalışmalarına başlamışlardır. Bu dönemde Köycüler, ayda bir kez olmak üzere oldukça düzenli bir biçimde İstanbul'daki Baş Meclis'e gönderdikleri raporlarla[13], sürdürdükleri faaliyetleri ortaya koymaktadırlar. Sözkonusu raporlarla bulundukları bölgeyi oldukça ayrıntılı bir biçimde tanıtan Köycüler bir anlamda köy monografilerinin de ilk örneklerini kaleme almışlardır. Bu raporlarda sürekli dile getirilen sorunların başında geçim sıkıntısı, yalıtılmışlık duygusu ve en önemlisi halkla ileşitim kurmada karşılaşılan güçlükler gelmektedir. Tavşanlı Köycülerinin Temmuz 1335 raporunda bu zorluklar şöyle belirtilmektedir: "Arkadaşların dünya ile alâkalarının kesilmemesine şiddetle taraftar olan Baş Meclis, vesî-i malîsinin müsaadesizliğine binaen henüz onları gazete ve mecmualara abone kayd edememiştir. Yalnız (Vakit) sahibi Emin Bey Tavşanlı'ya bir nüsha vaad etmişlerdir. (İfham)ın gönderildiğine nazaran -iyi kötü bir irtibat teessüs etmiş demektir. (...) Vizite parası almak pek müşkildir. Sattığımız ilâçların parasıyla geçiniyoruz. Hizmetçiye üç lira, eve iki lira kira veriyoruz. Yemekte müşkilât çekiyoruz. Netice; köycülere bekârlık, ilâçsız ve âletsiz vazifeye çıkmak yaramaz."[14]

Köycülerin yoğun çabaları bir süre sonra basının da gözünden kaçmayacaktır. *İkdam* gazetesinde yayımlanan Köycülük hareketine ilişkin bir yazıda, 19. yüzyılda Avrupa'da işçi sınıfı ve "aşağı sınıfların" gelişmelerine engel olan unsurları ortadan kaldırmak için mücadeleye girişildiği belirtilmekte ve şöyle denilmektedir: "Bize gelince, biz zaten halkçı bir memleket, nüfus-u umumîyesinin yüzde 70'i köylerde olmasına nazaren köylerden müteşekkil bir hükûmetiz. Şehir ve kasabaları bile bir büyük köy olan memleketimiz şimdiye kadar servet ve gaye-i millîyesinin ziraatte ve köylüde olduğunu hâlâ anlamadı".[15] Batıda hayır derneklerinin görevlerini yerine getirirken siyasal partilerin aracılığından yararlandığını belirten yazar, Türkiye için, "Sınıf hususunda gayrı şuurî bir halkçı fikri, halkçılığı bir siyasî fırka değil, bir millî akide haline koyacak vasıtalarla bu fikri neşr ve tamim etmek icap eder. (...) Biz halkçı olmak için henüz fırkalar teşkiline teşebbüs etmemeliyiz. Böyle bir teşebbüs maksat ve gayeyi imhaya kafidir. Bunu cemiyet-i hayriye halinde hükûmetin himaye ve muaveneti ile idare etmeliyiz," diyerek bir yandan Köycülerin çabalarını takdirle karşılaşmakta, diğer yandan da bizzat hükûmeti "Köycü" olmaya davet etmektedir.[16]

Bu arada Köycülerin gerek Tavşanlı, Emet, Bozöyük ve Kengırı'dan gönderdikleri raporlardan, gerek Köycüler Cemiyeti'nin birinci kuruluş yıldönümünün ertesinde Baş Meclis'in köycülere yolladığı anket formlarına verilen yanıtlardan anlaşıldığı üzere, köycülerin ilk yılı oldukça güç koşullar altında, adeta bir "misyoner fedakârlığı" içinde geçmiş ve köylüye oldukça düzenli sayılabilecek sağlık hizmetleri ile Tavşanlı'da bir okul ve hastane yapımı girişimi dışında çok fazla yol katledilmemiştir. Bu gerçeği dile getiren Tavşanlı köycülerinden Saime Hanım, Baş Meclisin anketine verdiği yanıtta şöyle demektedir: "Köycülerin bu seneki mesâîsi, köylüleri biraz tanımağa münhasır kalmıştır. Köyde geçirdikleri bütün zamanda maişetlerinin temini için uğraştılar. O sebeple de köylüleri tanıdılar. Kendilerini de tanıttılar. Tavşanlı köylüleri pek çok çalıştıkları halde huzurun mefkudiyyetinden bir mektep açamadılar. Köycülüğün bu seneki mesâîsinde şâyân-ı tenkid nokta, köylüler için az çalışılmasıdır."[17] Öte yandan Köycülerin sık sık yakındıkları bir başka sorun da, hekimlik hizmetleri karşılığında köylüden talep edilen ücrettir. Baş Meclise gönderdiği bir raporda Reşid Galip bu kaygısını şöyle dile getirmektedir: "Gerçi ancak geçinmek için para kazanıyoruz, Köylünün ve halkın zararına iktisâb-ı servet ettiğimiz yoktur. Fakat bu hekimlik bendenize dilencilikten fena geliyor. Burada bilâ ücret tedaviye muktedir olabilseydik, zevkimize pâyân olmayacaktı. Bir hastayı iyi etmek için pazarlık etmek veya iyi et-

EK I

Dahiliye Nezareti
Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Numara 198
Cemiyetin Ünvanı: KÖYCÜLER CEMİYETİ
Cemiyetin Maksad-ı Tesisi: Köycüler arasında insaniyetkâr bir tarzda çalışmak ve sıhhat, maarif hususatında kendilerine yardım etmekten ibarettir.
Cemiyetin Merkez ve Heyet-i İdaresi: Merkezi Acı Musluk Sokağı'nda kain, Yeni Gün Matbaası fevkindeki daire-i mahsusada olup, Heyet-i İdaresi Reis Halide Edip Hanım ile Kâtip-i Umûmi ve Muhasebeci Ragıp Nureddin ve Murahhas-ı Mesul Dr. Şemseddin beylerden müteşekkildir.
Cemiyetin Şubeleri: Şubesi yoktur.
Cemiyetin tarih-i tesîsi: 18 Mart 1335.
Bâlâda ünvan ve maksad-ı tesisi ve Merkez ile Heyet-i İdaresi muharrer olan Köycüler Cemiyetinin Nizamnamesi tevdî edilmiş olduğundan mukabilinde işbu ilmühaber verilmiştir.

Kaynak: *Köycüler Dosyası.*

tikten sonra avucuna bakmak pek iğrenç geliyor. İşte bütün tahammüllerimizi perişan ve pâyimal eden nokta budur. İnsanda ne Köycülük neşe ve istirahati, ne de bir Köycü açıkkalpliliğini bırakıyor. Kendilerine iyilik etmeye geldiğimiz kimselerle bizim aramızda, her ikimizi bîhuzur eden bir ifrit yaşıyor, bu da paradan ibarettir. Tabiî çaresiz bu yolda devam edeceğiz. Lâkin Köycülüğün hasbîliği bu tarzla müteessir oluyor."[18]

Köylülere sınırlı da olsa ücret karşılığı hizmet vermenin getirdiği sorunlar ve halkın duyduğu güvensizlik, kimi basın organlarının Köycülerin iyi niyeti etrafında bir kamuoyu oluşturmak üzere harekete geçmelerine neden olacaktır. Ahmet Emin (Yalman) *Vakit*'te yayımlanan bir yazısında liva merkezi ve kazalar da boş bulunan sıhhiye memuriyetlerini, yerleşmeğe karar verdikleri nahiyelerin dolgun maaşlı belediye doktorluğu görevini reddederek ve hükûmete bağlanmayarak "serbestçe icrâ-i faaliyet etmeyi" tercih eden genç doktorların, yöre halkı tarafından kuşkuyla karşılandığını belirtmektedir: "Tavşanlı'da yerleştikleri zamanda beyannameler neşr ederek, 'Efendiler, ağalar! Biz İstanbul'daki rahatımızı bırakarak sizin sıhhatini korumağa, sizi daha sıhhî, daha yüksek, daha mâmur bir hayata hazırlamağa ve alıştırmağa geldik' dememişler, hemen bir iki beylik nasihatle Tavşanlı'yı ve dünyayı islâha kalkışmamışlar. Ahali: 'Gençler, İstanbul'da geçinememişler de bizim yüzümüzden para kazanmaya gelmişler' mütâlaasında bulunmuş, doktorlar bu mütâlaayı cerh etmeye lüzûm görmemişler. Tütsücüleri, okuyucuları bırakıp da kimse canını bu gençlerin eline emniyet etmediği için kendilerine hep tedavisinden ümit kesilen hastalar gönderilmiş. Bunun üzerine elde edilen muvaffakiyet, hastaların akın akın gelmesini ve doktorlara itimad bağlanmasını mûcib olmuş" demektedir.[19]

Köycüler Cemiyeti'nin birinci yılının sonuna doğru başta Reşid Galip olmak üzere kimi köycüler tarafından ortaya atılan bir girişim ise, örnek köyler oluşturma projesidir. Projede Köycülerden bir bölümünün verecekleri ortak sermaye ile satın alınacak ve tarımın her alanına elverişli bir arazi üzerinde kurulacak köyde, köylülerin "Köycüler" ve Köycü adaylarından meydana geleceği belirtilmektedir.[20] Öte yandan köydeki tüm faaliyetlerin işbölümü ve dönüşüm ilkesine göre, ortak kasanın yönetiminin ise, köy ihtiyar heyeti tarafından yapılacağı açıklanmaktadır. Köyün genel yönetiminden ve kararların alınmasından Köy İdare Heyeti sorumlu olacak, İhtiyar Heyeti ise tüm köylüler tarafından seçilecektir.

Ancak, "köy projesi" kısa süre içinde Köycülüğün temel ilkesinin "köylünün içinde çalışmak" olduğu gerekçesiyle Baş Meclis tarafından eleştirilecektir. Öte yandan bazı üyeler, yüksek öğrenim görmüş meslek sahibi genç Köycülerin, "köylü" olmasına karşı çıkarak, söz konusu proje ile âtıl duruma düşeceklerini savunmaktadırlar. Bu konuda Baş Meclis'in anket formunda yer alan soruyu Bozüyüklü bir Köycü şöyle yanıtlamaktadır: "...herhalde bir akademi teşkil etmek için toplanmayacaklar. İçlerinden her meslekten iki kişi ayrıldıktan sonra mütebâkisi mütefekkir birer rençberden başka bir şey olamayacak. Halbuki onlar bu zaman için daha çok şey olmalı."[21] Akhisarlı bir köycü ise, köy projesini özünde bir "sermaye şirketi projesi" olduğu gerekçesiyle eleştirmektedir.[22]

Köy projesinin savunucularından Reşid Galip ise, örnek köylerin Köycülük hareketine çeşitli açılardan yarar sağlayacağı inancındadır: "Bizim Köycülük bugünkü halini muhafaza ettiği müddetçe işte Köycülük ediyoruz, diye tefahürden başka işe yaramaz. (...) Biz ne kadar ucuz ilâç verirsek verelim, halk bizi şu kadarcık toz vererek dünyanın parasını kazanan menfaat ve kazanç düşkünü hekimler addetmekten kendisini men eyleyemiyor. Bu köy, Köycüler için bir merkez-i istikrar ve bir menba-ı vâridât olacaktır. Bu köy sayesinde teşkilâtımız en kuvvetli bir nokta-i istinâda mazhar olacaktır."[23] Köy projesinin yararlarını, Köycülük teşkilâtının sürebilmesi için gelir kaynağı, Köycülük adayları için bir staj mahalli ve hasta, sakat ya da emekli Köycüler için bir dinlenme yeri oluşturmak olarak özetleyen Reşid Galip, örnek köyün çeşitli bölgelere yerleşmiş Köycülere gıda maddelerinin üretileceği bir merkez haline de getirilebileceğini belirtmektedir. Reşid Galip'e göre, bütün köycülerin örnek köyde toplanacağı ve dolayısıyla kimilerinin âtıl kalacağı yönündeki eleştiri de geçersizdir. Çünkü öncelikle "misyonların" çoğalmasına

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkocağı.

EK II

KÖYCÜLER NİZAMNÂMESİ*

Madde 1- Köycüler arasında insaniyetkâr bir tarzda çalışmak ve sıhhat maarif hususatında kendilerine yardım etmek maksadıyla İstanbul'da 25 Teşrin-i sâni (Kasım) 334 (1918) tarihinde Köycüler namında bir cemiyet kurulmuştur.

Madde 2- Cemiyetin siyasiyâtla hiçbir alâkası yoktur.

Madde 3- Cemiyet; Köycü namını alan bir sınıf azadan mürekkeptir.

Madde 4- Cemiyetin azası arasından müntehip üç kişiden mürekkep bir Heyet-i İdaresi vardır ki; bunun birisi reis, birisi Kâtip-i Umûmî ve Murahhas-ı Mesul ve diğeri de Muhasebecidir.

Madde 5- Cemiyet azası her sene bir defa Kongre halinde içtimâ edip Cemiyetin bir senelik mesai ve hesabâtını tetkik ve sene-i âtiye mesaisini tesbit ve yeni İdare Heyetini intihap eyler.

Madde 6- Cemiyetin menba-ı varidâtı azâsının mâhiyye olan taahhüdatıyla icap-ı hayrın vereceği teberrüattan ibarettir.

Cemiyetin muvakkat merkezi; şimdilik Kadıköyünde Mısırlı Oğlu'nda Hayri Bey Sokağı'nda 21 numaralı daire-i mahsusadır.

* *Köycüler Dosyası.*

çalışılacak ve "misyonlar" çoğaldıkça yeni köyler ve çiftlikler kurulacaktır.[24]

Köycüler arasında örnek köy kurulmasına ilişkin tartışmanın bir süre sonra basına da yansıdığına tanık oluyoruz. *Vakit*'de yer alan ve projeden övgüyle söz eden bir yazıda, "Yeni köy her nokta-i nazardan Anadolu için bir numûne olacaktır"[25] görüşü yer almaktadır. Yazıda henüz adına karar verilmeyen ve çeşitli mesleklerden Köycülerin mirî arazi üzerinde oluşturacakları köyde, topraktan ne suretlerle yararlanmanın mümkün olduğunun köylülere fiilen gösterileceği belirtilmektedir. Kısacası, "Köycülerin yeni köyü, Anadolu için yeni bir hayatın mukaddimesi olacaktır."[26]

Gerek Anadolu'daki Köycülerin kendi aralarında, gerekse Köycüler ve İstanbul'daki Baş Meclis üyeleri arasında görüş ayrılığına neden olan bir başka konu ise, Köycülerin amaçlarını benimsemiş devlet memurları ("hükûmetçi köycüler") ile bağımsız olarak Köycülük faaliyetinde bulunanların ("halkçı köycüler") ilişkilerinin nasıl düzenleneceğidir. Baş Meclise yazılan raporlarla sürdürülen bu tartışma, Baş Meclis'in 3 Teşrin-i sâni 1335 tarihinde yaptığı toplantıda, "Baş Meclis memur Köycülerin memuriyetlerine müdahale etmek fikrinde katiyen değildir. Memurları ancak şahsiyetleriyle Köycü telâkki eden Meclis, yalnız onların gerek hayat-ı resmîyelerinde ve gerekse hayat-ı hususîyelerinde Köycülük umdelerini unutmamalarını ister" şeklinde karara bağlanmıştır.

Öte yandan Köycüler Cemiyeti'nin kurulduğu tarihten beri İstanbul'da yaşayan Baş Meclis üyeleri ile Anadolu'da görev yapan üyeler arasında varolan anlaşmazlık, iletişimsizlik ve somut sorunlara önerilen çözüm yollarındaki görüş ayrılıkları Anadolu Köycülerinin oldukça güç koşullarla mücadele etmek zorunda kaldıkları ilk yılın sonunda daha da belirgin bir hal alacaktır. 30 Kânun-ı evvel 1335 tarihinde Tavşanlı'dan yazdığı bir mektupta Reşid Galip, Baş Meclisi eleştirmektedir: "Baş Meclisimiz iyidir, kuvvetlidir. Lâkin kendisinden beklenen iş tamamen görülmemiştir. (...) Baş Meclis sadece bir Bureau de Correspondance'dan mı ibarettir?". "İrtibat bürosu" Baş Meclis'in yılda ancak bir kez yolculuk yaparak denetimde bulunabileceğini bu nedenle de "taşralaşmasını", başka bir anlatımla yalnızca taşradaki üyelerden oluşmasını önermektedir. Öte yandan Reşid Galip, İstanbul'da görülmesi gereken işler için, taşradaki Baş Meclis'in yönetimi altında çalışacak bir mahalli heyet oluşturulabileceğini belirtmektedir. Baş Meclis tarafından dile getirilen ve bu yöntemin bazı Köycüleri ötekiler karşısında daha "yetkili" ve "üstün" kılacağı endişesine karşı ise, görevin dönüşümlü olarak yapılmasını savunmaktadır.[27]

Köycüler Cemiyeti, bir yandan üyelerinden büyük bir bölümünün Milli Mücadeleye katılmaları, diğer yandan da 1920 Haziran'ında başlayan Yunan Saldırısı ile Kütahya havalisinde işgal tehlikesinin belirmesi üzerine dağılmış[28], ancak Köycülük ideolojisi 1923'ten sonra yeniden örgütlenmeye başlayan Türk Ocakları içinde, başta Reşid Galip olmak üzere Köycüler Cemiyeti'nin diğer üyeleri tarafından yeniden gündeme getirilmiştir. □

[1] Bu yaklaşım, Türk Ocağı'nın 1912 tarihli Nizamnamesi'nin 2. maddesinde şöyle belirtilmektedir: "Cemiyetin maksadı, akvam-ı İslamîyenin bir rükn-ü mühimi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimaî, iktisadî seviyelerinin terakki ve alâsıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır." (*Türk Ocağı'nın Nizamname-i Esasî ve Dahilîsi*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328). Haziran 1918'de yapılan ilk kongrede kabul edilen nizamnamede ise, Ocağın amacının daha sınırlı ve belirsiz bir biçimde ele alındığını görüyoruz. 1918 tarihli *Türk Ocağı Esas Nizamı*'nın 2. maddesinde şöyle denilmektedir: "Ocağın maksadı Türklerin harsî birliğine ve medenî kemaline çalışmaktır." (*Türk Ocağı Esas Nizamı*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1334.)

[2] *Köycüler Dosyası.* Köycüler Nizamnamesi'nde, Cemiyetin kuruluş tarihi olarak 25 Teşrin-i sâni 1335 kabul edilmekle birlikte, dosyadaki diğer belgelerde 10 Teşrin-i sâni tarihi verilmektedir.

[3] *Köycüler Dosyası.* (Bkz. Ek I).

[4] *Köycüler Dosyası.* (Bkz. Ek II).

[5] Ibid. Köycüler Cemiyeti'nin kurulduğu dönemde Ragıp Nureddin, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nde, Ahmed Şemdeddin ise, Hilâl-i Ahmer'de görev yapmaktadır.

[6] Ibid. Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden* (Ankara, 1976), s.293'de, Köycülerin sayısının 15 kadar

EK III

29 Şubat 1335'de (1919) Toplanan Köycüler Birinci Kongresinde Alınan Kararlar*

Köycüler

1- Köycü hayatını, Türk köylüsünün maddi ve manevi hayrına, bilâ kaydı şart vakf etmiştir.
2- Köycü; köye ait mesaisinde Baş Meclis'in kararlarına tamamen tabidir.
3- Baş Meclis; vesaitini ve zamanını muvafık bulduğu an -ikiden aşağı- olmamak şartıyla köye bir heyet gönderir.
4- İntihap edilen heyet; ilk beş sene için başladığı işde devama mecburdur.
5- Beş senede bir her köycünün bir sene istirahat etmeğe ve istediği yerde yaşamağa hakkı vardır.
6- Tatil senesinin nihayetinde ikinci bir devrede çalışıp çalışmaması ihtiyaridir. Bu kararı her köycü; ancak tatil senesi nihayetinde Baş Meclis'e bildirir.
7- Köycülerin köydeki ihtiyacını Baş Meclis zemine mecburdur.
8- Köycü müstahsil olduğu tardirde ihtiyacının fazlasını köye sarf edecektir.
9- Her köycünün senede iki ay müddetle mezuniyet istihsale Baş Meclis'e aittir.
10- Vazife esnasında hastalanan köycünün lazım gelen tedavisi hakkı vardır. Şu kadar ki; bunun zamanı
11- Her hangi bir köyde mülk ve arazi sahibi olan köycünün kendi arazisi ve bu arazinin dahil olduğu köy içinde çalışmasını Baş Meclis kabul ve tasvip eder.
12- On birinci maddede mezkûr köycülerin mülklerini cemiyete vakfetmeleri mecburi değilse de Köycülük namı altında yapacakları bilcümle tesisat ve teşebbüsatın varidatı Cemiyete ait olacaktır.
13- Cemiyet bu gibi köycülerin nezdinde talep ve ihtiyaca göre mevcut aza arasından hekim, hoca, ziraatçı vesaire gibi erbabı mesalik gönderecek ve muvaffakiyetlerine müzaharet edecektir.
14- Her heyette azadan biri heyetin ruznamesini tutacaktır. Bunun haricinde her köycüye ayrıca hususi bir ruzname tutması tavsiye olunur.

Muavin Azalık

15- Evsaf-ı lazimeyi haiz olduğu tebeyyün ederek muavin azalığa geçen namzed, artık kati surette Cemiyet'in maksadına ve Baş Meclis'in emrine teslim-i vücud etmiş demektir.
16- Muavin azalar tayin edilen yere gitmeye ve her gösterilen işi yapmaya mecburdur. Bu mecburiyeti senet ittihaz eden Baş Meclis muavin azanın, muavinlik müddetini mutlaka köylerde geçirmelerini temine çalışacaktır.
17- Muavin aza köycülükten istifa edemez. Kendi müddeti olan altı ayı ve azalık müddeti olan beş seneyi itmam etmeğe mecburdur.

Namzedlere Dair

18- Namzedlerin şiarı: Ahlakta, metanet, işte sebat ve zarurete tahammüldür.
19- Namzedin müddeti: Namzedlik müddeti altı aydır. Namzedin sıhhi istirahati ve raporuyla da geçmez. Namzed isterse köycülükten vazgeçip gitmekte serbesttir.
20- Namzed her ay itasını taahhüd ettiği meblağı tediye eder. Namzed mahall-i memuriyet ve ikametinde Baş Meclis'in göstereceği işleri yapmak mecburiyetindedir.
21- Altı ayın hitamında kendisi Cemiyet'ten ve Cemiyet kendisinden memnun kalırsa namzed muavin azalığa kabul edilir.

Demirbaş Aza

22- Cemiyet, fakir ve yetim çocukları azalığa kabul ederek demirbaş aza namiyle köycü terbiyesi verir. Bunlar köycülerin dikkat ve nezareti altında yetişirler.
23- Mektep hocalığı (?) vermesinde kadar çocuklar yirmi yaşına gelinceye kadar namzed ad olunurlar. Bundan sonra aza meyanına dahil olurlar. Tayin edildikleri yerlere gidip çalışırlar.
24- Bilcümle Köycüler gibi demirbaş azaların da hususi kazançları yoktur. Bütün kazandıkları Cemiyetindir. Buna mukabil Cemiyet ve onların maişetlerini temin, hastalıklarını tedavi ve ihtiyarlıklarında istirahatlerini tekeffül ve taahhüt eder.
25- Demirbaş aza da 20 yaşından itibaren yeminli diğer aza gibi beş buçuk sene müddetle Köycülük hizmetinde bulunmaya mecburdurlar. Müddeti mezkure hitamında vazifeye devam veya istifa suretiyle ayrılmada serbesttirler.

Büyükler Meclisi

26- Türkün faide ve saadetine hasr-ı nefs etmiş olduğunuz (Büyükler Meclisi) vardır.

* *Köycüler Dosyası.*

olduğunu belirtmektedir.

[7] İğdemir a.g.e., s.96 ve *Köycüler Dosyası.*

[8] Ahmet Şevket Elman, *Dr. Reşid Galip* (Ankara, 1955), s.18-19.

[9] Reşit Galip, "Türk Ocakları", *Altın Yurd,* C.1, no. 5, 9 Eylül 1339, s.50. "Amelî saha" tartışması, Türk Ocakları'nın 1923'ten itibaren yeniden faaliyete geçtikleri dönemde bir kez daha alevlenecek ve Reşid Galip, savaş sırasında Ziya Gökalp'in çevresinde toplanmış gençleri şöyle eleştirecektir: "Eflâtun ufukları seyrederek yeşil gözler terennüm eden pembe görüntülü bu hasta delikanlılar insana rengârenk sunî çiçekler hissi veriyorlardı. Bu, Ocağın bir nevi tereddisi idi." Reşid Galip, bu dönemde Türk Ocağı'nın doğrudan doğruya halk içinde çalışan ve pratik/somut amaçlara yönelik bir kurum olması gerektiğini anlayan gençlerinin Köycülük programına yöneldiklerini belirtmektedir.

[10] Halide Edip, "Halka Doğru", *Büyük Mecmua,* no.12, Teşrin-i sâni 1335.

[11] Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı, Kurtuluş Savaşı Anıları* (İstanbul, 1983), s.15. Jane Addams (1860-1935) toplumda ve özellikle kadının konumunda köklü değişiklikler öngören, yoksul ve eğitimsiz kitlelere çok yönlü hizmetlerde bulunmayı amaçlayan Hull House adlı kurumun kurucusudur.

[12] *Köycüler Dosyası.* (Bkz. Ek III)

[13] *Köycüler Dosyası,* Nisan 1335 tarihli rapor. Raporların dolaşımı, İzmir-Tavşanlı; Tavşanlı-İstanbul; İstanbul-Kastamonu; Kastamonu-İstanbul şeklindedir.

[14] *Köycüler Dosyası,* Tavşanlı Köycülerinin Temmuz raporu.

[15] Halil Hilmi, "Halkçılık, Köycülük I", *İkdam,* 19 Teşrin-i evvel 1335.

[16] Halil Hilmi, "Halkçılık, Köycülük II", *İkdam,* 20 Teşrin-i evvel 1335.

[17] *Köycüler Dosyası,* 4 Kânun-ı evvel 1335 tarihli anket yanıtı.

[18] *Köycüler Dosyası,* 30 Kânun-ı evvel 1335 tarihli mektup.

[19] Ahmet Emin, "Köycülük Hareketi", *Vakit,* 5 Temmuz 1335.

[20] *Köycüler Dosyası.* Sermaye konusunda projede öngörülen bir başka nokta da kuruluş sermayesinin ölüm ya da köyden ayrılma halinde geri alınmayacağına ilişkin bir belgenin imzalanmasıdır.

[21] *Köycüler Dosyası,* 26 Teşrin-i sâni 1335 tarihli anket yanıtı.

[22] *Köycüler Dosyası,* 20 Teşrin-i sâni tarihli mektup.

[23] *Köycüler Dosyası,* 30 Kânun-ı evvel 1335 tarihli mektup.

[24] Ibid.

[25] "Anadolu Ortasında Yeni bir Mamûre", *Vakit,* 9 Teşrin-i evvel 1335.

[26] Ibid.

[27] *Köycüler Dosyası,* 30 Kânun-ı evvel 1335 tarihli mektup.

[28] İğdemir, a.g.e., s.293.

Bir İttihatçı Düşmanı

Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi

TANER TİMUR

Jön Türk hareketi, II. Abdülhamid'e karşı bir ortak cepheydi. İttihat ve Terakki olarak başa geçince, çeşitli eğilimdeki Jön Türkler, kişisel siyaset tutkularının etkisiyle ayrı ayrı yönlere dağılmışlardır. Bunların en ilginçlerinden biri, İttihatçılara karşı pek erken başlayan ve çok uzun süren mücadelesinin sonlarında Kürtlüğünü de hatırlayan Şerif Paşa'dır.

"İTTİHATÇIYDIM, bugün ona karşıyım. Neden? Şimdi açıklamağa çalışacağım." Şerif Paşa, Paris'te 15 Ekim 1909'dan itibaren aylık olarak, Türkçe ve Fransızca çıkardığı *Meşrutiyet* gazetesindeki yazılarına bu satırlarla başlıyor. Gazete Nisan 1914'de, yazarlarının tüm protestolarına rağmen, Fransız Hükûmeti'nin İttihatçılara yeni bir kredi açması üzerine "Meşrutiyetin Vedası" başlıklı bir yazı ile yayın hayatına son vermiştir.

Şerif Paşa kimdir ve kendisini Paris macerasına sürükleyen olaylar nelerdir? Şerif Paşa'nın biyografisini ayrıntılı bir biçimde bilmiyoruz. Osmanlı son dönemindeki muhalefeti ve siyasal hayatının bitiş biçimi yaşam hikâyesinin objektif bir şekilde yazılmasına da engel olmuştur. Bununla beraber kavgasının ana temaları ve İttihatçı iktidarı analiz şekli ilginçtir ve günümüzde bile yaygın -hatta egemen- olan tezlerden çok farklıdır. Bu yüzden Galatasarayı ve ünlü Fransız harbokulu Saint-Cyr'i bitirmiş, Abdülhamid zamanında büyükelçilik yapmış bu Osmanlı devlet adamı ve aydınının görüşlerini ana hatlarıyla tanıtmak öğretici olabilir.

Aslında Şerif Paşa Paris'te sadece gazete çıkarmakla kalmamış, 1909 sonlarında bir de parti kurmuştur. Türkçe ismi "Islahat-ı Esasiyey-i Osmaniye Fırkası", Fransızcası da "Osmanlı Radikal Partisi" olan bu örgüt için Prof. Tarık Z. Tunaya şunları yazıyor: "Fırka en geniş ve hoşgörülü anlamda bile bir siyasal parti olamamıştır. Fırka bir anlamda Şerif Paşa'nın kendisidir ve onun kişisel duygularını ve tutkularını dile getiren bir isimden başka bir şey değildir."[1] Bu konuya tekrar döneceğiz. önce Şerif Paşa'nın Jön-Türk devrimi ve İttihatçı iktidar ile ilgili yorumlarını kendi makalelerine dayanarak ve sistemleştirmeğe çalışarak aktaralım.

Şerif Paşa ve Hürriyet'in İlânı

Şerif Paşa'ya göre 1908 devrimi, çoğu Arnavutluk yaylalarından gelmiş 10.000'den fazla Arnavutun Kosova vilâyetinde Firzovik (Froswick)'de toplanarak kötü yönetimi eleştirmeleri ve Anayasa istemeleri ile başlamıştı. Reval'deki görüşmelerden de haberdar olan[2] bu topluluk, aralarında bir de "Bessa" (Arnavut yemini) imzalamışlardı. Böyle bir atmosfer içinde üç kişi -Resneli Niyazi, Eyüp Sabri Bey ve Ohri Belediye Başkanı Cemal Efendi- popüler olmuşlar ve lider haline gelmişlerdi. (*Meşrutiyet*, Kasım 1910.) Bunlardan Resneli Niyazi ikiyüz kişiyle dağa çıkmış ve hızla gücünü artırmaya başlamıştı. Bu durum İstanbul ve Yıldız'da da etkilerini hissettirmekte gecikmedi ve Abdülhamid dahi kendi çevresindeki Arnavutlardan çekinir oldu. İşte otoriter sultan otuz iki yıl önce rafa kaldırdığı Anayasa'yı bu koşullar altında yeniden yürürlüğe koydu.

1908'de Anayasa'nın ilânı birbirinden ayrı iki kuvveti daha harekete geçirmişti. Bunlardan birincisi, o dönemde çok önemli bir siyasal ve kültürel merkez olan Selânik'teki Yahudiler ve Dönmelerdi.[3] Bunlar Enver'in şahsında kendi "büyük adamlarını" yaratma çabasına giriştiler ve bunda dış kuvvetlerin de yardımıyla[4] epeyce başarılı oldular. Harekete geçen ikinci kuvvet yurt dışındaki Jön-Türklerdi. Bunlar da *Hürriyet'in İlânı* ile İstanbul'a akın akın dönmeye başlamışlardı. Oysa iktidara egemen olan İttihatçı Komite kendilerine büyük bir sempatiyle bakmıyordu. Bu yüzden onlar da örgütlenmek ihtiyacını duydular ve haklarını korumak için 1908 Ağustos'unda "Fedakâran-ı Millet" diye bir dernek kurdular. Ne var ki, bu girişimden hiç hoşlanmayan İttihatçılar Fethi Beyi aralarına ajan olarak sokmuşlar ve derneğin mühürünü elde ederek bir de ayaklan-

"Boşerif" lâkabıyla tanınan Şerif Paşa.

ma bildirisi kaleme almışlardı. (*Meşrutiyet*, Ocak 1911). Daha sonra bir polis baskını düzenliyen İttihatçılar yirmi kişi tutuklatmışlardı ve bunlardan biri de hapishanede ölmüştü. Gerçi sonradan tertip ortaya çıkınca tutuklananlar beraat ettilerse de, İttihatçılar Fethi Beyi korudular.

İttihatçı Komite rakip örgüt tanımıyor, ancak kendine teslim olanlara -o da işlerine yaradığı ölçüde- bir görev veriyordu. Bunlardan Ahmed Rıza Bey'e, Komite'ye egemen olan Dr. Bahaddin Şakir ve Dr. Nâzım önce yüz vermedilerse de, sonra onun "filozof" imajının Enver'in şöhretini pekiştireceğini düşünerek kendisini aralarına aldılar. Böylece Paris'te pozitivist olup İslâmiyet'i inkâr eden Ahmed Rıza Bey, İstanbul'da pozitivizmi reddederek dine dönecek, beş vakit namaz kılacak ve Meclis Başkanlığını garantileyecektir. *Meşrutiyet* sütunlarında Ahmed Rıza Bey, sık sık bir ihanet örneği olarak sergilenecektir.

Meşrutiyet'in belirttiğine göre, 1908'de iktidara egemen olan İttihatçı Komite, 1908 devrimine kadar Abdülhamid polisinin çok yıprattığı Jön-Türk grubundan çok farklı nitelikteydi. *Hürriyet'in İlânı* tüm Osmanlı halklarında sevinçle karşılandığı ve kardeşlik duygularını kuvvetlendirdiği halde[5], İttihatçı Komite bir yandan şoven ve ayrımcı bir milliyetçilik güderek öte yandan da Anayasa'yı hiçe sayarak herkesi kendinden soğutmuştu. O kadar ki, İttihat ve Terakki'nin gerçek kurucusu Dr. İbrahim Temo bile, onlardan ayrılarak yeni bir parti kurmuştu.[6] Şerif Paşa da bu ilk dönemde İttihatçılar'dan ayrılanlar arasındadır ve *Meşrutiyet* gazetesinin daha birinci sayısında, Osmanlı vatandaşlarını Türkler ve Türk olmayanlar diye ikiye bölen bu şoven politikayı kınar. Bu politika Anayasa'ya aykırı bir biçimde sıkıyönetimi güderek normal hale getiren bir baskı politikasına ve sistematik bir işkence rejimine yolaçmıştır. Bu bağlamda, Şerif Paşa, Müslüman muhalefete olduğu gibi Rumlara, Ermenilere ve Arnavutlara yapılan zulümleri de uzun uzun anlatır ve eleştirir. 1908 Anayasası'nın 26'ncı maddesi işkenceyi yasakladığı halde, gazeteye göre bu tür uygulamalar olağan hale gelmiştir. Örneğin Rum gazeteci Kristo Dimitri'nin koltuklarına kızgın yumurtalar konmuş, diğer bazı Rum muhalifler de köz halindeki kömürler üzerine oturtulmuşlardır (*Meşrutiyet*, Nisan 1910). Aynı şoven politika, Adana'da Ermenilerin ayaklanmasına yolaçınca, şiddetli bir kırım olmuş ve yirmi bin kadar Ermeni ölmüştür. *Meşrutiyet* sütunlarında, Abdülhamid dönemindeki Ermeni kırımını *Meşveret*'te şiddetle eleştiren Ahmed Rıza Bey'in bu konudaki suskunluğu ibretle dikkatlere sunulmaktadır. Aynı baskı politikası Arnavutların da yersiz ve haksız bir şekilde tenkiline yol açmış, birçok Arnavut karılarının yanında dövülerek küçültülmüş ve bu zulüm politikası yurt çapında yankılar uyandırmıştır.[7]

Özetlersek, *Meşrutiyet*'e göre, İttihatçılar şoven ve ayrımcı bir milliyetçilik gütmekte, bunun yarattığı muhalefeti de baskı, işkence ve cinayetler yoluyla susturmaya çalışmaktadırlar. *Tanin*'de Hüseyin Cahit (Yalçın) Anayasa'ya aykırı biçimde, hâlâ Türklerin "fetih hakkı"ndan doğan üstünlüklerini dile getirmekte (*Meşrutiyet*, Şubat 1912), bunun yarattığı huzursuzluk ve muhalefet de hapis ve işkence yöntemleriyle susturulmakta, o da olmazsa *Serbestî* yazarı Hasan Fehmi, *Seda-i Millet* yazarı Ahmet Samim ve *Proodhos* gazetesi sahibi Lazar Stamadiadis gibi "faili meçhul cinayet" yöntemiyle yokedilmektedirler.

Meşrutiyet Gazetesinde 31 Mart Vak'ası

Meşrutiyet gazetesi 31 Mart ayaklanmasını gerici bir olay olarak değil, bir zulüm rejimine karşı "beklenmeyen, kendiliğinden" ve bu niteliğiyle liberalleri de şaşırtan bir hareket diye yorumlar. Yazar eğer liberaller (Ahrar Fırkası) İttihad-ı Muhammedî ile birleşseydiler, ilk karışıklıkta Komitecilerin çoğunu toplayabilirlerdi, düşüncesindedir. 31 Mart'ta Komite ileri gelenleri Alman Elçiliği'ne sığınmışlardı ve Selânik'teki Mahmut Şevket Paşa'ya talimat oradan gitmişti. İstanbul'daki kuvvetlerin komutanı Nâzım Paşa hiç de gerici bir insan değildi ve hakkında *Times* gazetesi (16 Nisan 1909) şunları yazmıştı: "Eski rejimi geri getirmek isteyen hiçbir hükûmet, sadece Türk ordusunun en iyi askeri olmakla kalmayan, aynı zamanda bu rejim altında liberal fikirlerinden dolayı en çok ızdırap çekenlerden biri olan Nâzım Paşa'yı Birinci Ordu Komutanlığı'na getirmezdi" (*Meşrutiyet*, Aralık 1910). Aynı Nâzım Paşa, Mahmud Şevket Paşa'yı bizzat karşılayıp ona dostluk elini uzatmış ve askerlerin kucaklaşmasını önermişti. Buna rağmen Mahmut Şevket Paşa çok kırıcı davranmış ve tüm muhalefeti ezmişti. *Meşrutiyet* gazetesi, Mahmut Şevket Paşa'nın amacının sadece liberalleri ezmek değil, bizzat Yıldız'a girerek -aralarında kendi imzasını taşıyanlar da dahil- tüm hafiye raporlarını ele geçirmek olduğunu yazıyor. Harbiye Nezareti'ne taşınan kırk kasa raporda bir sürü İttihatçının jurnallarının da bulunduğu ve bunların daha sonra ya-

31 Mart'ta Selanikli gönüllüler Taşkışla önlerinde.

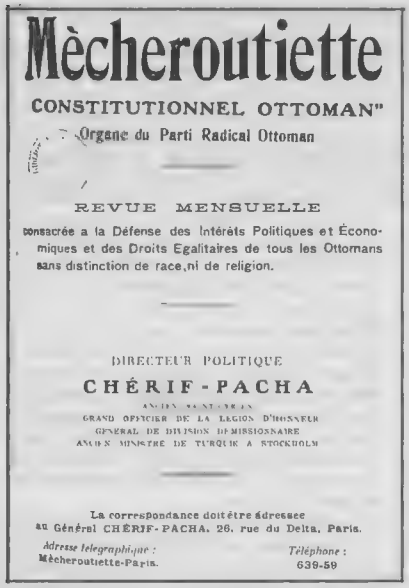
Mècheroutiette

CONSTITUTIONNEL OTTOMAN"

Organe du Parti Radical Ottoman

REVUE MENSUELLE

consacrée a la Défense des Intérêts Politiques et Économiques et des Droits Egalitaires de tous les Ottomans sans distinction de race,ni de religion.

DIRECTEUR POLITIQUE

CHÉRIF - PACHA

GRAND OFFICIER DE LA LEGION D'HONNEUR
GENERAL DE DIVISION DEMISSIONNAIRE
ANCIEN MINISTRE DE TURQUIE A STOCKHOLM

La correspondance doit être adressee au Général CHÉRIF-PACHA. 26. rue du Delta. Paris.

Adresse telegraphique : Mècheroutiette-Paris.

Téléphone : 639-59

Şerif Paşa'nın Meşrutiyet *Gazetesi.*

zarlarının başları üzerinde bir Demokles kılıcı gibi kullanıldıkları belirtiliyor. (*Meşrutiyet*, Şubat 1913)

İttihatçıların 31 Mart hareketinin bastırılmasından sonra daha da artan baskı rejimi, halkı rejimden büsbütün uzaklaştırmıştı. Bu yüzden İttihatçılar 1912 seçimlerini ancak hile ve şiddet yöntemleriyle kazanabilmişlerdi. Tarihe "sopalı seçim" diye geçmiş olan bu seçimler, *Meşrutiyet* gazetesinde İtalyanların Trablusgarb'ı işgallerine benzetilir. Gazeteye göre, dış düşmanlar nasıl Trablusgarb'ı gasbetmişlerse, iç düşmanlar da halkın oylarını gasbetmişlerdir. (*Meşrutiyet*, Mayıs 1912). Ne var ki, iç ve dış felâketler içinde kamuoyunun desteğini gitgide kaybeden Komiteciler, önce Ahmed Muhtar Paşa'yı, sonra da Kâmil Paşa'yı sadrazamlığa getirmek zorunda kalırlar.

Meşrutiyet Gazetesi ve Dış Politika

İttihatçılar Şerif Paşa'nın büyükelçi olmak istediğini, olamayınca kızgınlıkla muhalefete geçtiğini yazmışlar ve bu iddia Paşa'nın biyografisini yazanlarca da benimsenmiştir.[8] Aslında Şerif Paşa'nın formasyonu ve yeteneği dikkate alınırsa, gözünün çok daha yukarılarda olduğu ve Osmanlı politikasında ilk plânda rol oynamak istediği kolayca anlaşılır. Şerif Paşa Almancı İttihatçılara karşı İngiliz-Fransız yanlısı bir diplomasiden yanadır. Çok zengin bir aileden gelen ve zaten büyükelçilik yapmış bulunan Şerif Paşa, uluslararası dengelerin altüst olduğu bir dönemde ülkesi adına söz sahibi olmak istemektedir.

XIX. yüzyıl başlarında Fransa'da *radikalizm* modaydı ve 1901'de ulusal plânda kurulan ilk parti olan Cumhuriyetçi Radikal Sosyalist Parti lâikliği ve eğitimin yaygınlaşmasını adeta dinî bir dogma gibi benimsemişti. Şerif Paşa da, daha önce *Meşveret*'de çalışan Selânikli bir Yahudi olan Albert Fua'nın[9] yardımıyla *Meşrutiyet*'de Radikal Parti'nin fikirlerini savunuyordu. Bu bağlamda hep Fransız-İngiliz yanlısı kabinelerin kurulmasına çalışmış ve Kâmil Paşa hükûmetinin iktidara gelmesine de çok sevinmiştir. Trablusgarp savaşının başlamasından hemen sonra kurulan (21 Kasım 1911) Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na da sempatiyle bakmış ve programının en önemli maddelerini gazetesinde yayımlamıştır. 1912 sonunda Şerif Paşa dört buçuk yıllık bir gurbet ha-

İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden Dr. Nazım.

yatından sonra İstanbul'a dönmüş, Sultan tarafından bir saat kadar kabul edilmiş ve bir askerî mahkeme, hakkındaki idam cezasını kaldırmıştır (*Meşrutiyet*, Ocak 1913). Ne var ki, İttihatçıların Bâbıâli Baskını ile tekrar iktidarı zaptetmeleri üzerine, kendisine yeniden gurbet yolları gözükmüştür. Daha sonra İttihat ve Terakki'nin intikamcı politikası devam etmiş, buna karşılık Mahmut Şevket Paşa bir suikastte öldürülmüş ve bu nedenle aralarında Şerif Paşa ve Prens Sabahattin de bulunan birçok muhalif tekrar idama mahkûm edilmişlerdir. Şerif Paşa gazetesinde kendisinin suikastle hiçbir ilişkisinin olmadığını iddia edecek ve Eylül 1913'den itibaren de alt başlık olarak, artık "Radikal Parti"nin değil, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası"nın organı olduğunu belirtecektir.

Dergi Nisan 1914'deki son sayısında, Fransa'nın İttihatçılara 800 milyon Franklık bir kredi açmaları karşısında, Fransızların bu borçla zulmü ve kendilerine karşı bir savaşı finanse ettiklerini ve artık bu ülkede bir muhalefetin anlamı kalmadığını belirterek okuyucularına veda etmiş ve yayınına son vermiştir.

Şerif Paşa'nın son siyasal eylemi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenildikten sonra Paris Barış Konfreansı'na Kürt temsilcisi olarak müracaatıdır. Bu konuda bir memorandum kaleme alan Şerif Paşa, Ermeni taleplerini "aşırı derecede emperyalist" bulmuş ve Kürt haklarını savunmaya çalışmıştır. Şerif Paşa aynı memorandumda Wilson prensipleri çerçevesinde bir Kürt Devleti kurulmasını da talep etmektedir.[10]

Meşrutiyet gazetesinin dört yıllık yayınını izleyenler için bu sonuç çok şaşırtıcıdır. Çünkü bu gazetede bütün etnik ve dinî grupların eşitliği sistemli olarak savunulmakla beraber bölücülük yoktur ve en az üzerinde durulan etnik topluluk da Kürtlerdiler.[11] Nitekim E.Ramsaur da, İttihat ve Terakki ile ilgili eserinde, Jön-Türkler içinde aktif politika yapan Abdullah Cevdet, İshak Sükutî gibi Kürt asıllı aydınlardan söz ederken Şerif Paşa'nın adını bile ağzına almamıştır.[12] Öyle görünüyor ki, 1918 koşullarında kısmen umutsuzluk, kısmen de oportünizm içinde Şerif Paşa yeni bir dava, yeni bir heyecan aramıştır. Ne var ki, bu durum Türkiye'de çok menfi tepkiler yaratacak ve *Meşrutiyet* gazetesi de bu son tutum açısından değerlendirilecektir.[13]

Osmanlı Radikal Partisi'nin programı.

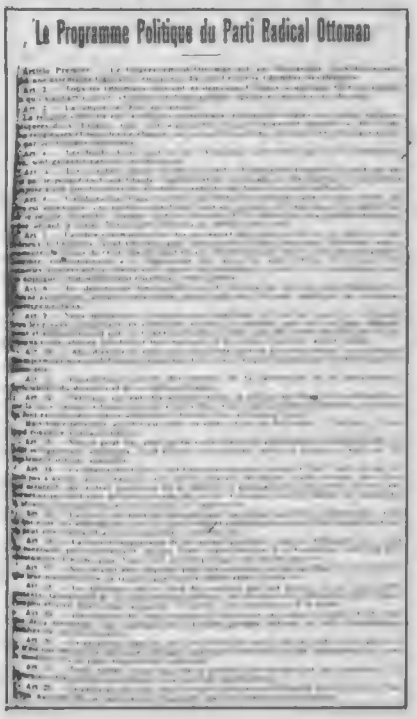
Le Programme Politique du Parti Radical Ottoman

Resneli Niyazi.

Aslında Şerif Paşa'nın muhalefetini 1908-1914 koşulları içinde değerlendirmek gerekir. Şerif Paşa siyasi ve çok şiddetli bir kavganın içindeydi ve elbette tarafsız değildi. Bu yüzden devamlı polemik (bazan demagojik) bir üslûp kullanmıştır ve yazdıklarının hepsini doğru diye kabul etmek olanaksızdır. Bununla beraber, şoven milliyetçilikle, Anayasa ihlâlleri ile ve işkenceyle savaşırken 1908 özlemlerine en sadık kalanlardan biri olmuştur. Selânikli Yahudileri ve Dönmeleri sık sık vurgulaması, Talât Paşa ile Mahmut Şevket Paşa'nın Çingene asıllı olmalarını belirtmesi, ırkçılık yaparak kendi ilkelerine ters düşme ve bir tutarsızlık değil midir? Şerif Paşa antisemitizmle suçlanamayacak olan *Times* gazetesinin de İttihat ve Terakki'deki Yahudilerin olumsuz rolünü belirttiğini hatırlatarak kendini savunmak istemiştir (*Meşrutiyet*, Eylül 1911).

Şerif Paşa Almancı İttihatçılara karşı İngiliz-Fransız yanlısı bir diplomasiden yanadır. Zengin bir aileden gelen ve büyükelçilik yapmış bulunan Şerif Paşa, dengelerin altüst olduğu bir dönemde ülkesi adına söz sahibi olmak istemektedir.

Ayrıca en yakın dava arkadaşı ve gazetesinin redaktörü Albert Fua da Yahudi değil midir? Gerçekten bu konu günümüzde dahi tartışma konusudur. İttihat ve Terakki'de Yahudi ve Dönme egemenliğinin abartıldığını ileri süren yazarlar olduğu gibi[14], bundan bir övünç payı çıkaran Yahudi kökenli düşünürler de vardır.[15] Şerif Paşa'ya gelince, felsefesini şovenliğin eleştirisi üzerine kuran bir politikacının, bu konuda elbette daha titiz ve dikkatli bir dil kullanması gerekirdi.

Şerif Paşa'nın muhalefetinin başka bir zaafı da İngiliz-Fransız çıkarlarıyla Osmanlı çıkarlarını tamamen uyuşan çıkarlar olarak sunmadır. Paşa, 1913'de İstanbul'da sultanla görüştükten sonra yazdığı yazıda, "manda"cı bir zihniyetle, her devlet adamının "genel reformları Avrupalı uzmanlara yaptırma zaruretinde birleştiklerini" sevinçle kaydeder (*Meşrutiyet*, Ocak 1913). O dönemin hemen bütün politikacıları gibi, Şerif Paşa'da da "bağımsızlık" fikri yoktur. Bu fikrin kafalara yerleşmesi için, Sèvres'de olduğu gibi önce her şeyi kaybetmek ve sıfırdan başlamak gerekecektir. Şerif Paşa bu fırsatı da kaçırmıştır.

1909-1914 muhalefeti ile ilgili olarak işaret etmek istediğimiz son nokta da, Şerif Paşa'nın dinî politika konusundaki tutumudur. Burada Paşa'nın "radikalizm"i ile çatışan bir durumla karşı karşıyayız. Gerçekten gazetesinde her fırsatta Osmanlı Devleti'ndeki bütün dinî cemaatlerin eşitliğini dile getiren Şerif Paşa, yine de partisinin programının birinci maddesinde İslâmiyet'in "Devlet dini" olduğunu ilân etmekten kendini alamamıştır. Gerçi hemen sonra, hukuken tüm dinlerin eşitliğini eklemişse de, bu durumun radikal partilere özgü katı lâiklikle bağdaşamayacağı açıktır. Prof. Dr. T.Z. Tunaya Osmanlı Devleti'nde 1908 ile 1913 arasında 13 siyasi partinin kurulduğunu ve bu dönemde her kuruluşun bir ölçüde İslâmcı olmak zorunda olduğunu kaydeder.[16] Aslında Şerif Paşa'nın tutumu bu bağlamda yorumlanmalıdır. Radikal Parti'li Fransız dostları da, bu konuda kendisine ılımlı davranmasını önermişler, hatta Hıristiyanlık ve Museviliğe şiddetle saldıran Albert Fua bile, *Meşrutiyet* sütunlarında rasyonel bir politikayı yer yer Kuran'dan âyetler zikrederek savunmuştur.[17] Bu alanda da gerçek radikalizmin doğması için, 1918'den sonra Hilâfet makamının ihanetinin iyice ortaya çıkması ve itibarını kaybetmesi gerekecektir. Bu arada Şerif Paşa ve onun gibi birçok aydın nesnel koşulların zorladığı oportünizm bataklığına sürüklenecekler ve unutulup gideceklerdir. □

[1] T.Zafer Tunaya; *Türkiye'de Siyasi Partiler*; cilt I, İkinci Meşrutiyet, İstanbul, 1984, s.224.

[2] 9-10 Haziran 1908'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikolas Reval'de buluşarak görüşmeler yapmışlardı. Bu görüşmeler, Osmanlı Devleti'nin paylaşılacağı şeklinde, abartmalı olarak Türkiye'ye yansıtıldı.

[3] Bk. İlhan Tekeli - Selim İlkin; "İttihat ve Terakki Hareketi'nin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Yayına haz. H.İnalcık, O.Okyar). Ankara, 1980.

[4] Enver Paşa, Almanya'nın desteğine sahipti. Daha Almanya'da ataşemiliter iken İmparator II. Wilhelm'in dikkatini çekmiş ve İstanbul'daki Alman nüfuzunun mimarı Büyükelçi Baron M. Von Biberstein'a yazılan bir tavsiye mektubuyla dönmüştü. Bu konuda, muhtemelen bir istihbaratçının yazdığı "bir Alman" imzalı ilginç bir kaynak için bk. *Les Dessous de la Politique Allemand*; Paris, 1916.

[5] Bu kardeşlik duygusu için bk. W.Miller; *The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1927*; Cambridge, 1936, s.476. Aynı konuda, Selânik'te bir gazete çıkaran *(Journal de Salonique)*, fakat sonradan baskı rejiminden kaçan Sam Lévy, Enver Bey'in 10 Temmuz devriminden sonra Selânik'te on bin kişiye hitaben şunları söylediğini yazar: "Bugün keyfî idare yok oldu. Kötü hükûmet artık mevcut değil. Hepimiz kardeşiz. Artık Türkiye'de Bulgarlar, Rumlar, Sırplar, Romanyalılar, Müslümanlar, Yahudiler yok. aynı mavi gök altında, hepimiz Osmanlı olmakla şeref duyuyoruz."; *Le Declin du Croissant*, Paris, 1913, s.15. (Şerif Paşa, eserin kötümserliğine katılmadığını belirterek, bu kitaba övücü bir sunuş yazmıştır.)

[6] 6 Şubat 1909'da kurulan *Osmanlı Demokrat Fırkası* için, Tunaya'nın yukarıda zikrettiğimiz eserine bakılabilir.

[7] Abdülhamid'in son şeyhülislamı ve İttihatçıların da çok saygı duydukları Cemaleddin Efendi anılarında Arnavutlara ve Rumlara yapılan çeşitli zulümleri anlatır. Bk. *Siyasî Hatıralarım (1908-1913)*; İstanbul, 1973, s.60, 63.

[8] Bk. İ.Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, "Şerif Paşa" s.369.

[9] Albert Fua *Meşrutiyet*'de birçok yazı yazmıştır. Osmanlı son dönemi ile ilgili birçok ilginç eseri vardır.

[10] Şerif Paşa, *Mémorandum sur les Revendications du Peuple Kurde;* Paris, 1919.

[11] Örneğin, gazetenin 1913 Aralık sayısında çıkan "Kürtler ve Ermeniler" başlıklı yazı. (Bu yazıda da iki topluluğun çıkarlarının çatışmadığı savunuluyor.)

[12] E.E. Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton, 1957, s.63.

[13] Gerçekten aslında yakın tarihimizin en yetenekli şahsiyetlerinden olan ve İttihatçı cuntacılığa karşı son derece cesur bir kavga veren (1914'de Paris'te kendisine başarısız bir suikast bile yapılmıştır) Şerif Paşa, "Beau Şerif = Boş Herif" gibi seviyesiz risalelerin hedefi olmuş ve 1908-1914 arasını inceleyen çalışmalarda yerini bulamamıştır.

[14] Örneğin, Elie Kedonrie'nin *Middle Eastern Studies*; cilt VII (1971) No: 1'de çıkan yazısı. Türkçesi için bk. "Jön-Türkler, Farmasonlar ve Yahudiler", *Birikim Dergisi*, No: 45.

[15] Tanınmış Fransız düşünürü Edgar Morin, bir söyleşide şunları söylüyor: "Muhtemeldir ki, Kemal Paşa'dan beri lâik bir Türk Devleti varsa, bu, Selânik Yahudilerinin özel bir tipi olan Dönmeler sayesindedir." *Passages*, Nisan 1989, No: 16.

[16] Prof.Dr. T.Z. Tunaya; "İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatı", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı: 1876-1976*, s.81, 89.

Divanyolu Küresi

GÜNKUT AKIN

Tanzimat mimarisiyle ülkemizin kamu yapılarına giren "küre" şekli, Fransız Devrimi'nin etkisini yansıtmaktadır. Bu simge, Fransa'da da, Batı uygarlığının beşiği Eski Yunan'daki "Küreyi olabilecek en yetkin biçim sayma" anlayışının diriltilmesi çabasına tanıklık eder.

DİVANYOLU'NDAKİ II. Mahmut Türbesi ve ona bağlı yapılar grubu[1], Tanzimat döneminin mimarlık alanındaki ilk büyük ölçekli resmî uygulamasıdır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânından yaklaşık bir yıl sonra, 11 Kasım 1840'da açılışı yapılan bu külliyede Divanyolu Caddesi üzerindeki çevre duvarı hizasından dışarı taşan türbe ve sebilden başka bir muvakkithane, görevliler için birkaç oda ve Ankara Caddesi'nin Divanyolu ile kesiştiği köşede ise, yazımızın asıl konusunu oluşturan bir çeşme bulunmaktadır (Resim 1). Esma Sultan Sarayı'nın yerini alan[2] sözkonusu yapılar, yoğun bir ahşap dokunun içine inşa edilmişlerdir. Tarihî yarımadanın en önemli ve işlek caddesi olmasına karşın, Divanyolu'nun o tarihteki genişliği 5-8 arşını (3.75-6.00 m.) geçmemekte[3], hatta bu mesafe Çemberlitaş çevresinde 3 m.ye kadar inmekteydi[4]. II. Mahmut Türbesi'nden birkaç yıl sonra (1848-49), Ebniye Nizamnameleri[5] adı altında çıkarılan imar yönetmeliklerinde tüm yeni yapılar için öngörüleceği gibi, türbe ve çevre duvarı mevcut yol hizasından geri çekilerek inşa edilmiştir. Nitekim 1865'de, binden fazla ahşap ev ve konağın yanmasına neden olan ve Divanyolu'na oldukça yaklaşan Hocapaşa Yangını[6] atlatıldıktan sonra, bu olay fırsat bilinerek cadde üzerinde yer alan diğer yapılar da, ya kâgire dönüştürülmek amacıyla yıkılarak, ya da yeni cephelerin oluşturduğu doğrultuya kadar olan bölümü ortadan kaldırılarak[7], Divanyolu yaklaşık bugünkü genişliğine kavuşturulmuştur. Türbenin yapımını izleyen bu gelişmeler gözönünde bulundurulduğunda, II. Mahmut külliyesi Divanyolu Caddesi'ne ve giderek tarihi yarımadadaki geleneksel dokuya getirilecek yeni düzenin habercisi olarak görülebilir.

Mimarî üslûp açısından bakıldığında, Divanyolu gibi üst tabakanın oturduğu bir caddede klasisist anlayıştaki II. Mahmut külliyesinin yadırgandığını düşünmek mümkün değildir. Osmanlı mimarlığında batı etkilerinin geçmişi sözkonusu tarihten yüzyıl önceye dayanır[8]. Gerçi giderek Osmanlıya özgü bir nitelik kazanan ilk esinlenmeler Avrupa'daki barok-rokoko üslubun izlerini taşımaktaydı. Ancak antik kökenli ögelere ağırlık tanıyan klasisist mimarinin çok daha yalın biçim dünyası da, dönemin İstanbul'lu seçkinlerine artık pek yabancı değildi. III. Selim döneminden (1789-1807) itibaren Boğaz'daki kimi saray ve yalılarda sözkonusu üslûba ilişkin ilk uygulamalar başlar. Th. Allom'un bir gravüründe gördüğümüz, II. Mahmut'un 1830'lara doğru yaptırılan sarayı da yine Boğaziçi'nde ve klasisist üslûptadır[9]. Dinsel mimaride ise, ilk kez Nusretiye Camisi (1823-26) bu yeni üslûbun izlerini taşır[10]. Ne var ki, Topkapı Sarayı içindeki kimi uygulamaları saymazsak, Batıdan gelen bu ikinci üslûp dalgası, tarihî yarımadada ilk kez II. Mahmut külliyesiyle kendini ortaya koymuştur.

Gözden kaçırılmaması gereken bir diğer nokta da, eldeki verilere bakılırsa önceleri oldukça sınırlı kalan klasisist örneklerin, Tanzimatla birlikte çok fazla yapıda birden karşımıza çıkmasıdır. Dönemin hızlı yeniden yapılanma sürecine koşut olarak, bir klasisist üslûp patlamasından söz edilebilir. Saraydan seçkin konutlarına, kışlalardan semt karakollarına[11], Darülfünun'dan artık ehlileşmeye söz veren Bektaşilerin tekkesine[12] kadar, sayısız yapı bu üslûptadır. Bu nedenle, döneminde bir devlet üslûbu niteliği taşıyan klasisizmi, "Tanzimat üslûbu" olarak nitelemek pek yanlış olmaz[13]. Bu bağlamda, İstanbul'daki kimi klasisist yapıların -bu arada II. Mahmut Türbesi'nin de-, Fransa'da I.Napolyon döneminden (1804-15) başlayarak 1830'lara kadar süren ve III. Napolyon döneminde

Resim 1, *Divanyolu Caddesi'ndeki II. Mahmud Türbesi ve ona bağlı yapılar.*

(1852-70) yeniden canlandırılan klasisist üslûbunun adıyla "empire/ampir" diye nitelenmeleri, biçimsel benzerliklerin ötesinde bir anlam taşıyor. Klasisizm geç dönem Osmanlı kültürü için de bir imparatorluk üslûbudur.

Fransa'nın Osmanlı kültürünün batılılaşma sürecinde, diğer alanlarda da oynadığı yoğun belirleyici rol bilindiğinde, her iki imparatorluğun resmi üslûplarında neredeyse aynı zamanlı ortaklıklar görmek kolay açıklanabilen bir olgudur. Ancak II. Mahmut külliyesinin köşesindeki küçük çeşme, mimarlık alanında, Fransız kültürüne olan ilginin ne kadar ayrıntıya inebildiğini göstermektedir.

Çeşme (Resim 2), yaklaşık 2,5 m. yüksekliğinde ve 80 cm. kenarlı kare prizma biçimli bir kaidenin üzerine, ondan 20 cm. yüksekliğinde iki ara parçayla kopartılarak oturtulan 70 cm. çapında bir küreden oluşmaktadır. Kaide, külliyenin çevre duvarından küçük bir boşlukla ayrılmış ve Divanyolu'na bakan yüzüne, yaklaşık olarak onun üçte biri yüksekliğinde bulunan bir musluk yerleştirilmiştir. Altındaki yalakla aynı boyutlarda iki prizmatik kitle de kaidenin iki yan yüzüne bitiştirilmiş, yandakiler işlevsiz oldukları için üzerleri de kapalı bırakılmıştır. Simetrik kuruluşlu bu üç alçak kitle kaideyi üç yönden çevreleyerek, görünüşte ona bir taban oluşturmaktadır. Yapı hiç bir bezeme içermiyor. Yalnızca kaide üzerinde belirli aralıklarla yatay fugalar ve onun üst bitiminde, külliye çevre duvarıyla ortak bir profile sahip olan yalın bir silme bulunmaktadır. Bu yalınlık kaygısı, sözkonusu çeşmeyi yalnız İstanbul'daki 18. yüzyılın yoğun bezemeli örneklerinden değil, bezemesi oldukça sınırlı tutulmuş olan II. Mahmut Türbesi'nin kendisinden de ayırmakta ve onu benzersiz bir örnek durumuna getirmektedir.

Ayrıca külliye duvarından belli belirsiz ayrık konumu da, burada bağımsız bir yapının sözkonusu olduğuna dikkat çekiyor. Bu kopukluk, ilk bakışta çeşmenin külliyeye sonradan eklendiğini akla getiriyor. Ancak türbenin açılışını haber veren 21 Şevval 1256 tarihli *Ceride-i Havadis*, külliyeye ilişkin yapıları sayarken "...yekpare mermerden ziba çeşme yapılıp üzerine yine mermerden yapılmış ve hendese üzere nakşolunmuş küre-i arz konmuştur" diye yazmaktadır. Bu durumda çeşmenin duvardan kopukluğu onu, İstanbul'da sayısız örneği bulunan duvar çeşmelerinden farklılaştırmak için düşünülmüş bir uygulama olarak görülebilir. Ayrıca belki de çeşme işlevini de sorgulamak gerekmektedir. En azından böyle bir işlevi yeterince karşılamak için diğer iki yüzüne de birer musluk takılması gerekebilirdi. Oysa yanlarda simetriyi sağlamak için kurulmuş ve öndeki yalakla aynı boyutlara sahip iki taş bulunmasına ve Divanyolu'ndan İstanbul tarihi su şebekesinin ana arterlerinden birinin geçmesine karşın, sözkonusu çeşmede cüssesine göre küçük bir musluk ve yalakla yetinilmiş. Belli ki çeşme işlevi bir bahane. Kaldı ki, sözkonusu yapının sınırlı boyutlarına karşın, tasarımını belirleyen anıtsal kitle kuruluşu da, bir çeşmeden çok bir anıt karşısında bulunduğumuzu düşündürüyor. Kaidenin üzerine yükseltilmiş bir alegorik biçim'den oluşan bu tür bir anıt olasılıkla Osmanlı tarihinde ilktir[14]. Peki ama, Divanyolu'ndaki bu anıt neyin anıtıdır? Küre alegorisi neyi simgelemektedir?

Resim 2, *II. Mahmud Külliyesi'nin köşesindeki çeşme.*

Bu sorunun yanıtını yine Fransız mimarlığında aramak gerekiyor. Çünkü işlev taşımaya elverişli olmayan "küre" biçiminin mimarlık tarihinde gönderme yaptığı tek dönem, Fransız Devrimi'ni içeren dönemdir. J.J. Rousseau'nun doğaya dönüş çağrısına koşut bir anlayışın ürünü olarak başlangıca, yani antik dönemin üslûbuna bir dönüş niteliği taşıyan klasisist üslûp (1770-1830) içinde gelişen *Fransız Devrim Mimarisi*[15], diğerlerinden daha da radikal davranarak temel biçimlere yönelmiş ve en fazla da, küre'nin üzerinde durmuştur. Kuşkusuz bu biçimin seçiminde Aydınlanma'ya olan tutku, doğabilimlerinin yoğun yeni bulgularına olan coşkulu bağlılık ve -genelde tüm klasisist yaklaşım için de söylenebileceği gibi- barok ve rokokonun abartılı bezeme anlayışına karşın, yükselen sınıfa özgü yeni ve yalın bir biçim dili oluşturma kaygısı[16] etken olmuştur. Dönemin küreden yola çıkan sayısız projesi, üstelik dev boyutlarda tasarlandıkları için, sadece kağıt üzerinde kalmış ve uygulanmamıştır. Ancak soyut ve öncesiz biçim dağarıyla bu dönemin tasarımları, yine de Fransız Devrimi'nin özündeki asal ilkeleri ifade etmede az bulunur bir işlev taşıyorlar.

Sözkonusu türün ilk örneği, o dönemin Fransız aydınları arasında saygın bir yeri olan Newton[17] için E.L. Boullée'nin (1728-99) tasarladığı ve 150 m. çapında dev bir küreden oluşan "simgemezar"dır. Boullée, Devrimden sonra Fransız Enstitüsü'ne üye seçilmiş ve

Resim 4, *Kasımpaşa Camii'nin üst bitimindeki köşe küreleri.*

ölümüne değin Fransa'nın en etkin mimarlık hocası olma kimliğini korumuştur[18]. Ancak Fransız Devrim Mimarisinin en ünlü adı, Devrim kadrolarıyla başı derde girmesine karşın C.N.Ledoux'dur (1736-1806). 1806'da föyler halinde yayınladığı ideal kent planlarının eki olan metinde, toplumsal reformlar hakkında görüşler ileri süren Ledoux, bir Fransız çiftliğinin işçileri için tasarladığı büyük evden de anlaşıldığı gibi, küre biçimini toplumun alt grupları için de öngörüyordu (Resim 3).

Bu ütopik projelerin ünü Fransa'yla sınırlı kalmışa benzemiyor. Ledoux'nun bir öğrencisi olan T.de Thomon'un 1805'de, eski İstanbul gibi bütünüyle ahşap bir kent dokusuna sahip olan Petersburg'da inşa ettiği Borsa Binası'nda, yapının önündeki alandan rıhtıma inen rampaların başlarındaki granit kürelerin[19] boyutları, Divanyolu'ndaki örnekten pek farklı değil.

Tasarımı Goethe ve Weimar Dükü'nün ortak ürünü olan Weimar'daki Agaté Tyche Sunağı[20] da, bir küp üzerine oturtulan ve Divanyolu'ndakine yakın boyutlar taşıyan bir küreden oluşuyor.

Divanyolu'ndaki küre de, İstanbul için tekil bir örnek değil. Bir yangından sonra Abdülaziz döneminde yeniden yapılan[21] Kasımpaşa Camisi'nin prizmatik kitlesi, kenarlarda üçgen alınlıklar ve köşelerde birer küreyle sonuçlanıyor (Resim 4). Bu yapının da, Abdülaziz döneminde Hassa Mimarı ünvanını sürdüren[22] ve II. Mahmut Türbesi'nin de mimarı olan Garabet Amira Balyan'a ait olması mümkündür.

Kasımpaşa Camisi'ndeki küreler Fransız Devrimi'nin, kiliselerin lâikleştirilmesi (sécularisation) politikası bağlamında, Hıristiyan simgelerini yenileriyle değiştirme çabalarını çağrıştırıyor. Ne var ki burada söz konusu olan, Fransa'dan büyük farklar taşıyan Osmanlı toplum yapısı ve devlet düzenidir. Bu nedenle biçimsel benzerliklere, ortak düşünsel temellerden ulaşıldığını kabul etmek yanıltıcı olabilir. Kuşkusuz aynı temkin zorunluluğu Divanyolu küresinin açıklanmasında da geçerlidir. Yine de, Divanyolu gibi seçkinlerin oturduğu[23] bir cadde üzerinde yer alan bu avangard anıtın Fransa'daki modaya uyduğunu kabul edersek, Osmanlı aydınlarının onun düşünsel arka planı konusunda, şu veya bu oranda bilgi sahibi olduklarını da varsaymak gerekir. Küre gibi bir ilksel biçimin yeni bir düzeni simgeleme potansiyeli, onun, Tanzimatın ilk resmî anıtsal yapı programına katılmasına olanak sağlamış olmalı. Fransız aydınlarının yoğun bir içerik yükledikleri sözkonusu yalın biçimin "zamanın ruhu"nu taşıyan tarihsel kimliği Osmanlı toplumuna uzak olsa da[24], Divanyolu küresinin her avangard ve soyut biçim gibi toplumun farklı kesimlerinde farklı düzeylerde algılanması, değişik biçimlerde açıklanması ve kuramsal spekülasyonlardan uzak olan kitlelerce çeşitli yorumlara konu olması kaçınılmazdır. □

Resim 3, *C.N. Ledoux; Fransa'da bir çiftliğin işçileri için ev.*

[1] A.Batur "II. Mahmud Türbesi", P.Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul, 1981, s.159-161.
[2] S.H.Eldem, *İstanbul Anıları*, İstanbul, 1979, s.102-103.
[3] A.Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, s.1049.
[4] M.Aksel, "Divanyolu Konakları", *Sanat ve Folklor*, İstanbul, 1971, s.295.
[5] A.Batur, a.g.e., s.1047.
[6] M.Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Yangınlar ve Tabiî Afetler", *Türk Sanatı Tarih Araştırma ve İncelemeleri 1*, İstanbul, 1963, s.375.
[7] M.Aksel, a.g.e., s.294.
[8] A.Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, 1975, s.51.
[9] Aynı eser, s.93-95; S.Eyice, "XVIII. yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klâsik Üslûbu", *Sanat Tarihi Yıllığı IX-X* (1979-80), İstanbul, 1981, s.169-170.
[10] A.Batur, a.g.e., s.1060.
[11] Konutlar için bkz. S.Ciner, *Son Osmanlı Dönemi İstanbul Ahşap Konutlarında Cephe Bezemeleri*, İstanbul, 1982, s.54; Karakollar için bkz. S.Eyice, a.g.e., s.173.
[12] G.Akın, "Merdivenköy Bektaşi Tekkesi'ndeki Dünya Ağacı", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 4* (1989), s.68-74.
[13] S.Eyice, a.g.e., s.173, 175.
[14] Tıpkı Tanzimat "şemse'sindeki" alegorik biçimler gibi. Bkz. A.Batur, a.g.e., s.1058.
[15] B.Özer, "Fransız Devrimi ve Mimarisi", *Yapı 90* (1989), s.33-48; A.M.Vogt, *Russische und Französische Revolutions architektur 1917-1789*, Köln, 1974.
[16] J.Rykwert, "Der verhängnisvolle Einfluss der neoklassizistischen Architekten Boullée und Durand auf die moderne architektur" a.y.; *Ornament ist kein Verbrechen*, Köln, 1983, s.100.
[17] A.M.Vogt, a.g.e., s.222.
[18] J.Rykwert, a.g.e., s.101.
[19] A.M.Vogt, a.g.e., s.120-126.
[20] Aynı eser, s.128 vd., 137.
[21] A.Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1985, s.30.
[22] P.Tuğlacı, a.g.e., s.52.
[23] M.Aksel, a.g.e.
[24] II. Mahmut'un mezarı üzerine Fransız Klasisizmi (Ampir) üslûbunda bir türbe inşa edilinceye kadar, kadîm Türk törelerine uygun olarak bir çadır kurulmuştur. H.V.Moltke, *Türkiye Mektupları* (çev.H.Örs), İstanbul, 1969, s.277.

Hassa Mimarı Edirneli Agop Kalfa (1738-1803)

KEVORK PAMUKCİYAN

Ermenilerin Osmanlı kültüründeki önemli yerlerini vurgulayan bir biyografik inceleme daha. Müslümanlar içinse, başvurulabilecek, kilise kayıtları gibi bir araştırma kaynağının bulunmayışı, çok yazık. Fakat bu yazının yararlandığı mezartaşı kitabeleri, Müslümanlar açısından da -yeterince kullanılmayan- bilgi depolarıdır.

İŞBU yazı, Sayın Rebiî Baras Bey'in, hazırlamakta olduğu çok mufassal Beylerbeyi Tarihi için, bir yıl kadar önce kaleme alınmıştı. Ancak, çalışmasının ne zaman tamamlanacağı ve basılacağı belli olmadığından, İstanbul'un mimarî tarihi ile ilgilenen araştırmacılar ve okuyucular için, biraz geç de olsa, doğumunun 250. yıldönümü vesilesiyle neşredilmesini arzu ettik.

Boğaziçi'nin Beylerbeyi semti, eskidenberi umumiyetle Müslümanlarla meskûn olmuştur. Gayrı-müslimlerden tek tük Ermeni fırıncılar orada ikamet etmişlerdir. Bunlardan bizce bilinen en eskisi, Pilibbos adını taşımaktadır ki, 20 Şubat 1807'de, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nin vaftiz kütüğünde adı geçmektedir. Zamanımızda Beylerbeyi'nde ikamet eden Ermenilerden biri de, fırıncı Vartan Misakyan olmuştur. Uzun yıllar Kuzguncuk'da, Arapzade Sokağında komşuluk yapmışızdır. Biri rahmetli olan iki oğlu ve kızı ile beraber büyümüşüzdür. Yanılmıyorsak, Beylerbeyi'nde oturan en son Ermeni vatandaş da, İcadiye'deki Nersesyan-Yermonyan Mektebi'nden sınıf arkadaşımız, müteveffa Harvart Mezburyan olmuştur.

Ünlü Ermenilerden ise, Beylerbeyi'nde ikamet eden bir tek kişi bilinmektedir ki, o da Hassa Mimarı Edirneli Koca Agop Kalfa'dır. Rahmetli araştırmacı Bimen Zartaryan (1880-1956) tarafından, Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda bulunmuş olan, ve 1950 sıralarında dahi mevcut olmayan mezartaşının 12 mısralık manzum kitabesine göre, 1738'de doğup, 1803'de vefat etmiştir. Günü gününe ölüm tarihine ise, yaklaşık 1950'de, Arapgirli Mardiros Baş Sargavak (1743-1813) tarafından 1791'de başlanmış, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nin vaftiz kütüğünde rasgelmiştik ki, 26 Ekim 1803'dür.

Koca Agop Kalfa'nın kabirtaşı kitabesinin başlığında, Hassa mimarı, ve soyadının da Eğyazaryan olduğu kayıtlıdır. Bu husus, şimdiye kadar bilinmeyen, pederinin isminin Eğyazar olduğuna delâlet etmektedir. Ayrıca, kitabesinde, Agop Kalfa'nın zeki, merhametli, fakirlerin, yetimlerin ve dulların koruyucusu, keza, üç oğlu olduğu ve 65 yaşında vefat ettiği kaydedilmiştir.

Beylerbeyi Rabia Sultan Camii. Fotoğraf: Berc Erziyan, 1960.

Bildiğimiz kadar, mezartaşının kitabesi, Zartaryan tarafından neşredilmemiştir. Metni, 1965'de, rahmetli yayıncı, matbaacı ve kitapçı Hagop Aprahamyan-Seyhan'dan aldığımız, Zartaryan'ın Osmanlı mimarlarına ait birçok notlarını, ve bu meydanda Mimar Sinan'ın (148?-1588) bütün eserlerinin bir listesini ihtiva eden, elyazma bir defterde bulunmaktadır.

Edirneli Agop Kalfa'ya ait iki kısımdan ibaret Ermenice bir makalemiz, yaklaşık 1967 yılına kadar New York'da neşredilen *"Hayasdani Goçnak"* (Ermenistan Çanı) adlı haftalık derginin, 23 ve 30 Ağustos 1958 tarihli nüshalarında dercedilmiştir. İşbu yazıyı hazırlarken, sözü geçen makale başlıca kaynağımız olmuştur.

Yanılmıyorsak, Agop Kalfa'nın adı, Ermenice basılı ve yazma eserlerde an-

cak bir defa geçmektedir ki, o da şu münasebetledir. 12 Nisan 1800 tarihinde, Patrikhane'de yapılan bir mecliste, Başpiskopos Partoğimeos Gabudikyan (1749-1809) Eçmiadzin katoğikosu seçilmiş, ancak rakibi Tavid Başpiskopos'un (?-1810) tahriki ile, Kalust Episkopos Kumkapı'daki Meryem ana Patrikhane Kilisesi'nde va'zederken, Gabudikyan'ın aleyhinde konuşmuştu. Müteakiben yaptığından korkarak, önce Darphane görevlisi Minas Aınira'nın Ortaköy'deki evine sığınmış, sonra da Beylerbeyi'ne giderek, Agop Kalfa'nın evinde birkaç gün saklanmıştır[1]. Bu hâdiseden, mezkûr şahısların zamanının en nüfuzlu Ermeniler arasında bulundukları anlaşılmaktadır.

Tarafımızdan yapılan araştırmalar neticesinde, Agop Kalfa'nın aile efradı hakkında bilgiler elde etmek mümkün oldu. Kronolojik sıra ile bunlardan birincisi, Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda bulduğumuz ilk zevcesi Oğida ile Sırapion ve Karabet adındaki iki oğlunun müşterek mezartaşıdır. Oğida'nın üç dörtlük ve iki oğlunun da birer kıt'alık kitabelerinin altında, 25 Kasım 1775'de öldükleri kayıtlıdır. Oğida'nın kitabesinde geçen *"yeğerakan"* (trajik) kelimesi, bir kaza veya salgın hastalık neticesinde hayatlarını kaybetmiş olduklarını düşündürmektedir. Keza, üçünün de aynı tarihte vefat etmeleri, bu hususta bir kanıt sayılabilir. İşbu tarihten iki veya üç yıl sonra, 1778'de, İstanbul'da büyük bir kolera salgını vuku bulduğu bilinmektedir. Başlangıcı 1775 yılının son aylarına tesadüf edebilir. Zira bazı şiddetli veba salgınları birkaç yıl devam etmiştir. Oğida'nın kitabesinde, Agop Kalfa'nın Edirneli ve Hassa mimarı olduğu zikredilmiştir.

Beylerbeyi Camii'nin Kapısı.
Foto: Berc Erziyan, 1960.

İkinci kaynağımız ise, Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nin sözü geçen vaftiz kütüğüdür. Adı bilinmeyen ikinci zevcesinden doğan evlâdlarının ilk kaydı, 19 Aralık 1792 de vaftiz edilen Takuhi adlı kızına aittir. Burada, aile papazı olarak, Samatya'daki (Bugün Koca Mustafa Paşa) Surp Kevork Kilisesi'nde görevli Tovma'nın adı geçmektedir. Bundan da, Agop Kalfa'nın daha önce o semtte oturduğu anlaşılmaktadır. Esasen, birinci zevcesinin ve küçük yaşta ölen iki oğlunun Balıklı Mezarlığı'nda gömülmüş olmaları, bu hususu kanıtlamaktadır. Birinci oğlu Eğya 12 Ekim 1796'da, ikinci oğlu Kirkor 9 Temmuz 1799'da, üçüncü oğlu Harutyun ise, 24 Mayıs 1804'de vaftiz edilmişlerdir. Görüldüğü üzere, bu sonuncusu babasının ölümünden sonra doğmuştur. Zira geçen asrın ortalarına kadar, Ermeniler çocuklarını iki veya üç haftalık iken vaftiz ettiriyorlardı. Birinci zevcesinden ismi bilinmeyen bir kızı daha vardır ki, yaklaşık 1795'de, Ayan isminde bir Ermeni ile evlenmiştir.

Koca Agop Kalfa'nın, sırf Müslümanlarla meskûn Beylerbeyi'ne yerleşmesinin sebebine gelince, kanaatımızca, 1777-1778 (H. 1191-1192) yıllarında burada Barok üslûbunda inşa edilen Rabia Sultan veya İskele Camiinin, medresenin, imaretin ve hamamın kalfalığını ifa etmiş olmasıdır. Tahsin Öz'e (1887-1973) göre[2], mimarı Mehmed Tahir Ağa ve bina emini de Mustafa Efendi'dir. Ancak, Barok stilindeki camilerin mimarları umumiyetle Rum veya Ermeni olduklarından, birinci husus bizce biraz şüphelidir. Son sözü yalnız camiinin ve müştemilâtının inşaat defterleri söyleyebilir, şayet bugüne kadar muhafaza edilmişlerse. □

[1] Hrand Asadur, *"Gosdantnubolso Hayerı yev İrentz Badriarkneri"*, (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri) *Yedikule Ermeni Hastahanesi Salnamesi*, 1901, s.168.

[2] *İstanbul Camileri*, ikinci baskı, Ankara, 1987, II. cilt s.12

Beylerbeyi İskele Camii'nin son günlerdeki görünüşü.

Fatih M.Öztan

Tanzimat Okulları

NECDET SAKAOĞLU

Eğitimimizi çağdaşlaştırmaya 150 yıl önce güzel güzel başlamışız da, sonra bize ne olmuş: Bugünkü acınası duruma düşmüşüz? Yoksa, bu yazıda alıntılanan, Hoca Tahsin Efendi'nin "bilim öğrenme suçu"ndan tövbe edişine, ulusça mı katıldık?

BU yazı için Ziya Gökalp'in şu görüşlerini vermekte yarar var: "-Vatana en zararlı kişiler medreselerle mekteplerden yetiştiler. Medrese, Türkleri gayr-i Türk yaptı. Enderun da Türk olmayanları Türkleştirdi. Medrese ve mektep, birbirine zıt birer kurum oldular. Uyanan aydınlar, yenilgilerimizin eğitimdeki ülküsüzlükten kaynaklandığını görüyorlar. Maarifimizin kozmopolitliği meydandadır. Okullar üç türlüdür: Medreseler, yabancı okulları, Tanzimat okulları... Tanzimat'tan beri memleketimizde, Fransızların m e d e n i y e t ç i e ğ i t i m'i uygulanıyor. Millî eğitim, medeniyetçi eğitime karşı, harsçı eğitimdir..."

Tanzimat medreselere hiç dokunmadı. Yabancı ve azınlık okulları, Osmanlı hoşgörüsünü istismar edecek düzeylerde gelişme olanakları elde ederken Z.Gökalp'in üçüncü sıraya koyduğu Tanzimat okulları, birer ikişer ve çok elverişsiz koşullarda boy verebildi. Ama yine de başarılanları küçümsemeden değerlendirmek doğru olur. Düşünmeli ki m a a r i f, m u a l l i m, m e k t e p, s ı r a, k a r a t a h t a, t e b e ş i r vb. kavramlar, unsurlar, "umumî maarif siyaseti", Tanzimat döneminde ortaya çıkmış veya önem kazanmıştır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunuşu (3 Kasım 1839) üzerinden yüzelli yıl geçti. Gülhane bahçesinin şimdiki cümbüşünden ve yeşilliğinden bir izin bulunmadığı o günlerde, Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın mikrofonsuz hoparlörsüz duyurmaya çalıştığı yenilikler ile 1876'ya değin sürecek bir dönem başlamıştı. Bu kısa evreye Tanzimat-ı Hayriye deniliyor. Yeniliklere ve değişimlere öylesine büyük ve cesur bir kapı açmış ki, girecek gelecek şeylere şer güçleri tepki gösteremesinler diye "Hayriyeli" adlar öngörülmüştü. (Bunların en uzun ömürlüsü olasılıkla Şirket-i Hayriye'dir) Bize kalırsa asıl hayırlı atılımlar, eğitim alanında gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devletinin batılılaşma sürecinde öncü okullar, Deniz (1773), Kara (1793) Mühendishaneleri, Tıbhâne-i Âmire (1826), Ulûm-ı Harbiye (1834), Muzika-ı Hümayun (1834), Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Rüşdiye ve Gureba (1838) mektepleridir. Dikkat edilirse ağırlık askerî kurumlardadır ve tümü de İstanbul'dadır. Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*'nde şöyle diyor: "Devlet adamlarına bakılırsa zayıflama ordudandır. Ordunun yenileştirilmesi zorunludur. Oysa yargı ve yönetim sınıflarındaki zayıflık, fesatlıkları körükleyecek düzeydeydi. Ne Sırp manastırlarının ulusal ülküleri uyandırmak için birer merkez durumuna sokulması, ne Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'a soktuğu eğitim, ne Marsilya'da, Trieste'de, Odesa'da öğrenim gören Rum aydınlarının oluşturduğu örgütler ve okullar üzerinde, Osmanlı yöneticilerinin hiçbir fikri yoktu. İmparatorluğun her tarafındaki Rumlar, çoğu papazlarca yönetilen ilkokullar, kolejler açmışlardı. Buralarda, Avrupa'daki yeni akımlar izleniyordu. Rumların 1821'deki ayaklanmalarından çok önce, bu okullar Yunan ulusu ve Yunanca için çalışmalara girişmişti. Ayaklanmaya da buralardan yetişen ulusçular önderlik etmişlerdir. 1822'de ilk Rum Meclisi Mavro Kordatos'un başkanlığında toplandığında, eğitimle ilgilenecek özel bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyonun bir raporunda, ilköğretim, halk eğitimi, orta veya klâsik öğrenim, yüksek öğrenim aşamaları öngörülmüştü" (s. 46 vd.)

Tanzimatçıların da öncekilerin yolunu izleyeceklerini, okullaşmayı öncelikle Dersaadet için düşüneceklerini ve bu konuya çok dar açılardan bakacaklarını vurguladıktan sonra; Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nda söz edilmeyen "maarif" işlerine daha 1824'te Sultan 2.

Tanzimat döneminde açılan yabancı okulların en büyüğüve uzun ömürlüsü Robert Kolej'in yüzyılın başındaki görünüşü.

Mahmud'un bir fermanla parmak bastığını belirtelim: "-Herkes dinini bilecek, geçim yolunu seçecek, türlü işlerle uğraşacaktır! Oysa analar babalar kendi günâhlarına çocuklarını da ortak edip onları câhil bırakmakta, üç beş kuruş için çırak vermeyi yeğlemektedirler. Günâhlarının cezâsını öbür dünyada göreceklerdir. Bu bir yana, mazallah câhil yığınların giderek çoğalması, düşkünlüğümüze sebep olagelmiştir. Genç yaşlı, esnaf rençber, herkesin hemen okumaya sarılması kaçınılmazdır". Sultan böyle buyurmuştur ama, kiminle, nerede, neyle ve nasıl bir eğitim yapılacağı belirsiz bırakılmıştır. Oysa, bu fermanla, eğitimin Osmanlı siyasal ve toplumsal gündemine girmesine kadar Avrupa nice evrelerden geçmiştir: Chalotais (1706-85) ile millî ve lâik eğitimin, Rousseau (1712-78) ile natüralist eğitimin ilkeleri belirlenmiş; "çocuk ne hekim, ne asker ve ne de papaz olmalıdır, o herşeyden önce insan olmalıdır", "Buyruk ve bağımlılık çocuğun sözlüğünde yoktur" gibi eğitim yasaları belleklere işlenmiş; süt çağı, oyun çağı, gençlik çağı üzerinde tartışmalar başlamıştı. Almanya'da, Fransa'da, İngiltere'de pedagojinin kuramcıları çoktan yerlerini almış bulunmaktaydılar. Basedow (1724-90), Salzmann (1744-1811), "insanlık eğitimi"ni anlatan Lessing (1729-81), hümanizmanın öncüsü Herder (1744-1803), ahlâk eğitimini önemseyen Kant (1724-1804), Hegel (1770-1831), Goethe (1749-1832), "-Ey yoksul insanlar, kendi başınızın çâresine bakmayı öğrenin. Bu dünyada size başka kimseden hayır yoktur" (Mithat Paşa'nın Islahhanelerini, Cumhuriyet döneminin Köy Enstitülerini çağrıştıran bir uyarı) diyen ve sosyal eğitim kavramını ortaya atan Pestalozzi (1746-1827) bunlardandır. Kolayca iddia edebiliriz ki Tanzimat'ın ilân edildiği yıllardaki aydınlarımız ve "neşr-i maarif ve tâmim-i terbiye" (genel eğitim ve öğretim) konusuna eğilen devlet adamlarımız, saydıklarımızdan hiçbirinin daha adını bile duymamışlardı. Buna karşılık, bizim, yüzyıllardır adları ve eserleri ezberlenmiş, değişmez birkaç aydınımız biliniyordu: Bunlar, susmayı, konuşmamayı, tevekkülü, dayağı, korkutmayı, "kurt yavrusu eğitilmez" görüşünü öneren, 1400'lü, 1500'lü yılların Amasyalı Ali bin Hüseyin, Yazıcızâde, Kınalızâde efendileri ve en geç dönemde de gerçek bir bilim ve eğitim adamı gözüyle bakabileceğimiz Kâtip Çelebi'dir. Bunlardan kalan *Tarıkü'l-edeb, Muhammediye, Envarü'l-âşıkîn, Ahlâk-ı âlâî, Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk* vb. eserler, değişmez eğitim kaynakları olarak 20.yüzyıl başında bile okullarımızda kullanılmıştır. Neler önerdiklerini şu birkaç cümleyle özetleyelim: "ahlâk ve inzibat cismanî ceza ile temin olunur", "üstad cevrine ve edib kahrına katlanmayan kimse, ilim tahsilinden behresiz kalır", "çocuk mektebe gelir gelmez hemen dayağa çekilip korkutulmamalı, üç gün sabredilmelidir. Bir muallime bir mübtedi oğlan getireler, üç güne değin ol oğlana ikram ve iltifat ve gülüvermek gerek. Zira bunlar vahşi kuş gibidirler ve çünkü üç gün okudu, ondan geri, az az kulak burup tâlim ve te'dip edeler ve mektepten kaçsa geri gelince ayakta falakaya geçirip..." Kızlar için falakanın yasaklanması, ar ve hayâ anlayışıyla ilgilidir: "belki çubukla ellerine ve ayaklarına vurula" denilmiştir. İşte, Tanzimat okulları, dünyadaki gelişmelerden uzak, kaderciliğe ve değişmez kurallara yatmış bir ortamda açılmaya başladı. Şu da unutulmamalı ki, ürkütücü ağırlığı her an hissedilen medreseleri, ilmiye sınıfını tedirgin etmemek de gerekiyordu. "Okul" kavramı bilinmediği için de han, hamam, köşk, konak, boş neresi varsa bu işin oralarda yapılacağı sanılmaktaydı. Maarif tarihçimiz merhum Osman Nuri Ergin: "-37 sene süren Tanzimat'ta tek bir Darüşşafaka ile, ötede beride birkaç rüşdiye binası yapılmıştır" diyor. (*Türkiye Maarif Tarihi,* c.2, s.262) (Gerçi, Dârülfünun binası da aynı dönemde yapılmaya başlanmış ama yirmi senede bitirildikten sonra, okul değil, Adliye Nezareti, Meclis-i Meb'usan binası olarak kullanılmış ve en sonunda yanmıştır.) Gerçekleyin, Tanzimat'ın yerleştirdiği göçebe okul geleneği, uzun zaman sürmüş, binasız okullar nerede boş bir mekân varsa oraya taşınmıştır.

Tanzimat'ın ilânından aylarca önce, 6 Şubat 1839'da Meclis-i Umur-u Nafia'ca yayınlanan bir lâyihada; eğitimin, halk için gerekliliği, kalkınmanın kaynağı olduğu vurgulanarak okuyup yazmanın yaygınlaştırılmasının, bu amaçla da hoca-öğrenci bireysel öğretim alışkanlığının bırakılıp bir öğretmenin çok sayıda öğrenciye ders vermesinin zorunluluğu üzerinde durulmuştu. Bu düşünce doğruydu ve bir yenilikti, ama sıbyan mekteplerine ilişilmeden işe orta öğretimden ve İstanbul'da başlanması, eğitime öncülük etmek isteyenlerin bilinçsizliğini gösteriyordu. Oysa konu, ilkokuldan itibaren reform beklemekteydi. Padişah Abdülmecid (1839-61), babası İkinci Mahmud'un açtığı çığırdan yürüyerek 1845'te bir hatt-ı hümayun yayınladı. Bununla, eğitimin yaygınlaştırılmasını istiyordu. Gösterdiği hedef de "izâle-i cehl-i teba" (uyrukların bilgisizlikten kurtarılması) idi. Meclis-i Maarif-i Umumiye, buyruk gereği "terbiye-i âmme madde-i mühimmesi"ni (genel eğitim önemli konusunu) gündemine aldı. 1847'de şu güzelim (!) adla ilk kez bir eğitim yönetmeliği yayınlandı: "Etfâlin Tâlim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Veçhile Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dâir Sıbyan Mekâtibi Hâceleri Efendilere İtâ Olunacak Tâlimat". İyi de ortada "hâce" (öğretmen) denebilecek formasyonda kimsecikler yoktu! Tanzimat maarifini ve okulla-

Tanzimat dönemi maarifinin renkli kişilerinden Hoca Tahsin Efendi (1872-1880) "halk üniversitesi" düşüncesini ortaya atmıştır.

rını değerlendiren Z.Gökalp: "Tutucu İmamzâde Esad Efendinin Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırlığına getirilmesi şanssızlıktı. Esad Efendi, çocukların yazı, okuma, din öğrenmesini, Kur'an hıfzetmesini yeterli gören zihniyetin temsilcisiydi" diyor. Öteyandan, azınlıklar ve yabancılar, Tanzimat'ın özgür atmosferinde, eğitime el attılar. Misyonerler için Osmanlılığın çok uluslu, çok dinli, dilli mozayiği bulunmaz bir ortamdı. 1863'te erkekler, 1871'de de kızlar için Amerikan liseleri açıldı. Amerikalı protestan misyonerler, bu girişimleriyle Türk-Amerikan ilişkilerinin de temelini attılar. 1845'te Türkiye'de 34 misyoner varken bu sayı 1875'te 137'ye okul sayısı 7'den 244'e, öğrenci sayısı da 135'ten 8253'e çıkacaktır. Batı mimarisinin, oturduğu tepeden, bulunduğu ülkeye kibirle bakan okul binaları da bu dönemde birer ikişer yükseldi. Anadolu'nun her köşesindeki kız ve erkek High School'ları, devletin kontrolünü eslemeyen ortak bir tavırla kapılarını açmaktaydılar. Fransızlar, İtalyanlar, Avusturyalılar da Türkiye'deki okullarını Katolik tarikatlerin (Cizvit, Kapüsen, Lazarist vb) sörlerine ve frerlerine emanet etmişlerdi. Bu kurumlarda, yabancı dil, müzik, resim eğitimi ve Batı kültürü verildiğinden, aydın ve zengin Türk çevreleri çocuklarını buralara yazdırmak için can atıyorlardı. Aslına bakılırsa haklılardı da... İsteğin bilinçaltı bir yönü vardı ve ülkede yüzyıllardır ilkel metodlarla körpe belleklere doldurulmaya çalışılan "Arabî" ve "Farisî"den kurtulmak amaçtı.

Azınlıklar da cemaat örgütleri aracılığıyla yabancılarla yarış başlattılar. Rumların 1844'te Heybeliada'da, 1856'da Fener'de açtıkları başçıl okullar ve ötekileri; ekonomik yönden Osmanlı uluslarının en mutlu kesimini oluşturan bu cemaatin en ileri eğitim olanaklarına kavuşmasını sağladı. Ermeniler de Anadolu'nun birçok yerinde 100 dolayında okul açtılar. 1859'da yalnız İstanbul'da 42 Ermeni mektebi vardı. Toplam öğrenci sayısı da 5531'di. 1874'te İstanbul'da 51, Anadolu'da da 469 Ermeni okulu faaldi. Buralardaki eğitim-öğretim koşullarının mükemelliği ve aynı çevrede muadil Türk okullarının bulunmayışı, Müslüman Türk çocuklarının da bu kurumlarda okumak istemelerinin haklı nedeniydi. Yahudiler, 1854'te Musevi Asrî Mektebini, 1875'te Alyans İsrailit'i kurarak kampanyaya katıldılar. Yahudilerin çokça bulunduğu yörelerde de benzeri okullar açtılar. Islahat Fermanı (1856) "herkese açık eğitimi, her cemaatin kendi kültürünü ve yazısını dilediği gibi öğretmesini" serbest bırakınca bundan da yine, bütçesine "maarif akçesi" koymayan Türkler değil; Islahat fermanına yukarıdaki hükmü koydurtan yabancılarla azınlıklar yararlandılar.

Osmanlı yönetiminin, her tür askerî harcamalara ve bu cümleden askerî okullara genel bütçeden büyük paylar ayırırken sivil okullar için yatırım öngörmeyerek kaykılmış konakları, loş odaları yeterli bulması, izahı güç olmayan bir durumdur. Çünkü, devletin kurtuluşu da batışı da orduda görülmekteydi. Bu yüzden orduya, subay da doktor da mühendis de yetiştirmek koşuldu. Ama, sivil okumuş ne işe yarayacaktı? Enderun dağıldıktan sonra, merkez daireleri "kalem" denen bürolarını pekâla masrafsız birer mektep gibi çalıştırmışlar, taşrayı da çoğu okuma yazma bile bilmeyen vezirler, mirmiranlar idare etmişlerdi. 1840'larda açılması tasarlanıp, inşaatı başlatılan, ama 1851'de "Batıdaki üniversitelere mi benzesin, medrese üniversite sentezi mi olsun?" tartışmaları yüzünden açılmasından vazgeçilen Darülfünun'un olması ya da olmaması da bu açıdan bakılınca önemli bir mesele sayılmamıştı.

Özetleyelim: Tanzimat ilân edilirken eğitime bakış karmaşa içindeydi. Tutucu çevrelerden çekinildiğinden sıbyanmahalle mekteplerine ilişilmekten korkuluyor, buna karşılık ilköğretime dayalı rüşdiyeler, hatta bunun da üstünde dârülfünun açılmak isteniyordu. Yabancılar, azınlıklar özgür bırakılmışlardı. Bu şaşkınlık ya da aymazlık, Tanzimat'ın sonuna doğru, 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin yayınlanmasına kadar sürmüştür.

Tanzimat okulları, askerî, mülkî ve meslekî olmak üzere üç grupta toplanabilir.

1. Askerî okullar: 1845-76 arasında sürekli geliştiği gözlenir. 1846'da Pangaltı'da Mekteb-i Harbiye binası yapıldı. Ordu merkezi illerde birer askerî idadî açılması plânlandı. 1864'te kur-

may sınıfı kondu. Tüm askerî okullarda Fransızca ikinci dil durumundaydı. İlk askerî teknik okulun çekirdeği olan Tophâne idadiye bölükleri 1862'de oluşturuldu. 1864'te Mahrec-i mekâtib-i askeriye adı altında, sonraki Kuleli, Maltepe liselerinin başlangıcı sayılan okul, Galatasarayı'nda açıldı. Topçu, harbiye, mühendis mekteplerinde ciddi reformlara, teknik açıdan Avrupa'daki benzerlerine yaklaşmayı amaçlayan çalışmalara girişildi. 1869'da Haydarpaşa Askerî hastanesi bünyesinde Ameliyat ve Tatbikat Mektebi açıldı. Avrupa'ya da askerî tabip yetiştirilmek üzere öğrenciler gönderildi. Mekteb-i Bahriye-i Şâhane'nin reformdan geçirilmesi de bu yıllardadır. 1870'li yıllarda Dersaadet, Üsküdar, Beşiktaş Askerî rüşdiyeleri, Menşe-i Küttab-ı Askerî (askerî kâtip okulu) ve Menşe-i Muallimin (askerî öğretmen okulu) açıldı.

2. Mülkiye Mektepleri: 1838'de açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye, 1847'ye kadar yegâne iki mülkiye okuluydu. Medreseliler, her ikisine de olumsuz bakmaktaydılar. Sıbyan ve rüşdiye okullarının ıslahı, programlarının yenilenmesi, özel komisyonlarca görüşülen konulardandı. 1847'de Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kuruldu. Kemal Efendi'nin nâzır atanmasından sonra nümune rüşdiyeleri ile düzenli okul eğitimi dönemi başladı. İlki, Davutpaşa Rüşdiyesi olan İstanbul'daki bu yeni okullardan alınan olumlu sonuçlar; taşrada da benzeri okulların açılması fikrini doğurdu. Kemal Efendi, sıbyanı bitirenlerin iki yıl rüşdiye eğitimi aldıktan sonra Darülfünuna geçebilme ilkesini koydu. Rüşdiye mezuniyet imtihanları Bâbıâli'de yapılıyordu ve başlıbaşına bir olaydı. Tanzimat'ın sonlarına kadar, İstanbul'da, sıbyan bölümlü Darülmaarif, Mahmudiye, Bayezit, Kaptanpaşa, Şehzade, Zeyrek, Fatih, Davutpaşa, Odabaşı, Eyüb, Sütlüce, Galata, Feyziye, Beşiktaş, Mirgün, Beylerbeyi, Üsküdar ve Atlamataşı nümune rüşdiyeleri açılmıştır. Bunlarda yaklaşık 1800 dolayında öğrenci okumakta, 160 kadar da muallim, bevvap, ücretli öğretmen görev yapmaktaydı. Bezm-i Âlem Valide Sultan'ın kurucusu olduğu Valide Mektebi ya da Darülmaarif, ötekilerden farklıydı. Memur ve Darülfünuna aday öğrenci yetiştiriyordu, ama ortada henüz Darülfünun yoktu. Bu okul 1872'de İstanbul'un ilk idadisi olmuştur. 1855'te Paris'te Mekteb-i Osmanî açıldı. Türk çocuklarının Fransızcayı yerinde öğrendikten sonra İstanbul'a dönüp Harbiye'ye devam etmeleri amaçtı. 1857'de Maarif-i Umumiye Nezaretinin kurulması, başına da Abdurrahman Sami Paşanın getirilmesiyle önemli bir girişim daha gerçekleşti: İlk inas (kız) rüşdiyesi 1858'de açıldı. Sıbyan mekteplerinde erkek çocuklarla birlikte okumalarına izin verilen kızların ilkokul üstü sınıflara devamı olanağı o tarihe kadar sağlanamamıştı. İlki, Sultanahmet İnas Rüşdiyesi olan bu okulların sayısı (İbrahimpaşa, Şehzade, Fatih, Aksaray, Altay, Beşiktaş, Üsküdar, Gülfem) 1870'te 9'du. Bu kuruınlarda 300 kız okumakta 60 muallim ve hademe görev yapmaktaydı.

1862'de, özel bir komisyonun çalışmalarından sonra iptidaî mektepleri ele alındı. Önemli sorun, bu okullar için öğretmen yetiştirmekti. 1871'e kadar yeni iptidailer açılmayarak öğretmen yetiştirilmesine öncelik verildi. 1871'de salma, kurban derisi, iâne, fitre vb. yollardan sağlanan olanaklarla eğitim tarihimizde kampanyaya dayalı "kendi okulunu kendin yap" ilk kez denendi. Bu denemenin esin kaynağı, Midhat Paşa'nın Tuna valiliğindeki uygulamaları olmuştur. 1872'de "usul-i cedide-i tedrisiye üzere" ilk modern ilkokul, Nuruosmaniye külliyesindeki taş mektepte açıldı. Bundan cesaret alan Selânikli Abdi Efendi de ilk özel okul olan Şemsülmaarif'i kurdu. Bu iki okul, eğitim tarihimizde, Arap elifbasıyla Türkçe okuma ve yazma öğretimini veren ilk kurumlar olarak önemlidir. Çünkü, öteki okullarda elifba ile doğrudan Kur'an öğretimine başlanmaktaydı. Bu okulların öğretmenlerinin çoğunlukla Selânikli olduklarını da hatırlatalım.

Mekteb-i Maarif-i Adliye 1862'de, Mekteb-i Mahrec-i Aklâm adı altında resmî bürolara memur yetiştiren bir okul durumuna getirildi. 1867'de de Türkiye'nin ilk resmî lisesi sayılan Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi), Sultan Abdülaziz'in Fransa gezisinin hayırlı bir sonucu olarak açıldı. Okulda, dersler Fransızca, kültür dersleri Türkçeydi. Buraya babaları ölmüş bende-zâdegânların (saraya yakın aile çocuklarının) alınması, bu sıfatı taşımayan kimsesiz ve yoksul yetimlerin de sersefil bırakılmaları, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin kurucusu aydınlara dokunmuş olmalı ki, (adıgeçen cemiyet aracılığı ile 1865'ten sonra çıraklara dersler verilmekteydi) 1872'de Dürrşşafaka açıldı.

1 Eylül 1869'da yürürlüğe konan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, Nâzır Saffet Paşa'nın bir hizmeti sayılır. Bu tüzük, Avrupa eğitimini Türkiye'ye sokmak amacıyla hazırlanmıştı. Bir eğitim bütünlüğü öngörmekte, köy ve büyükçe mahallelere birer sıbyan (iptidaî), kasabalara birer rüşdiye, büyük kasabalarla küçük kentlere idadîyeler, vilayet merkezlerine de sultanîler açılmasını kural koymaktaydı. İstanbul'daki Darülmaarif Rüşdiyesine idadî sınıfları bu tüzük gereği eklenirken Fevziye (Tophane), Beşiktaş, İbrahimpaşa Çayırı idadîleri de 1872'de açıldı. Bu dört okulda 1875'te sâdece 260 öğrenci ve 10 muallim vardı.

Yapımına 1845'te başlanan Darülfünun binası 20 yılda zor tamamlandı. Ama okul olarak kullanılmadı. Daha çok Adliye sarayı adıyla ünlendi. (İlk Meclis-i Mebusan da burada toplanmıştır) Asıl Darülfünun, Sultan Mahmud türbesi yanında (şimdiki Basın Müzesi) yapıldı. Hoş, müdürlüğüne atanan Hoca Tahsin Efendi "açıldı yümnile

Şimdi Milli Eğitim Bakanlığı yayınlarının satış yeri olan bu bina Tanzimat döneminde Sıbyan Mektebi olarak kullanılmış, yüzyıldan fazla ilkokul olarak hizmet vermiş özgün okul yapılarından biridir.

Dârülfünun-ı Osmanî" diyerek uğur dilediyse de, öğrencileri cerre çıkan medreselilerden ibaret ilk üniversite, Tanzimat maarifine olumlu bir katkıda bulunamadı. Çünkü, ne yüksek düzeyde ders verecek öğretmenler, ne onları anlayabilecek öğrenciler ne de kitap, araçgereç vardı. Söylevlerle açılan Darülfünunun kısa sürede kapatılması için birçok bahane bulunudu. Cemaleddin Efgânî'nin bir dersindeki açıklamalarından soyutlanan "nübüvvet sanattır" sözü ile bir bardak suda fırtına koparıldı: "-Bir fâsık-ı leimin Dârülfünunda enbiya-ı izam efendilerimiz hazeratı hakk-ı âlişânlarında irtikâb eylediği cürüm" yüzünden, Darülfünun, 1871'de açıldığı gibi kapatıldı. Efgânî kaçtı. Hoca Tahsin müdürlükten atıldı. O;

"Cehalet mültezem, kesb-i kemaldir cünhâmız bildim
İlahî cürm-i tahsil-i ilimden tövbeler olsun!"

ünlü beytini, bu bâdirede söylemiştir. (Yeri gelmişken hatırlatmakta yarar var: Hoca Tahsin, ömrünün sonraki yıllarını, Tersane Emini Yusuf'un Bâbıâli yokuşunda yaptırtmış olduğu 1773 tarihli darüssıbyanda dersler vererek geçirmiştir.*)

3. Meslek Mektepleri: 1847'de Yeşilköy Ayamama çiftliğinde açılan Ziraat Mektebi, Fatih Dârülmuallimini (Erkek öğretmen okulu), 1862'de Sıbyan Mekatibi Darülmuallimini açıldı. Bunları 1869'da Darülmuallimat (kız öğretmen okulu) izledi. Kısa sürede öğretmen okulları bünyesinde "iptidaiye" (ilk), "tâliye" (orta) ve "âliye" şubeleri oluşturuldu. Böylece öğretmenlerin her seviyede, aynı kurum içinde yetiştirilmesi öngörüldü. 1858'de yabancıların Türkiye'deki maden yatakları ve ormanlarla ilgilenmeleri karşısında ve kamusal bir denetim kurabilmek için Orman ve Maadin Mektebine ihtiyaç duyuldu. 1859'da kamu yöneticilerinin yetişeceği Mekteb-i Mülkiye, 1860'da da Telgraf Mektebi açıldı. Meslek okulları alanında en önemli girişim; Barutçubaşı Dadyan Efendi'nin 1848'de, fabrikalara teknik eleman yetiştirmek için Zeytinburnu'nda açtığı ilk sanayi mektebinden yirmi yıl kadar sonraki ıslahhanelerdir. Tuna Valisi Midhat Paşa'nın 1860'lı yıllarda, Müslüman-Hıristiyan ayrımı yapmadan, kimsesiz çocukları korumak ve yetiştirmek üzere Niş'te, Sofya'da, Rusçuk'ta kurduğu ıslahhaneler, 1868'de, İstanbul Mekteb-i Sanayii'nin de ilham kaynağı olmuştur. 1871'de bu okullara mahsus "Islahhaneler Nizamnamesi" yayımlanmıştır. 1864'te faaliyete geçtiği tahmin edilen Lisan mektebi'nin amacı Bâbıâli'ye ve Hariciye Nezareti'ne, Fransızca bilen elemanlar yetiştirmekti. Kız sanayi mekteplerinin (1865), ilk sivil hekimlik okulunun (Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye) (1866) açılmaları ile de halk sağlığı ve kadınların meslek sahibi olmaları gündeme geldi.

Dârülfünun-ı Osmanî adı altında ve Mekteb-i Sultanî bünyesinde, 1874'te oluşturulan sınıflara üniversite demek güçtür. Gerçi burada, Hukuk, Turuk ve Maabir (yollar ve köprüler), Edebiyat şubeleri (fakülteleri) vardı. Bunlar birer fakülte olmaktan çok, programları ve öğretim kadroları ile yüksek okul işlevindeydi. Tanzimat'ın son yıllarındaki ilginç bir öğretim kurumu da Müze Mektebi'dir. Kurulması tasarlanan müzeye eleman yetiştirilecek bu kurumun açılıp açılmadığı, açıldı ise kaç öğrencinin burada okuduğu konularında sağlıklı bilgiler yoktur.

Sayılan okulların ders programları arasında önemli farklılıklar bulunduğu gibi, fizikî olanakları, öğretim kadroları, araç gereçleri de farklı olmuştur. Okulların programlarında, "ulum-ı diniye" genel başlığı altında, Kur'an-ı Kerîm, fıkıh, tefsir, hadis; Arapça ve Farsça, Fransızca, Lisan-ı Osmanî, tarih, coğrafya, hesap, hendese, hıfzıssıhha, yazı, hikmet, edebiyat gibi ortak dersler vardı. Dayak cezası yönetmeliklerde yer almıyordu. Öğretim süreleri 2 yıldan 5 yıla kadar, (ilkokula ya da ortaokula dayalı olarak) değişikti. Öğretim yöntemleri bilimselliğe, deneye ve gözleme neredeyse hiç rağbet etmeyen, takrir ağırlıklı, hele alt sınıflarda da eski "balmumu usulü"ne dayalı verimsiz tekniklerdi. Selim Sabit Efendi (ölm. 1911) Tanzimat'ın son yıllarında, "usul-i cedid" (yeni yöntem) adını verdiği üçlü metodu (bireysel, toplu ve soru-cevap) okullara sokmayı başardı. Türkçe okuma ve yazmanın, elifba ile başlatılması yöntemini de ilkin S.Sabit efendi, öğretmenlik yaptığı okullarda uygulamıştır. Araç gereç konusunda, yazı tahtasını okullara sokmak bile sorumluları uzun uzun düşündürmüştür. Bunun için yönetmeliklere "Mekke ve Medine'de kullanıldığı misillü" yutturmacasının konması ilginçtir. Dönemin bir şakacı aydını "-Frenk icadı yazı tahtası hacca gönderilip Müslüman edildi!" demekten kendini alamamıştır. 1862'de okullara ders haritaları verildiğinde ise bazı yobazların "resimdir, küfriyattandır!" deyip ele geçirdiklerini tuvaletlere tıktıkları bilinmektedir.

Tanzimat'ın öğretmen tipini Namık Kemal şöyle değerlendiriyor: "-Yetişenlere vatan ve millet sevgisinin aşılanacağı tek yer okuldur. Her çocuk, aynı tip temel okullarda okursa Osmanlılık bilinci kökleşir. Öğretmenlerin yetiştirilmesi en önemli iştir. Çoğu ya taşralı ya da medrese kaçkını olan öğretmenlerimizin okuyup yazmaları yetersizdir. Coğrafya, tarih bilmezler; bir sınavdan geçirilseler yüzde beşi başaramaz. Gazete okuyanlarının oranı bundan da azdır."

Sonuç: Olumsuzluklara karşın, Tanzimat okulları ve maarifi bir başlangıçtır. Bugün, hangi önemli öğretim kurumumuzu ele alsak -bir ikisi dışında- tarihlerini Tanzimat'tan gerilere götüremeyiz. İlköğretimin zorunluluğu ve yaygınlaştırılması düşünceleri; bu alandaki yatırımların dernekler, vakıflar ve kişilerce de üstlenilmesi geleneği Tanzimat'ta başlamıştır. Din eğitiminin yanında temel eğitimin ve bir ölçüde de lâik eğitimin temellerinin yine aynı yıllarda atıldığı inkâr edilemez. Kızlara, ortaokul ve meslek okulu kapılarının açılması; öğrenciler için özel kıyafetler öngörülmesi; yetimlerin, yoksulların korunmaya alınması; Arapça ve Farsça'nın yabancı dil olarak ikinci sıraya atılıp öncelikle Lisan-ı Osmanî adıyla Türkçe'nin onun yanında da Fransızca'nın okullara girmesi az şeyler değildir. Edebiyatta olduğu gibi, resmî yazışmalarda da "kaba Türkçe"nin yani halkın anlayacağı konuşma dilinin yer almaya başlaması; halka da "kaba cümle" (şöyle böyle okuma yazma) öğretme siyasetinin benimsenmesi; Tanzimat'ın ilk yıllarındadır.□

* Hassa Mimarbaşısı Mehmed Tâhir Ağa'nın eseri olan ve yapısal özgünlüğünü günümüze kadar sessizce koruyan bu eski sıbyan mektebi; hâlen Milli Eğitim'in kitap satış yeri ve deposudur. Çatısında çimenler yetişir, meşrutası neredeyse çökmek üzeredir. Yarın bir gün yıkılırsa neyi kaybedeceğimizi bugünden düşünmezsek üzülmemiz anlamsız olacakır.

Kaynakça:
Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, Tanzimat Devri Mektepleri İstanbul 1940,
Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul 1922
Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1934
Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964
Prof. Dr.Yahya Kemal Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1982
İletişim Yayınevi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1985

Helle, Hellen, Helenos, Helena'nın Gerçek Kimlikleri

BİLGE UMAR

Prof. Bilge Umar'ın Yunanlıların kendi adlarını bile eski Luwi / Pelasgos diliyle açıklayan bu incelemesi bize şunu düşündürdü: Oxford'un Bosphoros'la aynı şey (öküz-oğuz / inek geçidi) olduğunu biliyoruz. Acaba Türkçedeki boğa ile boğaz'ın da bir ilişkileri var mı?

BU yazının amacı, yalnız can'ın boğazdan gelmediğini; Helle, Hellen, Helenos, Helena vb. adların tümünün de boğaz'dan geldiğini kanıtlıyarak, üç bin yıllık bir tartışmayı artık sonuca bağlamaktır.

Sözünü ettiğimiz kanıtlamayı yapmak için, tümevarım yöntemini kullanacağız. Yâni, bu tür adların tümünü (saptayabildiklerimiz 14 tanedir) ele alıp, istisnasız hepsinin bir "Boğaz, Geçit"le bağlantılı olduğunu kanıtlayacağız. Göreceğiz ki kök sözcük, hepsinde, Luwi/Pelasgos dilinin ela'sıdır.

Derginin gelecek sayısındaki yazımızda, ela sözcüğünün bir çeşitlemesinin de ila olduğunu aynı yöntemle, ila'lı 26 adı inceliyerek ortaya koyacağız ve bir diğer üç bin yıllık tartışmayı sonuçlandırarak Ilion adının anlam ve kökenini bulacağız.

Daha sonraki sayıda çıkacak yazımızda, Pelasgos dilinden gelmedir denen Pela/Pella ögesini içeren 12 tarihsel adın tümünün, gerçekte, Luwi dilinde "su" anlamındaki pa ile, "Boğaz, Geçit" anlamında ela'dan türetilmiş, "Su Boğazı, Su Geçidi"ni anlatan bir birleşik ad olduğunu; bizzat Pelasgos sözcüğünün dahi, öz biçiminde bundan türediğini kanıtlayıp üç bin yıllık sorunlar kıyımını sürdüreceğiz.

Böylece, ela/ila ögesini içeren ve hepsi Boğaz/Geçit'le bağlantılı olan tüm 52 tarihsel ad görülmüş, incelenmiş olacak.

Şimdi, bu birinci yazıda, Helle, Hellen, Helenos vb. adları ele alalım.

1-2. Helle ve Helles Pontos

Helle sözcüğünü, Hellenlerin Helles Pontos (Helle'nin Denizi) dedikleri denizin yâni Çanakkale Boğazının o adı içinde görüyoruz.[1] Eski kültürden kalma, anlamını bilmedikleri adları bir mythos öyküsü uydurarak açıklamak, şanlı bir kökene bağlamak geleneğini zorunlu imiş gibi izleyen ilkçağ Hellen ozanlarının uydurduğu öyküye göre, Helle, Yunanistanda Boiotia bölgesinde Orkhomenos kenti dolaylarına egemen olan Athamas'ın[2] kızı imiş. Tüyleri altından olan ve üstelik uçan bir koçun sırtına binip oradan Doğu Karadeniz'e yolculuk ederken, bir kazadır olmuş, Helle tam Çanakkale Boğazı üzerinde suya düşüp boğulmuş, o gün bu gündür denizin o parçasına Helles Pontos, Helle'nin Denizi denmesi işte bundan imiş. Yalnız, ozanlar, denize bir kızın düştüğü yöre halkınca görüldükten sonra, halkın, uzak ülkelerden koç sırtında uçarak gelmiş o kızın kimliğini nasıl bilip de denizi onun adıyla anmağa başladığı konusunda merakımızı giderecek birkaç sözü öyküye eklemeyi unutmuş görünüyorlar.

Lâtin yazımına Helle biçiminde aktarılan adın Hellen yazımındaki biçimi Elle'dir ve hatta sondaki, e ile gösterdiğimiz harf de aslında epsilon (E) olmayıp, eskiden a'ya yakın değer taşıyan eta yâni (Lâtin yazımındaki değil, Hellen yazımındaki!) H harfidir. Çok önemli bir uyarı olarak belirtelim ki, aşağıda sözünü edeceğimiz Hellen (Ellen) adındaki ikinci e harfi bakımından ve keza Helene (Elene) adının -ene bölümündeki her iki e harfi bakımından durum aynen böyledir. Ayrıca, o adların dahi başındaki H, Alikarnassos'u Halicarnassus eden Lâtin yazımının ve onu izleyen çağdaş batılı ulusların eklemesidir. Görülüyor ki bu adların tümünde kök sözcük, aslında, E(l)la'dır.

Biz şimdilik, Çanakkale Boğazındaki E(l)la üzerinde duralım.[3] Açıktır ki bu, gerçekte ve aslen Çanakkale Boğazının adı olan sözcüktür. Hellenler bu sözcüğün yanına bir de kendi dillerinden Pontos (Deniz, Denizi) sözcüğünü getirmişler, ayrıca adı E(l)la'nın Denizi biçimine sokabilmek için E(l)la adının sonuna Genitiv takısı yâni Türkçe-

mizdeki -nin takısı işlevini görmek üzere s eklemişlerdir. Bu örnekte dahi, E(l)la'nın Denizi, boğaz biçimindeki bir deniz bölümünün adı olduğuna göre, E(l)la adının bir boğaz'a işaret ettiğini görmekteyiz.

3. Helene/Helena

Bu adın daha doğru biçiminin ve aslının Elana olduğu, Lâtin harfleriyle yazımın Hellen yazımından farkı üzerine yukarıda yaptığımız açıklamadan anlaşılır. Sonda, senkop ilkesi gereğince ilk hecesini yitirmiş wana/ana takısı açıkça görülüyor. Demek ki Elana adı, Luwi/Pelasgos dilindendir, El(l)a (Boğaz; burada: Çanakkale Boğazı) kök sözcüğüyle, -sal takısı anlamındaki wana/ana takısından türetilmiştir, "Çanakkale Boğazı-sal, Çanakkale Boğazının Kadını" anlamındadır. Görüyoruz ki, dünyalar güzeli Elana/Helene, Hellen destanlarında bile, doğum yerine bakılarak Sparta'lı kimliğiyle değil, bizim memleketin gelini kimliğiyle anılıyor.[4]

4. Helenos

Hellen destanlarındaki Helenos, Ilion/Troia kralı Priamos'un oğullarından biridir, Kassandra'nın ikiz kardeşidir; Iliada'da adı birçok kez geçer.[5] Helenos adı, Helena'nın Hellen ağzında eril ad olabilecek biçime getirilmişinden başka şey değildir. Aslında Troia'nın son kralının oğlu yurtdaşımız Helenos'un böyle Helena ile ve (birazdan göreceğimiz üzere) Hellen'lerle adaş olmasında şaşılacak şey yoktur, destanı uyduranlar onun da adını pek yerli yerinde seçmişlerdir. Çünkü, onun adı da, aslında, Elana'dır ve Boğaz-sal demektir; Elana/Helena nasıl "Çanakkale Boğazı-sal, Çanakkale Boğazının Kadını" demek ise, Helenos da, yine "Çanakkale Boğazı-sal" demek olan ama bu kez kadını değil prensi, "Çanakkale Boğazındaki Prens"i kasdeden aynı Elana adının Hellen ağzına uydurulmuşudur (Luwi dilinde eril ad-dişi ad ayrımı olmadığından adların, sıfatların son sesi, dişi için yada erkek için kullanıldığında değişmez; Hellen dilinde durum tersinedir).

5. Elaious/Elaioussa

Ela Denizinin (Helles Pontos'un) güney ağzında, Ilion/Troia'nın karşısında, Çanakkale Savaşında ölen 200.000 kadar Türk askerinin anısına dikilmiş anıtın yerinde bulunan ilkçağ kentinin[6] adının Hellen ağzındaki biçimi böyledir. Kent, örneğin, Herodotos'da[7], Thoukydides'de[8], Xenophan'da[9] anılır. Ancak, bu biçiminde bile, ad, Hellen diline uymaz. Anatole Bailly, dev sözlüğünde, bu adı, varsayım yoluyla kabullendiği, "zeytinli" anlamında bir elaioeis sözcüğünün, yine varsayım yoluyla kabullendiği büzülüp kısalmasının ürünü olarak açıklıyor. Oysa, özellikle Elaioussa biçimi, adın Luwi kökenini, onun Ela Denizi girişinde bir kent adı olduğunu görebilenlere, bağıra bağıra söylüyor ve hatta bu biçimden, adın aslının Elauwassa yâni Ela - uwa - (a)ssa, Boğaz - tapınağı- kenti olduğu pek güzel anlaşılabiliyor. Uwa'nın tapınak anlamına da gelebildiğini, daha önceki bir yazımızda belirtmiştik.[10] Gerçekten, Elaioussa, orada bulunan ve Protesilaos'un anıtsal mezarıdır diye bilinen bir tümülüs nedeniyle, Protesilaos tapkısı merkezi olmuştu, kentte bir Protesilaos tapınağı vardı; Herodotos'dan öğrendiğimize göre komşu kent Sestos'un son İran'lı vâlisi bu tapınağa uygunsuz kadınlar götürür imiş.

6. Helena Adası

Attika'nın yanıbaşında bulunan ve şimdi Makronisi (Uzunada) denen ince uzun adanın ilkçağdaki adı. Bu adı açıklamak için uydurulmuş mythos öyküsüne bakılırsa, güzel Helena Troia'dan Sparta'ya dönerken daha doğrusu getirilirken gemisi bu adada konaklamış da, o nedenle artık adaya Helena Adası denmiş.[11] Gerçekte, bu ince uzun ada, Attika anakarası ile kendisi arasında, kendisi gibi ince uzun bir boğaz bırakır ve Luwi dili konuşan eski (Hellenler öncesi) Yunanistan insanlarının bu adayı Elana yâni Ela - (wa)na, Boğaz-sal diye adlandırmaları, Çanakkale Boğazının güzel kadınını aynı adla anmaları kadar yerindedir. Helena, Lâtin yazımında kullanılan biçimdir; bu konuya yukarıda No. 1-2 ve 3'de değinmiştik.

7. Helenopolis (Bithynia'daki)

Procopius'dan öğrendiğimize göre[12], imparator Iustinianus, kendi zamanına kadar Drepana Köyünün bulunduğu yerde bayındır bir kent kurdurmuştu ve bu kente Helenopolis denmişti. Orası, Astakos Körfezinin (Nikomedeia/İzmit Körfezi) güney kıyısında yolcuların kullandığı alışılagelmiş iskele yâni gemiye binme, gemiden inme yeri idi.

Bazı yazarlar kente bu adın verilmesini ya da, Drepana henüz köy iken ona Helenopolis denmesini imparator Constantinus'a bağlıyorlar ve Constantinus'un, Drepana'da doğan anası Helena'nın anısını yaşatmak için böyle yaptığını söylüyorlar. Oysa bu söylenende kesinlikle yanlışlık vardır. Iustinianus'dan önce Drepana, sıradan bir köydü, yönetim örgütü açısından asla polis (kent) durumunda değildi. Böyle bir yere, onun polis (kent) durumuna yükseltilmesinden iki yüzyıl önce, Constantinus, Helen*opolis* adını vermiş olabilir mi?

Helena vb. adlar üzerine yürüttüğümüz inceleme sayesinde, bu kentin adı konusunda da, yüzyılların tozuyla örtülmüş gerçeği görebiliyoruz: Constantinus'un anası Helena'nın kendisi, doğum yeri Drepana'nın topografyasıyla bağlantılı bir ad taşıyordu yani taşıdığı ad, onun kendi dilinde, Luwi dilinin o çağda oradaki ardılı olan Anadolu dilinde, onun bir su geçidi yöresinin yerlisi olduğunu anlatıyordu. Diğer deyiş-

Helle'nin uçan koçtan düşerek boğulduğu denizin ortasından Abydos kenti kalıntılarını gizleyen höyüğe bakış. LÖ 480'de Xerxes buradan gemilerinin geçişini seyretmişti.

Dardanos Höyüğü üzerinde 18 Mart 1915'i yaşamış bir top Helle'in deniziyle karşıya bakıyor.

le, onun adının aslı da, tıpkı güzel Helena'nın adının aslı gibi, Ela - (wa)na ögelerinden türetilmiş, Boğaz-sal, Boğazın Kadını anlamında Elana idi. Drepana Köyü de, Iustinianus'un girişimiyle geliştirilip kent durumuna getirildiğinde, iki yüzyıl önce yaşamış bu eski imparator anası sebebine değil, doğrudan doğruya kendi topografik durumu nedeniyle yerli halk tarafından Elana-Polis, Geçit (Boğaz) Kenti diye adlandırılmıştı.

Bu sonuca, sırf kafa yormakla ulaşmış değiliz. Elimizdeki bir tarihsel belge, Bizanslı tarihçi Skylitzes'in yapıtı da, vardığımız sonucu doğruluyor. 1068 yılında, Romanos Diogenes'in döneminde bile, yörenin halkı, kentin adını Elenopolis (Latin harfleriyle yazımda Helenopolis) diye değil, Hellen dilinde hiç anlamı olmayan Elaina ile Hellen dilindeki polis sözcüklerinden türetilmiş bir birleşik ad olarak, Elainopolis diye söylüyordu.[13] Oysa, Elaina sözcüğü, Ela - (wa)na'nın bir çeşitlemesidir, çünkü tıpkı assa/assos'un issa/issos diye, wanda/anda'nın inda (Hellen ağzında indos, inthos; Korinthos'daki gibi) diye, Adra'nın İdra diye (karş. Idrias, Idrieus vb.) çeşitlemesi varsa wana/ana takısının bir çeşitlemesi de ina'dır (karş. Myrina, Drina vb.).

8-9. Helenopolis ve Sala

Güneydoğu Lydia'da bir Sala kenti vardı; bu kent, Xerxes komutasındaki İran ordusunun İ.Ö. 481 yılında Sardis'e gelirken, Menderes'i geçtikten sonra izlediği, ucunda sonradan (Hellenistik çağda) Philadelphia/Alaşehir'in kurulduğu çok önemli bir doğal vâdi yolunda idi. Kent, para basmıştır. Piskoposu, Noumenios, 431 yılında Ephesos/Selçuk'ta toplanan piskoposlar kurultayına (Konsil'e) katılmıştı ve katılan kişileri gösteren tutanaklarda, Lydia'daki Helenopolis'in piskoposu olarak anılmıştı.

Ramsay[14] bunları anlatıyor ve tıpkı Satrote konusunda olduğu gibi[15] yine bir kayıt yanlışı karşısında bulunduğumuzu sanıyor, aslında yine kendisi yanılıyor. Luwi dilinde ela'nın yalnız denizdeki boğaz, geçit için değil; genelde boğaz, geçit anlamında kullanıldığını, birçok örnekte denizdeki boğaz için özellikle Pa - ela ögelerinden türetilmiş Pela'lı adlar bize anlatmaktadır. İleride bir başka yazımızda bu adları incelerken, burada bile Pa (su) - ela (boğaz, geçit) ögelerinin, Pela'nın, anakaradaki, dibinden akarsu geçen doğal geçitler, boğazlar ile ilgili tarihsel adlarda da kullanıldığını göreceğiz. Anlaşılıyor ki, ilkçağın ileri döneminde Sala biçimine bürünmüş ad, karadaki bir ela'ya, içinde kentin bulunduğu doğal geçide, boğaza işaret ediyor ve aslında swa - ela ögelerinden türetilmiş, güzel - geçit ya da kutsal-geçit anlamında bulunuyor[16]; senkop ilkesi nedeniyle, birleşme yerinde yanyana gelen iki ünlü sesten biri, ela'nın e'si düşmüştür ve ad, Swala biçiminde oluşmuş, zamanla Sala'ya dönmüştür. Aynı kentin diğer adı olan Helenopolis'deki Heleno- bölümü ise, aslında, artık pek yakından tanıdığımız, Luwi dilinin Elana'sından başka şey değildir, burada da boğaz-sal demektir ve Helenopolis burada dahi boğaz-sal kent, boğazdaki kent anlamındadır.

10. Eleinos Deresi

Anadolunun Phrygia bölgesinde bir dere. Ramsay bunu belirtmiş[17], derenin yeri hakkında bilgi verememiştir. Sözcüğün Hellen dilinde anlamı yoktur. Hellen dilinde ırmak kavramı eril olduğu için bütün akarsu adları da eril olmak ve eril adlara özgü bitişleri (ilke olarak, -os) almak zorundadır. Bu nedenle, Hellenleşme döneminde, Anadolulu ırmak adlarının bitişleri değiştirilmiştir. Böyle iken, Eleinos adının sonundaki -inos bölümünde, yukarıda sözünü ettiğimiz, (wana/ana'nın çeşitlemesi) Anadolulu -ina'yı tanıyoruz. Görünüşe bakılırsa adın aslı, yine yukarıda sözü edilen, Elaina'dır ve o da, Elana gibi, Boğaz-sal, Geçit-sel demektir.

11. Elissos

Hitit belgelerinde anılan Elluriya/Illuriya Dağının adaşı Illyria'da, bizim

Elaious kentinin yerinden Helle Denizi'nin güney ucuna bakış

Skodra/Üsküdar'ın adaşı Skodra/İşkodra kenti ile Daraç kenti arasında, Anna Komnena'nın andığı bir kentin adı.[18] Kentin yanıbaşında, Kara Drina'ya dökülen bir çayın (ona da Elissos deniyordu) aktığı vâdi vardı. Pek açıktır ki Elissos sözcüğünün öz biçimi Elissa'dır ve bu da, Luwi dilinde "boğaz, geçit" demek olan ela sözcüğü ile, "kent, yerleşim" anlamındaki (assa'nın çeşitlemesi) issa'dan türetilmiş bir birleşik addır: El(a) - issa. Ela'nın a'sının düşmesi, senkop ilkesi yüzündendir.

12. Pednelissos

Yâni, Pedna Elissos'u. Polybios'un[19] ve Strabon'un[20] andığı, Pisidia bölgesinde bir Anadolu kenti. Bu da hayli önemli bir doğal geçit üzerinde, Kestros/Aksu Vâdisindeydi. Yerinin, Antalya ili Serik ilçesine bağlı Kozan Köyü kuzeydoğu yakınında görülen kalıntılar alanı olduğu sanılıyor.[21] Pednelissos adının Elissos bölümü üzerine açıklama yukarıda yapıldı. Pedna bölümü, belki, Pa - (u)dna, Su - Ülkesi anlamında Padna iken a'sı e'ye dönmüştür.

13-14. Hellas, Hellen

Lâtin yazımında bu biçimde gösterdiğimiz adların aslı, yukarıda No. 1-2 ve 3'deki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Ellan, Ellas'tır.

Bu adlar, ilk ortaya çıktıkları dönemde, örneğin Iliada'daki kullanılışlarında, bütün Hellen ulusunu ve o ulusun yurdunun tümünü anlatmıyorlardı. Tersine, bizim Hellas diye yazdığımız Ellas adı, sadece, Akhilleus'un babası Peleus'un krallık ettiği ülke olduğuna inanılan ve, dikkat edelim, İğriboz Adası ile Yunanistan anakarası arasındaki ince uzun *boğazın* girişinde anakara yanında bulunan, kabaca üçgen biçimli bir yarımadadaki kentçiklerden birinin adıydı.[22] Troia savaşına Akhilleus'un komutanlığı altında geldiğine inanılan bu yörenin halkı da, Troia savaşı çağında (yaklaşık İ.Ö. 1200), genel olarak Akhaios'lar diye anılan ön-Hellen'lerden idi ama, Ellan (Latin harfleriyle yazımda Hellen) adı özel olarak *yalnız onlar için* kullanılıyordu.

Olası bir duraksamayı gidermek için belirtelim ki, Hellen yazımında bir sözcük içinde belli bir ünsüz sesi gösteren harfin (sessiz harfin, Konsonant) bir kez ya da iki kez yazılması, örneğin Ela yahut Ella, Pela yahut Pella, Larisa yahut Larissa, Mylasa yahut Mylassa, Iasos yahut Iassos yazılması, okunuşta ve söyleyişte hiç fark yaratmaz; iki sessiz harf dahi tek imiş gibi okunur, söylenir. O nedenle, aynı sözcüğün yazılışında bu tür çeşitlemelere çok rastlanır.

Boğazın batı kıyısında Elaious kentinin yerinde yükselen Çanakkale Şehitleri Anıtı'na bakış.

Peleus'un ülkesidir denen yörenin Akhaios'lardan önceki halkı, Hellenlerin Pelasgos'lar dediği halk idi ve nitekim bu ülkeyi bizzat Hellenler Pelasgiotis diye anmışlardır. Derginin gelecek sayılarından birinde Pela yâni Luwi dilinde P(a) - ela, Su-Boğazı sözcüğünden türetilmiş adları incelerken, Pelasgos adının da bunlar arasında bulunduğunu, öz biçiminin Pela-Ska, Pela-Yarımadası olduğunu ve o adla işte tam burasının, Peleus'un ülkesidir denen yörenin kasdedildiğini; Peleus adı başta olmak üzere tıpatıp aynı yörede rastlanan Pelias, Pelion adlarının da yine oradaki Pela'ya, Su-Boğazı'na işaret ettiğini ortaya koyacağız.

Ellan, Ellas (Hellen, Hellas) adlarının Ella'sı da, aslında Ela'dan, Boğaz'dan başka şey değildir ve Pelasgos/Luwi dilindendir. Şimdiye kadar yaptığımız inceleme bize anlatıyor ki, Ellan'ın aslı, yukarıda No.3, 4, 6, 7, 8'de karşılaştığımız Elana yâni Ela - (wa)na, Boğaz-sal idi ve burada "Boğazın insanı"nı kasdetmekteydi. O insanların kenti olan, Oiboia/iğriboz Boğazı kuzey girişinin yanıbaşında kıyıdan biraz içerideki yerleşimin adı Ellas'ın bir çeşitlemesi Ellada'dır ve şimdi yalnız Ellada biçimi kullanılır. Bu nedenle, kentçiğin adının, öz biçiminde, Ela (Boğaz) ögesinin yanısıra bir öge daha içerdiği anlaşılıyor. Bu ögenin, hangi sözcük olduğunu güvenle saptayamıyoruz: -lı anlamındaki wanda/anda'nın kısalmışı ada olabilir, nitekim Milawanda adı yerine Milawada hatta Milada biçimi de kullanılıyordu. Böyle idiyse Ela(n)da, "Boğazlı, Boğazkent" demektir. Ancak, Elada/Ellada adı, sonunda (senkop ilkesi gereğince u'su düşmüş) uda yâni hisar sözcüğünü bulunduran bir ad da olabilir, o takdirde Elada/Ellada, Boğaz Hisarı anlamına gelir.□

---

[1] Iliada, II 845, VII 86, IX 63; Odysseia XXIV 82 vb.
[2] *Pausanias*, 9 XIV 1.
[3] Hellenlerin aynı sözcüğü bazan tek bazan çift ünsüz harfle yazmasının okuyuşta, söyleyişte bir değişiklik getirmediğini ve göstermediğini ileride, metinde örneklerle belirtiyoruz.
[4] Troia kralı Priamos'un adı da Luwi dilindendir ve aslı Pria-(u)ma, "Hisar İnsanı"dır; karş. Hitit dilinde Suppi-luli-uma, Duru - kaynağın - insanı. Kanımca Paris/Paridos adının aslı da Par(a) - İdas'dır ve İda (Dağının) Çobanı anlamındadır, onun güzellik yarışmasına hakem olduğu yıllarda İda Dağında çobanlık ettiğine işaret eder. Bu konu, gerek Priamos Troia'lılarının ulusal kökenini belirlemek açısından gerek Ilion Destanı Iliada'nın Anadolulu Hellen kültürüne mi yoksa Anadolu yerli halkının kültürüne ait mi olduğunu belirlemek yönünden çok büyük önem taşır.
[5] Iliada, VI 73-101, VII 46-53, XII 94-95, XIII 576-700.
[6] Yerin şimdiki durumu hakkında bilgi ve bir resim için bkz. Umar, Trakya, Akbank kültür yayını, İstanbul 1986, s.3-4.
[7] *Herodotos*, VII 22 vs.
[8] *Thoukydides*, VIII 102, 107.
[9] *Xenophon*, Hellenika, 2 1 20 vs.
[10] Bkz. *Tarih ve Toplum*, Ekim 1989, s.38, dn.20.
[11] *Pausanias*, 1 XXXV 1.
[12] *Procopius*, De Aedificiis, IV 2.
[13] Bkz. *Ramsay*, s.203 No.53.
[14] *Ramsay*, s.131 No.10.
[15] Yukarıda dn.10'da yollama yapılan yazımıza bkz.
[16] Luwi dilinin swa öntakısı, Hellen dilindeki eu öntakısının tam karşılığıdır. Bu konuda da, yukarıda dn.10'da yollama yapılan yazımıza ve özellikle orada dn.5'e bkz.
[17] *Ramsay*, s.144 No.1.
[18] *Anna Komnena*, 12 IX 4-7.
[19] *Polybios*, V 72.
[20] *Strabon*, 14 IV 2.
[21] *Mehmet Özsait*, Hellenistik ve Roma devrinde Pisidya, İstanbul 1985, s.49-50 ve s.112-113.
[22] Iliada, II 681-685.

Lâle Deliliği (Tulipomania)

CHARLES MACKAY

Delilik, bulaşıcı mıdır? Bu yazı, bazı delilik türlerinin uluslararası salgınları bile olduğunu gösteriyor. Bizde (bir 20. yüzyıl yakıştırmasıyla) Lâle Devri diye andığımız III. Ahmet - Damat İbrahim Paşa döneminden neredeyse yüzyıl önce, Lâle Hollanda'dan başlayarak Avrupa insanlarını çıldırtmıştı.

[BATI dillerindeki] *Tulip* adını, sarık anlamına gelen bir Türkçe sözcükten alan [aslında, türban gibi, Farsça *tülbend*'den türeyen] lâle, Batı Avrupa'ya 16'ncı yüzyıl ortalarında getirilmiştir. Onu kendisinin meşhur ettiğini ileri süren Conrad Gesner, -kısa bir süre sonra dünyada yaratacağı velveleyi aklına bile getirmeden- lâleyi ilk kez 1559'da Augsburg'ta, ender egzotikler koleksiyonuyla zamanında pek ünlü bir zat olan bilgin Danışman Nerwart'a ait bir bahçede gördüğünü söylemektedir. Bu baya, çiçeğin soğanlarını, lâlenin uzun süredir revaçta olduğu İstanbul'dan bir dostu göndermiş. Bu dönemden itibaren on-onbir yıl içinde, lâle özellikle Hollanda'da ve Almanya'da zenginlerin çok aradıkları bir meta' haline gelmiştir. Amsterdam'daki varlıklılar, doğrudan doğruya İstanbul'a lâle soğanları ısmarlar ve onlara en aşırı fiyatları öder olmuşlardır. İngiltere'de ekilen ilk kökler, 1600'de Viyana'dan getirilmiş, 1634'e gelinceye değin, lâlenin yıldan yıla şöhreti artmış, öyle ki zengin bir adamın bir lâle koleksiyonu olmaması, zevksizliğinin belirtisi sayılmaya başlamış. Pompeius de Angelis'in ve Leyden'den "De Constantia" adlı kitabın yazarı, ünlü Lipsius'un da dahil olduğu birçok bilginler, lâlelere tutkunmuş. Bu çiçeklere sahip olma hırsı, çok geçmeden toplumun orta sınıflarını da sarmış, tüccar ve dükkâncıların orta halli olanları bile, lâlelerinin enderliği ve onlara ödedikleri müthiş fiyatlar açısından birbirleriyle yarışmaya koyulmuşlar. Harlaem'deki bir tacir, servetinin yarısını tek bir soğana vermiş; hem de bunu, kâr ederek yeniden satmak niyetiyle değil, tanıdıklarının hayran olması için kendi serasında muhafaza etmek üzere satın almış.

Hollandalılar gibi öngörülü bir halkın gözünde onca değerli olması için, insan herhalde bu çiçekte üstün bir erdem bulunması gerektiğini düşünür; fakat lâlede gülün ne güzelliği ne de kokusu vardır "tatlı, tatlı-bezelye"nin güzelliğinden de yoksundur; üstelik, her ikisinden daha dayanıksızdır. Evet, Cowley* lâleyi övgüsünde aşırı gider. Der ki:

Ondan sonra lâle çıktı, bütün neşelere baskın
Ama aşifte, hem gururludur hem de oyuncu.
Dünyada bir renk yoktur ki, onda olmasın;
Hatta yeni karmalarla değiştirir yüzünü,
Mor ve altın boyalara bürünmek elindedir onun,
En alımlı iğne oyalarını giymekten hoşlanır.
Tek derdi, gözü sevindirmektir
Başka her şeyi gölgede bırakarak.

Bu dizeler her ne kadar pek şairane değilse de, bir şairin tanımıdır. Beckmann, kendi yazdığı *History of Inventions*'da (Buluşlar Tarihi), lâleyi daha doğru olarak ve Cowley'in şiirinden daha sevimli bir düz yazı ile tasvir ediyor. Beckmann demektedir ki: "Lâle kadar rastlantı, zayıflık ve hastalıklarla bunca çeşit kazanan çiçek azdır. Islah edilmeden önce, kendi doğal durumundayken hemen hemen tek renktir, geniş yaprakları ve olağanüstü uzunlukta bir sapı vardır. Üretmeyle zayıflatılınca, çiçekçilerin gözüne daha hoş görünmeye başlamıştır. Bu durumdayken taç yaprakları daha solgun, küçük ve değişik tonlardadır, elde edilen yaprakların da yumuşak bir yeşil rengi vardır. Böylece, yapay üretmenin bu şaheseri, güzelleştikçe o kadar zayıflamaktadır ki, bir yerden sökülüp bir başka yere ekilebilmesi ya da canlı tutulabilmesi giderek zorlaşmaktadır."

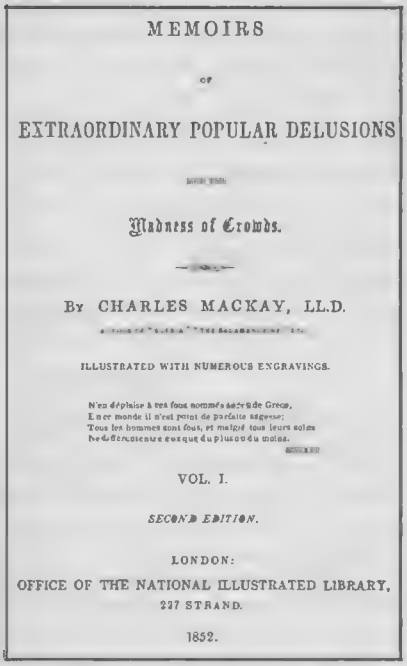

MEMOIRS

OF

EXTRAORDINARY POPULAR DELUSIONS

Madness of Crowds.

By CHARLES MACKAY, LL.D.

ILLUSTRATED WITH NUMEROUS ENGRAVINGS.

N'en déplaise à ces fous nommés sages de Grece,
Encore monde il n'est point de parfaite sagesse;
Tous les hommes sont fous, et malgré tous leurs soins
Ne diffèrent entre eux que du plus ou du moins.

VOL. I.

SECOND EDITION.

LONDON:
OFFICE OF THE NATIONAL ILLUSTRATED LIBRARY,
227 STRAND.

1852.

Hukuk Doktoru Charles Mackay'ın Halk Yığınlarının Olağanüstü Aldanışları ve Kalabalıkların Çılgınlığı Üstüne Anılar *adlı ilginç kitabı.*

Bir annenin çoğu kez sağlıklı çocuğundan çok, sürekli rahatsız ve hasta olan çocuğunu sevmesi gibi, çoğu kimseler de kendilerine büyük zahmet veren şeylere bağlanırlar. Biz de, bu narin mânâsızca çiçek hakkında yazılmış birçok haketmediği övgüyü, aynı prensibe göre açıklamak zorundayız. 1634 yılında Hollandalılar arasındaki lâle sahibi olma tutkusu, onları öylesine etkisi altına aldı ki, ülkenin olağan endüstrisi ihmal edildi ve bütün ahali, hatta ekonomik bakımdan en aşağı durumdaki insanlar bile, lâle ticaretine başladı. 1635 yılına kadar bu delilikle beraber fiyatlar da arttı. Birçok kişinin, 100.000 Florinlik bir serveti kırk tane soğan satın almak için yatırdığı biliniyordu. Nihayet onları (lâleleri), ağırlığı bir *tohum*'dan** daha az olan *perits* ile tartarak satma gereği doğdu. *Amiral Liefken* diye anılan bir lâle türünün ağırlığı 400 perits, değeri 4400 Florindi; bir *Amiral Van der Eyck*'nin ağırlığı 446 perits, değeri 1260 Florin; bir *Childer*'ınki 106 perits, değeri 1615 Florin; bir *Viceroy*'unki 400 perits, 3000 Florin ve bunların en değerlisi olan bir *Semper Augustus*'un ağırlığı 200 perits olmakla birlikte, en ucuzu 5500 Florindi. Bu sonuncusu en çok aranandı ve bunun kaliteli olmayan bir soğanı bile 2000 Florin'e gidebiliyordu. Anlatıldığına göre, bir ara 1636 yılının başlarında bütün Hollanda'da bundan sadece iki kök vardı ve bunlar en iyilerinden değildi. Bunlardan biri Amsterdam'daki bir tüccarın, diğeri Harlaem'deki başka bir tüccarın elindeydi. Spekülâtörler bunları ele geçirmeye öylesine istekliydiler ki, biri Harlaem lâlesine 5 dönümlük ev arsasını teklif etti. Amsterdam lâlesi ise, 4600 Florin, yeni bir binek arabası, iki kır at ve komple bir koşum takımı karşılığında satın alındı. Kendi gününün çalışkan yazarlarından Munting, lâle deliliği hakkında yazdığı bin sayfalık büyük ciltte, aşağıdaki listede değerleriyle birlikte kayıtlı olan eşyaların, *Viceroy* adlı az bulunan bir türün tek bir soğanına verildiğini belirtmiştir:

	Florin
4 ton buğday	448
8 ton çavdar	558
4 besili öküz	480
8 besili domuz	240
12 besili koyun	120
2 fıçı (238 lt.lik) şarap	70
4 büyük fıçı (950 lt.lik) bira	32
2 büyük fıçı (950 lt.lik) tereyağı	192
Bin libre (453 kgr.) peynir	120
Bir yatak takımı	100
Bir takım elbise	80
Bir gümüş kupa	60
	2500

Hollanda'dan ayrılıp da bu çılgınlığın doruğunda Hollanda'ya dönenlerden bazıları, cehaletleri yüzünden bazen çok garip durumlara düşmüşlerdir. Blainville'in Seyahatname'sinde bununla ilgili olarak anlatılan eğlenceli bir örnek vardır. Nadir lâleleriyle pek öğünen zengin bir tüccar, Doğu Akdeniz'den sevkedilen çok değerli bir ticarî kargo aldı. Bu malın gelişi, kendisine, her türlü eşya balyalarıyla dolu gümrük muayene istasyonunda, bir denizci tarafından haber verilmişti. Tacir verdiği haberden dolayı, onu ödüllendirmek için, kahvaltıda yenecek iyi cins kırmızı bir ringa balığı hediye etti. Denizci, anlaşılan soğanı çok seviyordu. Bu cömert tüccarın tezgâhı üzerinde duran ve yemeklik soğana benzeyen yumruyu görünce, kuşkusuz onun ipekler ve kadifeler arasında bulunmasının anlamsız olduğunu düşünerek ve ringa balığını

Preludim türü lâleler.

Çiçekli bir ebrûda lâle deseni.

ağzının tadıyla yiyebilmek için gizlice soğanı cebine indirdi. Denizci bu kıymetli ödülüyle beraber çıktı ve kahvaltısını etmek üzere rıhtıma doğru ilerledi. Gemici daha arkasını dönmüştü ti, tâcir, 3000 Florin, yaklaşık 280 Sterlin değerindeki kıymetli *Semper Augustus*'unun kaybolduğunu farketti. O anda mağazada bir velveledir koptu, bu değerli kökü bulmak için her yer arandı, fakat hiç bir yerde bulunamadı. Tacirin üzüntüsü çok büyüktü. Her yer yeni baştan arandı, ama gene başarılı olunamadı, sonunda birinin aklına gemici geldi. Mutsuz tacir, bir yay gibi sokağa fırladı. Yanında çalışanlar da telâşla onu izlediler. Zavallı denizci saklanmayı düşünmemişti. Hemen oradaki bir halat kangalının üstüne sakince oturmuş, "soğan"ının son lokmasını çiğniyordu. Denizci, koca bir gemi müretebatını oniki ay doyurmaya, ya da bu çok değerli malını yitiren tüccarın kendisinin dediği gibi, "Orange Prensi'ne

Yaprak dilimi kenarlı bir İznik çinisi tabakta lâle motifleri (1560).

ve Hollanda Genel Valisi'nin bütün saray mensuplarına muhteşem bir ziyafet çekmeye yetecek" kadar pahalı bir kahvaltı yaptığının farkında bile değildi. Antonius, Kleopatra'nın sağlığına içtiği şarabın içinde inciler erittirmişti; Richard Whittington, Kral V. Henry'yi ağırlarken aynı derecede çılgınca bir gösterişe kalkışmış ve Sir Thomas Gesham, Kraliçe Elizabeth Kraliyet Borsası'nı açarken, onun şerefine, içinde elmas eritilmiş şarap içmişti. Fakat o çapkın Hollandalının kahvaltısı, bunlar kadar görkemliydi. Denizci bu savurgan öncellerine oranla daha kârlıydı, çünkü onların mücevherleri, içtikleri şarabın tadını arttırmadığı halde, kendisinin lâlesi kırmızı ringa balığıyla çok lezzetli gelmişti. Bu işin denizci için en talihsiz yanı, tacirin ağır suçlaması yüzünden aylarca hapis yatmasıydı.

En az bu kadar gülünç bir başka hikâye de, bir İngiliz gezgini hakkında anlatılır. Amatör bir botanist olan bu zat, zengin bir Hollandalı'nın limonluğunda bir lâle soğanı gördü. Değerini bilmediğinden, çakısını çıkardı ve üzerinde inceleme yapmak için kabuklarını soydu. Yarıya kadar ayıkladıktan sonra, onu iki parçaya ayırdı, bütün bunları yaparken tanımadığı, bu eşsiz görünümlü çiçek soğanı üzerine birçok bilimsel fikirler ileri sürüyordu. Limonluğun sahibi aniden onun üzerine atladı ve hiddetli bakışlarla ne yaptığını bilip bilmediğini sordu. "Çok garip bir soğanı soyuyorum" diye yanıt verdi filozof. "Yüzbin duyuel!" dedi Hollandalı, "o bir Amiral Van der Eyck'dir". Gezgin, "Teşekkür ederim" dedi, not almak üzere defterini çıkarırken "bu amirallerden ülkenizde çok bulunur mu?" diye sordu. "Cehenneme kadar!" dedi Hollandalı ve şaşkın bilginin yakasına yapıştı: "Gel bakalım mahkemeye gidiyoruz, dünyanın kaç bucak olduğunu görürsün sen". Gezgin, arkasında bir insan kalabalığı olduğu halde sokağa çıkarıldı. Sulh hâkiminin karşısına getirildiği zaman, bu kökün üzerinde yaptığı denemenin kendisine dörtbin Florin'e mal olduğunu hayretle öğrendi ve her ne kadar bunu atlatmaya çalıştıysa da, parayı ödeyinceye kadar hapishanede misafir edildi.

1636 yılında lâlenin nadir türlerine olan istek çok arttı, bunların satışları için Amsterdam, Rotterdam, Harlaem, Leyden, Alkmar, Hourn ve diğer şehirlerdeki borsalarda düzenli pazarlar oluşturdu. İlk kez olarak kumar belirtileri ortaya çıkmaya başladı. Yeni bir spekülasyona karşı daima uyanık olan toptancılar, fiyatlarda dalgalanmalara neden olacağını çok iyi bildikleri her yolu kullanarak, büyük çapta lâle ticaretine giriştiler.

Başlangıçta bu kumar deliliği çok güvenli görünüyordu ve herkes kazanıyordu. Lâle toptancıları spekülasyonu arttırdılar ve lâle stokları giderek azaldı; fiyatlar düşünce satın alıp, yükselince satarak büyük kârlar sağladılar. Birçok kimse birdenbire zengin oldu. Herkesi kendisine çeken sanki bir altın yem ortaya asılmıştı ve insanlar sineklerin bal kabına üşüşmesi gibi, birbirleriyle yarışarak lâle pazarlarına koşuyordu. Herkes bu lâle tutkusunun ebediyyen süreceğini, dünyanın her yerinden zenginlerin Hollanda'ya geleceğini ve kendileri ne fiyat isterlerse, bunu ödeyeceklerini zannediyordu. Avrupa'nın zenginleri Zuyder Zee'nin kıyılarına toplanacaklar, sonra Hollanda'nın lâtif ikliminden yoksulluk içinde ayrılacaklardı. Soylular, şehirliler, çiftçiler, makinistler, denizciler, uşaklar, hizmetçiler, hatta baca temizleyicileri ve yaşlı elbiseci kadınlar lâleye oynamaya başladılar. Her sınıftan insan malını mülkünü paraya çevirdi ve bunu çiçeklere yatırdı. Evler ve araziler yok pahasına elden çıkarıldı ya da lâle pazarlarında yapılan pazarlıklarda belirlenen fiyatlara satıldı. Yabancılar da aynı çılgınlığa tutuldular ve her yerden Hollanda'ya para yağmaya başladı. Yaşamsal gereksinim maddelerinin fiyatları tekrar derece derece arttı; evler ve araziler, atlar ve arabalar ve her çeşit lüks eşyanın fiyatı yükseldi, öyle ki birkaç ay boyunca Hollanda [mitolojideki zenginlik tanrısı] Plutus'un arka odasını andırır oldu. Ticarî işlemler öyle yaygınlaşıp karıştı ki, satıcıları yönlendirmek için özel bir yasa hazırlama gereği doğdu. Kendilerini yalnız bu ticaretle ilgilenmeye adamış noterler ve yazmanlar görevlendirildi. Bazı kasabalarda genel noterleri ancak birkaç kişi biliyor, lâle noterleri ise herkes tarafından tanınıyordu. Borsa bulunmayan küçük kasabalarda, genellikle en büyük meyhane sergileme yeri olarak seçilir, burada yüksek ve düşük düzeydekiler lâle ticareti yapar ve pazarlıklar sonuçlandıktan sonra görkemli eğlenceler düzenlerlerdi. Bu akşam yemeklerine bazen iki, üç yüz kişi katılır ve koca koca lâle vazoları, açmış çiçeklerle dolu olarak yemek süresince düzenli aralıklarla masanın ve büfenin üzerine konulurdu.

Bununla beraber, sonunda daha öngörülü insanlar bu çılgınlığın sürgit devam edemeyeceğini görmeye başladı. Zenginler artık bahçelerinde bulunsun

diye çiçek almayı bırakıp, onları tekrar yüzde yüz kârla sattılar. Durum gösteriyordu ki, sonunda bazı kimseler korkunç derecede kayba uğrayacaklardı. Bu kanı yaygınlaştıkça, fiyatlar düştü ve bir daha yükselmedi. Güven duygusu yok oldu ve genel bir panik tüccarların arasında yaygınlaştı. "A", "B"den her biri dört bin Florin'den on tane *Semper Augustinus* almak üzere anlaşmış, altı hafta sonrası için sözleşme imzalamıştı. "B" kararlaştırılan zamanda çiçekleri hazırladı, fakat fiyatlar üç veya dört yüz Florin'e düşmüştü. "A" ne farkı ödemeye yanaştı, ne de lâleleri almaya. Hollanda'nın bütün kasabalarında sayıları günden güne artan borçlular ilân ediliyordu. Birkaç ay önce ülkede yoksulluk gibi bir durumun başgösterdiğinden şüphelenmeye başlayanlardan yüzlercesi, ödedikleri paranın dörttebirine satmaya razı olsalar bile kimsenin satınalmıyacağı birkaç soğanın sahibi olduklarını âniden farkettiler. Her yerden dertli, ağlama sesleri yükseliyor ve herkes komşusunu suçluyordu. Zengin olmayı başaran birkaç kişi, kendi hemşerilerinden servetlerini saklamış, paralarını İngiliz ya da başka ülke işlerine yatırmışlardı. Yaşadıkları mütevazi hayatı bırakarak kısa bir süre için zengin olanlar, özgün durumlarına döndüler. Zengin tüccarlar aşırı yoksulluğa düştü, soylu sınıfın birçok temsilcisi servetlerinin kurtarılamayacak kertede yok olduğunu gördü.

İlk panik yatıştıktan sonra, lâle sahipleri, lâlenin eski itibarının iadesi konusunda en iyi yolu saptamak için çeşitli şehirlerde halk toplantıları yaptılar. Zararlara çare bulmak amacıyla hükûmetle görüşmek üzere her yerden Amsterdam'a temsilciler göndermek için genel bir mutabakata vardı. Hükûmet önce müdahaleyi reddetti, fakat lâle sahiplerine kendi aralarında bir plân hazırlamalarını salık verdi. Bu amaçla birçok toplantılar düzenlediler, fakat aldatılmış insanları tatmin veya uğradıkları zararın önemsiz bir kısmını bile telâfi edecek uygun bir önlem tasarlıyamadılar. Herkes yakınma ve serzenişlerde bulunuyor ve bütün toplantılar giderek fırtınalı bir karaktere bürünüyordu. Her ne kadar bir sürü ileri geri tartışma yapıldıysa da, sonunda, Amsterdam'da toplanan temsilciler kendi aralarında bir anlaşmaya vardılar: Çılgınlığın doruğunda, yani 1636 Kasım ayından önce yapılan sözleşmeler geçersiz ve hükümsüz sayılacak, bu tarihten sonra düzenlenenler için de alıcılar, satıcılara % 10 ödeyerek yükümlülüklerinden kurtulacaklardı. Bu karar, tatmin edici bulunmadı. Ellerinde lâle bulunan satıcılar doğal olarak hoşnutsuzluk gösteriyorlar, alıcılar da kendilerine acımasızca davranıldığını düşünüyorlardı. Bir zamanlar altıbin Florin eden lâleler şimdi beşyüz Florin'e alınabiliyordu. Dolayısıyla, % 10, lâlenin şimdiki değerinden yüz Florin daha fazla etmekteydi. Sözleşmelerin gereğinin yerine getirilmediği ileri sürülerek, ülkenin bütün mahkemelerinde davalar açıldı; fakat yargı organları, kumar niteliğindeki muameleleri tanımadılar.

En sonunda, bu bilge organın lâle piyasasına itibarı geri getirecek bir çare bulacağına güvenilerek, sorun Lahey'deki Eyalet Meclisi'ne götürüldü. Meclisin ümitle uzun uzadıya beklenen kararı hiçbir zaman çıkmadı. Üyeleri görüşmelerini haftalarca uzattılar ve nihayet yaklaşık üç ay düşündükten sonra, daha çok bilgi sahibi oluncaya kadar sonul karara varılamayacağını açıkladılar. Bununla beraber bir öneride bulundular: sonul karar açıklanıncaya kadar, satıcılar anlaştıkları fiyat üzerinden tanıkların huzurunda alıcılara, bahçelerindeki lâleleri sunmalıydılar. Alıcılar bunları almayı reddederlerse, satıcılar lâleleri mezata çıkarıp, taahhüt edilen fiyat ile gerçek fiyat arasındaki fark için onları sorumlu tutabileceklerdi. Bu öneri, temsilcilerin teklif ettikleri plânın aynısıydı ve zaten bir yararı olmadığı görülmüştü. Hollanda'da ödemeyi zorunlu kılacak bir yargı makamı yoktu. Amsterdam'da ödeme sorunu mahkemede tartışıldı; fakat yargıçlar, kumar sözleşmelerinin yasal alacak yaratmayacağı gerekçesiyle müdahaleyi ittifakla reddettiler.

> Hollanda örneğinin etkisi bu çiçeklerle olan ilgiyi büyük ölçüde arttırdı ve o zamandan beri belli bir sınıf halk arasında lâle diğer çiçeklere oranla daha pahalı çiçek olarak değerlendirilmektedir.

Mesele böylece kaldı. Bir çare bulmak hükûmetin gücünün ötesindeydi. Ansızın patlak veren tepkinin oluştuğu dönemde ellerinde lâle stokları bulunan şanssız kişiler, perişanlıklarına filozofça katlanmaya terk edildiler. Kâr edenlerin de ellerindeki paraların kendilerinde kalmasına izin verildi. Fakat ülke ticareti, sağılması için birçok yılların geçmesi gereken ağır bir şok geçirdi.

Hollanda örneği belli bir ölçüde İngiltere'de de yaşandı. 1636 yılında Londra Borsasında lâleler alenen satılıyor ve toptancılar fiyatları Amsterdam'da eriştikleri yüksek hayalî değerlere çıkarmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Paris'te de toptancılar, bir lâle deliliği yaratmaya çabaladılar. Her iki şehirde ancak kısmen başarılı oldular. Bununla beraber Hollanda örneğinin etkisi bu çiçeklere olan ilgiyi büyük ölçüde arttırdı ve o zamandan beri belli bir sınıf halk arasında, lâle, diğer çiçeklere oranla daha pahalı çiçek olarak değerlendirilmektedir. Hollandalılar hâlâ onlara hayranlıklarıyla tanınıyor ve lâlelere herkesten fazla para ödüyorlar. Zengin İngiliz, değerli yarış atları veya eski resimleriyle övünürken, zengin Hollandalı da lâleleriyle böbürlenmektedir.

Ne kadar garip gelse de, günümüz İngiltere'sinde bir lâle, bir meşeden daha çok para getirmektedir. Eğer birisi *rara in terris* (yeryüzünde ender olarak) ve Juvenal'in kara kuğusu kadar siyah bir lâle bulabilirse, bunun fiyatı 12 dönüm ekili buğdaya eşit olacaktır. Bir yazarın, *Encyclopedia Britannica*'nın üçüncü basımının ekinde belirttiğine göre, İskoçya'da onyedinci yüzyılın sonlarına doğru lâleler için biçilen en yüksek fiyat, on *guinea* (1 guinea = 21 şilin değerindeki altın para) idi. Ortaya çıkan bu fiyatlar, bu tarihten 1769 yılına kadar düşmüş olacak ki, o zaman İngiltere'de *Don Quevedo* ve *Valentinier* adlı en kıymetli iki türden ilki iki guinea, ikincisi de ikibuçuk guinea ediyordu. Bunlar, anlaşılan, asgarî fiyatlardı. 1800 yılında ise yaygın fiyat, tek bir soğan için onbeş guinea idi. 1835'de *Miss Fanny Kemble* diye anılan bir türün soğanı Londra mezatında yetmişbeş Pound'a satıldı. Chelsea King's Road'daki bir bahçıvanın kataloğunda etiket fiyatı ikiyüz guinea olarak gösterilen bir lâlenin değeri, daha da dikkate değer. □

ÇEVİREN: AYŞE FÜSUN ÖKSÜZOĞLU

* Abraham Cowley (1618-1667), İngiliz şairi.

** Değerli taşları tartmakta kullanılan *grain, karat* adlı 200 miligrama eşit ağırlık ölçüsünün 3,086'da biridir.
Bizde de, bir *kırat* orta büyüklükte 5 arpa tanesinin ağırlığına eşitti. - Çev.

Çepnilerin Gizli Dili

TURGUT AKPINAR

I- Dil Denilen Muamma ve Gizli Diller

Toplumların yarattığı para, din gibi esrarengiz kurumlardan biri de, lisanlar, yani dillerdir. Tarih boyunca insanlar binlerce ayrı dilde konuşmuşlardır. Fransız İlimler Akademisinin 1934 yılındaki tesbitine göre, yeryüzünde konuşulan dillerin adedi 2796 imiş. Ölü diller vb. hesaba katılınca bu sayı 6760'a yükseliyormuş[1].

Acaba bütün bu diller nasıl oluştular? Bu konuda pekçok nazariye ortaya atılmıştır. Dinî görüş açısından mesele kolaydır. Diller de herşey gibi, hazır bir bütün halinde, Tanrının insanlara bir ihsanıdır. Tevrat'taki Babil Kulesi hikayesi malûmdur: Bu kulenin inşasından önce Tanrı bütün insanlara aynı dili vermişti. Fakat Tanrı'ya meydan okumak niyetiyle (?) Kulenin göklere doğru yükseltilmesi üzerine, Tanrı inşaatta çalışanların herbirine ayrı bir dil verdi. Bunlar artık birbirleriyle anlaşamayınca inşaat ve meydan okuma işi de suya düştü. Nuh'un 72 torunu da herbiri ayrı dille konuşarak bütün yeryüzüne dağıldılar. Kimsenin birbirini dinleyip anlamadığı kalabalık, gürültülü yerlere "Babil Kulesine dönmüş" denilmesi ve büyük Yunus'un bir şiirinde 72 milletten bahsetmesinin hikmeti budur. (Bk. *Ahdi Atik* (Tevrat), Tekvin xı ve *Türk Ansiklopedisi* vb.)

Hindistan'da hüküm sürmüş Türk-Moğol İmparatorlarından üçüncüsü Ekber (1542-1605) düşünen, büyük bir şahsiyetti. Yeni bir din arayışı içinde idi. Dillerin gökten inip inmediğini anlamak için şöyle bir deney yaptırdı. Yeni doğmuş birkaç çocuğu toplum ile ilişkilerini tamamen kesmek ve konuşma duymalarını kesinlikle önlemek için dilsiz sütnineler tutma gibi çeşitli tedbirlerle büyüttü. Bu suretle onların "insan kelâmı" öğrenemeyince, konuşmaya başladıklarında "İlahî lisanı" kullanacaklarını varsaymıştı. Deney sonunda olan oldu ve çocuklar büsbütün kelâmsız kaldılar[2].

Dil konusunda ilgi çekici bir mesele de bazı zümrelerin, sınıfların veya cinslerin, aynı toplumdaki diğer insanların müşterek dillerinden ayrı özel bir dile de sahip olmalarıdır. Meselâ Hindistan'da Kast'ların herbirinin kendine mahsus dilleri vardır[3]. Bazı yerlerde Ruhanîler ve Doktorlar arasında da bazı özel konuşma şekilleri oluşmuştur. Ortaçağ sonunda Fransa'da dolandırıcılar arasında doğan ve "Argot" denilen dil sonraları daha geniş kütlelere yayılmıştır. Argo'nun başlangıçta, Esperanto gibi belirli şahıslar tarafından tamamiyle yapay şekilde ortaya çıkarıldığı ileri sürülmektedir[4]. Bazı Asya ve Afrika kabilelerinde, kadınların ağızlarına almaları yasak pekçok kelime bulunması yüzünden "Kadın Dilleri" oluşmuştur. Avcılar, avın kendisinden bahsedildiğini anlayıp kaçmaması için mevcut isim ve kelimeleri değiştirerek konuştukları bilinen, yaygın bir adettir. Tabu kelimeler ve bu yüzden doğan garip tatbikat hakkında başka bir yerde uzun açıklamalarda bulunmuştum[5].

Toplum içindeki küçük zümrelerin ayrı bir dil oluşturmasında değişik nedenler (meslek dayanışması, itibar görmek, tabu kelimeler, gizliliği sağlama vb.) rol oynarsa da bunların başında herhalde gizlilik gelmektedir. Çünkü ayrı bir dil kullanmak suretiyle, hem zümre dışındakiler tarafından anlaşılmamak ve korunmak hem itibar kazanmak hem de dayanışmayı güçlendirme gibi amaçlara erişilebilir. Bu nedenle, rahmetli Prof. Ahmet Caferoğlu'nun bu gibi dillere "İçtimaî Dil" denilmesini uygun görmesini biz yerinde bulmuyoruz. Çünkü evvelâ her dil "İçtimaî" yani sosyaldır. Halbuki bahis konusu ettiğimiz dillerin ana vasfı gizlilik sağlamaktır. Bu bakımdan bunlara "Gizli Dil" (Alm. *Geheimsprache*) demenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Bu yazının başlığı da bu nedenle "Çepnilerin Gizli Dili" olarak belirlenmiştir.

II- Yurdumuzda Gizli Dili Olan Zümreler

Bildiğimize göre, Türkiye'de yaşayan insanlardan bazı toplulukların, ayrıca gizli bir dilleri de olduğunu ilk defa Albert von Le Coq yazmıştır. Bu tanınmış bilgin, İslahiye (Adana) yakınında Zincirli'de Luschan'la birlikte arkeolojik kazılarla meşgulken (1901-1902) yanlarında çalışan iki "Abdal"dan, bütün Zincirli Abdallarının Türkçe ve Kürtçeden başka kendi aralarında hususi bir dil konuştuklarını meydana çıkarmış ve bazı kelimelerini tesbit etmiş, bundan bir yazısında da söz etmiştir. Sonraları bu kelime listesini Karl Foy'a vermiş, onun da ölümünden sonra bu

liste bulunamamıştır. Foy'un fikrine göre: "hususi bir dile malik olmak bakımından diğer Türklerden ayrılan bu Teberci yahut Abdalların lehçeleri, tasrif bakımından Güney Türkçesidir (Foy, Osmanlı Türkçesiyle Azerî Türkçesine Güney Türkçesi adını veriyordu). Fakat lûgatleri gariptir. Bazı kelimeler Kürtçe, bazıları belki Çingenecedir. Bazları da kaybolmuş eski bir Küçük Asya dilinin bakiyeleri gibi görünmektedir". Kısaca söylersek Anadolu'da ayrı bir dilleri olduğu tesbit edilen ilk zümre Geygel, Geygel Abdalı isimlerini de alan Abdallardır. Halbuki Köprülü'nün vurguladığına göre, Anadolu Abdalları hakkında gözlemlerini yazan Ali Rıza (Yalman-Yalgın), Abdülkadir (İnan), Abdülbaki (Gölpınarlı), Baha (Sait), Naci (Atabekli) Beylerden hiçbiri onlar arasında ayrı bir dilin varlığından sözetmemişlerdir[6].

Anadolu'da yaşayan ve Tahtacılar olarak bilinen diğer bir zümrenin de böyle özel bir dile sahip olduğu, Caferoğlu tarafından açıkca ortaya konulmuşsa da, uzun yıllar dergilerde Tahtacılar hakkında yazılar yazan ve bunları 1986'da büyükce bir eserde toplayarak yayınlayan Rıza Yetişen'in bu konuda tek satır bile yazmaması, bu meseleyi duyup öğrenmediği intibaını uyandırmaktadır. Belki onun asıl inceleme konusu olan, şehirleşmiş, İzmir/Narlıdere Tahtacılarında gizli dil artık unutulmuş olabilir. Fakat diğer araştırmacılardan da hiçbirinin meseleyi bilmemesi gösteriyor ki, "Gizli Dil" araştırıcılara da "gizli" kalmıştır.

Anadolu'da gizli dilleri olduğunu bildiğimiz üçüncü zümre ise bizim araştırmamızın konusunu teşkil eden Çepnilerdir.

III- Çepnilerin Gizli Dili İle İlk Temasımın Hikâyesi

1988 yazında İzmir'in Dikili kazasındaki yazlıkta, yanımızda çalışan zeki ve uyanık bir Çepni kadını olan Fatma Karakuzu'yu, Bergama'nın bir köyünde oturan kızı ve torunları, ziyarete geldiler. Sohbet esnasında Fatma Hanım, kızıyla zaman zaman anlaşılmaz şekilde konuşuyordu. Vaktiyle Caferoğlu'nun iki yazısından bu gizli dil meselesini öğrenmiş fakat üstünde durmayıp geçmiş, unutmuştum. Yanımda bu dilin konuşulması ilk defa vaki oluyordu. Konuşulanlardan hiçbir şey anlamadığım gibi, sonradan öğrendiğim şekilde, arada Türkçe normal kelimeler kullanıldığını ve bunların Türkçedeki gibi bağlandığını, belki dikkatsizliğimden veya çabuk konuşulmasından dolayı, farkedememiştim. Fatma Hanımın yanımızda bu şekilde konuşmasının amacı açıktı. Söylediklerinden bazılarının bizim tarafımızdan anlaşılmasını istemiyordu, bu amaca da rahatça ulaşıyordu. Onun işi halledilmişti, fakat benim için bu muammayı çözme işi yeni başlıyordu. Bu nasıl bir dildi? Çocukların aralarında yaptıkları gibi, "anneme gidiyorum" yerine, (Aganeme gidiyogorugum) gibi kelimelere gereksiz eklerle, anlaşılmaz şekiller veren veya saklambaç oynarken aralarında anlaşarak (Çıkma dersem çık, çık dersem çıkma) kabilinden diğer çocukları yanıltmak için kelimeleri ters anlamda kullanmaya dayanan şaşırtmacalı bir dil mi bahis konusuydu? Yoksa ortada gerçekten "bağımsız", "normal ayrı bir dil" mi vardı? Aşağıda bu meseleyi bir ölçüde aydınlatmağa çalışacağız.

IV- Çepniler Kimdir? Gizli Dilleri Neden Oluştu?

Türkiye'de Çepniler hakkında fazla bir araştırma yoktur. Onlarla ilgili olarak bize ilk önemli bilgileri büyük bilginimiz Köprülü vermiştir. 1925 yılında *Türkiyat Mecmuası*'nın ilk sayısında "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar" başlıklı makalesinin bir bahsi (s.206-209) Çepnilere ayrılmıştır. Bundan onyıl sonra Balıkesir'de (ki bu bölge Çepniler'in toplandığı yerlerden biridir) Çepniler hakkında İsmail Hakkı Kadıoğlu'nun küçük bir kitabı yayınlanmıştır ki, sırf Çepniler'e ayrılmış yegâne eser olma vasfını bugün de sürdürmektedir. Galiba Çepniler'in ayrı bir dilleri olduğunu ilk ortaya atan, yazan da bu müelliftir. Onun belirttiğine göre, Çepnilerin Türkçesi diğer köylülerinkinden biraz farklıdır, fakat asıl önemlisi *"Çepnilerin ayrıca lisanları da vardır.* Fakat bu lisanı icap etmedikçe söylemezler"[7].

Değerli tarihçi, Hocam Faruk Sümer'in *Oğuzlar-Türkmenler* isimli büyük eserinde Çepnilere dair önemli bilgiler verilmiştir.

Bu araştırmaların bize öğrettiği en öz bilgi şudur ki, Çepniler, Oğuz boylarından biridir. Asya'dan Anadolu'ya gelmişler ve muhtelif yerlere yayılmışlardır. Özbeöz Türk olan bu topluluk halen, Doğu Karadeniz, Balıkesir, Bergama-Dikili, Turgutlu, Soma vb. yerlerde yaşamaktadır. Bunlar din bakımından Alevî bir zümre olup, Alevîlikleri de Türklüğe mahsus izler taşımaktadır. Bunun en önemli işareti bunların Acemleri hiç sevmemeleridir. 1983 Türkoloji Kongresindeki tebliğimizde incelediğimiz, Tarikatler ve Halk Dini kavramlarından hareket ederek bunların inanç sistemini belki "İslâm-Halk Dini" olarak nitelemek en uygun yoldur[8]. Halis Türk olan Çepnilerin, asıl dilleri olan Türkçenin yanında başka bir dil yaratmağa ve gereğinde onunla anlaşmağa mecbur kalmalarının nedeni, dinî inançlarıdır. Bu meseleyi biraz açıklamamız gerekiyor.

Köprülü'nün yazdığına göre, Karadeniz Bölgesinde bazı şehirler civarında yaşayan Sünnîleşmiş Çepniler dışında, bütün Çepniler Alevîdir. İsmet Zeki Eyüboğlu da şahsî gözlemlerine dayanarak, Karadeniz Bölgesinde dağlarda, yaylalarda yaşayan Çepnilerin tümünün Alevî olduğunu, şifahen teyid etti. Hatta Batı Anadolu'da, soyca Çepni olmayan Alevî zümrelere bile "Çetmi", "Çepni" denildiği ve Alevî ile Çepni kelimelerinin eş anlamda kullanıldığı da çoktur.

Anadolu'da kurulmuş büyük Türk Devletleri (Selçuklu ve Osmanlı) Sünnîliği, Devlet dini daha doğrusu mezhebi olarak benimsemişlerdi. Medreseler de Sünnîliğin kültürel ocakları, kaynakları idiler. Fakat Anadolu'da yaşayan ve göçebe hayat süren birtakım Türkmen (Oğuz) toplulukları, Ortaasya'dan itibaren Şiî, Alevî inançlara bağlı idiler. Bu yüzden bunların gerek Sünnî halk, gerek Sünnîliği benimsemiş Devlet nezdindeki durumları hiç de iç açıcı olmamıştır. Genellikle Sünnî halk kütleleri, Alevîlere, din adamlarının bitmez tükenmez kindar propagandaları yüzünden, düşmanca bakmışlar, onları horlamış, adam yerine koymayıp, hakaret ve nefret dolu bir küçümseme ile kahretmişler, hatta başka dinlerden olanları onlara tercih etmişlerdir. Biz, bir Alevînin (veya halkın küçültücü maksadla söylediği gibi) "Kızılbaş"ın, Müslüman (Sünnî demek isteniyor) olabilmesi için önce hak dinlerden birine ve örneğin Hıristiyanlığa girmesi gerekeceği gibi, saçmaları bile defalarca duyduk.

Sünnîler, onlara başta "Mum Söndürme" gibi türlü iftiralar etmiş, kestikleri hayvanları yememiş, evine misafir olmamış, onların, Sünnîlere yemek ikram ederken içine işediklerini ileri sürecek kadar işi azdırmışlardır. Berikiler de bütün bunların ezikliği içinde büsbütün kendi kabuklarına çekilmiş, nefret ve kin duygularıyla dolmuşlardır. Bu zıddiyet ve sevgisizliğin hatta düşmanlığın *nerelere vardığını* pekçoğumuz kendi görüp duyduklarımızla bilmekteyiz. Osmanlı Devletinin Alevî zümrelere karşı olumsuz tutumu, halktan aşağı kalmamıştır. Sünnî din adam-

Bir Çepni Gelini.

larının kuvvetli etkisinde olan Devlet, bunlara hiç de iyi gözle bakmamış, zaman zaman aşırı sert tedbirlere başvurmuştur. Kuyucu Murat Paşanın, açtırdığı kuyulara doldurduğu cesedlerin çoğu günahsız Alevîlere aitti. Ahmet Refik (Altınay)'in "Osmanlı Devrinde Rafızîlik ve Bektaşîlik" isimli, belgelerden oluşan yazısında, bu insanlara karşı yapılan zulüm, derme çatma delillerle verilen çok ağır cezalar, bizim gibi hukukçuluktan gelen bir insanın Adalet duygularını bugün bile derinden yaralamaktadır.

Özetle, çevrelerindeki halkın ve Devletin düşmanlığı arasında kalan bu topluluklar, ister istemez kendi aralarında yaşayan, ötekilerle zorunluluk olmadıkça temas etmeyen, dostluk, ahbablık kuramayan bu kimseler, haklı bir korku ile, herşeylerini diğerlerinden saklama, gizleme yoluna gitmişlerdir. Türlü dedikodulara neden olan, dinî âyinlerini gizlemeleri de bunlar arasındadır. Her söz ve hareketleri şüphe ile karşılanıp, çeşitli kötü yorumlara neden olduğundan, çevrenin anlayamıyacağı bir dil yaratma ve onu yabancılar arasında gereğinde kullanmaya başlamaları, tabii ve yerinde bir tedbirdir. İşte bizce Gizli Çepni Dilinin esrarı buradadır ve Gizli Dili olan Abdallar ve Tahtacıların da Alevî olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca bu tip "Özel" veya Gizli Dillerin, onu konuşan çevrede sıkı bir tesanüt, dayanışma duygusu uyandırdığı, kendilerinin başkalarından ayrı bir grup olduklarını hissettirmeğe yaradığı da açıktır. Çepnilerin, gerçekten çok büyük bir "dayanışma" içinde olduklarını, onları en iyi tanıyanlardan biri olan ve Türkiye'de Çepniler hakkındaki tek monografiyi yazmış bulunduğunu yukarıda andığımız İsmail Hakkı Kadıoğlu, özellikle belirtmektedir. Bu durum, esasen çevrelerinin düşmanlığını kazanmış bütün azınlıkların da zorunlu ve müşterek bir tutumudur, Yahudiler buna güzel bir örnek oluşturur.

V- Çepnilerin Gizli Dilinden Örnekler

Bergama'nın "Narlıca" isimli Çepni köyünden, Fatma Karakuzu (1989'da yetmiş yaşında)'dan tesbit ettiğimiz kelimeler ve bazı kısa cümleler, aşağıdadır. Bunların saptanmasında azami dikkat gösterilmişse de, Karakuzu'nun

Apakay	Erkek	Cabıl	Yağ (Tereyağ)	Hacer	Diş	Gerez	İyi
Tuıataz	Kadın, Ana	Kaya	Yumurta, Yumurtlamak	Nufar (Nuvar)	Göz	Alda huna	Çirkin
Vara	Baba			Sitkin	Bıçak, balta	Levna	Çok çirkin
Felek	Çocuk, torun	Mezlengiç	Saman	Moyda fila	Giysi, elbise	Moylamak	Ağlamak
Feneke	Kardeş	Huras	Ot	(Cevapsız)	Çatal, Kaşık	Paylıklamak	Ellemek, örtmek vb.
(Cevapsız)	Nine	Faaraz	Koyun	Yalım	Ateş		
(Cevapsız)	Dede	(Hatırlayamadı)	Keçi	Moy	Su	Senek ? (süne)	Sevmek
Hersit	Ekmek	Cavra	Köpek	Sünte	Toprak	Nofarlamak	Görmek
Mezle	Yemek	Yazıcı	Tavuk	Sere	Hava	Sidkinlemek	Öldürmek
Mas	Et	Geder	Eşek	Narlık	Güneş	Levva	Nefret etmek
Moya	Süt	Hökel	İnek	Li	Ay	Meyidlenmek	Ölmek
Moy	Su, yağmur (gözyaşı ?) vb.	Paylık	El	Küçe	Yıldız	Sente	Otur
		Lingiş	Ayak	Civa		Sepedine	Kalk git
Ağcakoca	Yoğurt, Ayran	Kevik	Ağız	Örgükaya	Ev, Samanlık	Gevikle	Söyle
				Dam		Sidkinle	Öldür

okuma yazma bilmeyen, çok zeki fakat cahil bir Çepni ninesi olması sebebiyle veya benim dikkatsizliğim yüzünden bazı hatalar, yanlış anlama ve işitmeler olabilir. Esasen bizim amacımız, kesin bir lûgatçe hazırlamak değil, örnekler vermekten ibarettir.

Moyu maylamak (veya paylıklamak): ineği sağmak

Yazıcı Kaya: Tavuk Yumurtladı

Sara var gevik: Yabancı var sus

Cıvaya halandırma paylıklar: Eve getirme (sokma) aşırır.

Yatakları paylıkla sara meyitlensin: Yatakları ser, misafir (yabancı) yatsın.

Hersit mezleyelim: Yemek pişirelim (Aslında ekmek pişirelim anlamına. Anadolu'da ekmek yemekle, yemek yemek aynı şeydir.)

Not: Bu listenin tesbitinde Kadıoğlu ve Caferoğlu'nun listelerine kesinlikle başvurulmamış, tamamiyle müstakillen hazırlanmıştır.

VI- Çepni Dili Müstakil Bir Dil Midir?

Bu sorunun cevabını vermek şüphesiz dilcilerimize düşen bir hususdur. Biz bu konu ile meşgul olurken dikkatimizi çeken bazı hususlara değinmek istiyoruz. Evvel şunu söyleyeyim ki, Çepnilerin Gizli Dili ile meşgul olmuş yegane dil uzmanı, merhum Profesör Ahmet Caferoğlu olmuştur. Onun bu konuda söylediklerinin geliştirilmesi gerektiği kanaatindeyim. Çünkü Caferoğlu, Abdalların Gizli Dillerinin müstakil bir dil olup olmadığı hususunda farklı hükümler vermektedir: "Gizli Dil, tam bizim anladığımız dil mahiyetinde olmayıp, gizli bir surette ifade edilmek istenen mefhumları içerisine almaktadır. Bundan dolayı bu dilde geniş ve çeşitli gramer şekilleri ile bol kelime hazinesi beklenemez"[9] şeklindeki hükmüne biz de katılıyoruz. Fakat bir sahife sonra: "...bu dil (Abdal Dili) bence Anadolu sahasında tamamiyle müstakil bir dil mahiyetindedir, elimdeki malzemeye dayanarak şimdiden bunun bir 'Dil' olduğu, Argo sahası dışına çıktığını söyleyebilirim" demesini önceki hükmü ile bağdaştıramıyoruz. Yine Caferoğlu, Çepni dilinin "kısmen Abdal dilinden faydalandığını" da belirtir[10]. Görünüşe göre Abdal ve Çepni dilleri mahiyet bakımından aynıdır. Zira her iki zümrenin asıl dilleri Türkçe olup, Gizli dillerinin amacı da bellidir. Böyle bir amaca ulaşmak için ise "müstakil" bir dile gerek yoktur. Şaşırtmaca-Dil kâfidir. Müstakil bir dile göre böyle bir dil yaratma çok daha kolaydır. Bu kanaatimiz doğru ise, ne Abdalların ne Çepnilerin diline müstakil bir dil gözüyle bakamayız. Bunu Çepnilerin Gizli Dili dediğimiz dilde açıkça görüyoruz. Gizli Çepni dilinde ilk göze çarpan husus, kelime hazinesinin zayıflığıdır. Aynı kelime çeşitli anlamlara gelmektedir. Birtakım kelimeler, bugün Türkçede kullanılmamakla beraber, öz Türkçe olduğu hemen anlaşılmaktadır. Fakat kulağa çok yabancı gelenler de vardır. Cümle yapısı ve bilhassa fiillerin kullanılışı ilkeldir. Filmlerde Kızıl Derilileri konuştururken yapıldığı gibi, Ben gidiyorum, yerine "Ben (var) gitmek", "Düşman yaklaşmak" gibi cümlelerde fiiller tasrif edilmeden kullanılmaktadır. Meselâ "Tavuk yumurtladı" demek için "Yazıcı kaya" denilmektedir. Bu ise Tavuk ve Yumurta (veya Yumurtlamak) kelimelerinin arka arkaya getirilmesi olup, o andaki duruma göre, Tavuğun yumurtladığı anlaşılmaktadır. Buna mukabil, "Hersit mezleyelim" derken, "mezlemek" pişirmek fiili Türkçe çekilmiştir. Bu konuda daha fazla konuşmayı doğru bulmuyor ve sözü dilcilerimize bırakıyorum.

VII- Gizli Dil Unutulmuş Dil Haline Geliyor

Tanınmış bilgin Albert von Le Coq (1860-1930), bu yüzyılın ilk iki yılında Zincirli'de arkeolojik bir kazı ile meşgul iken bile, bitmek tükenmek bilmeyen bir ilmî tecessüsün sevkiyle, yanlarında işçi olarak çalışan iki "Abdal"dan, bunların asıl dillerinden başka bir de Gizli Dilleri olduğunu meydana çıkarmıştı. Köprülü gibi büyük bir araştırıcımız bile, bu işe biraz şüpheli gözlerle bakmış görünmektedir. Çünkü ona göre: "..şimdiye kadar (1935) yalnız Le Coq tarafından ileri sürülen 'ayrı dil meselesi' inceden inceye araştırılmağa muhtaçtır. (Zira) ...Anadolu Abdalları hakkında müşahedelerini (yazmış birçok araştırıcıdan) hiçbiri, onlar arasında ayrı bir dilden bahsetmemişlerdir" (Bk. Abdal maddesi). Ancak yıllarca sonra Ahmet Caferoğlu, 1953'de Fuad Köprülü için çıkarılan Armağan'da, Abdalların Gizli Dili hakkındaki kısa araştırması ile bu konuda ilk adımı atmıştır. Ayrıca 1954 yılındaki araştırması sayesinde Tahtacıların da bir Gizli Dilleri olduğunu Caferoğlu'ndan öğrenmiş bulunuyoruz. Halbuki, yukarıda belirttiğimiz gibi Folklor Dergilerinde yıllarca Tahtacılar hakkında yazılar yazmış ve bunları 1986'da İzmir'de "Tahtacılar" başlığı ile topluca bastırtmış olan Rıza Yetişen'in eserinde bu meseleden hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki, onun incelediği İzmir yakınındaki Tahtacılar, artık şehirleşmiş ve gizli dillerini unutmuşlardır.

Asıl konumuz olan Çepnilerin Gizli Dili hakkında İsmail Hakkı Kadıoğlu ve benim bizzat Çepnilerden topladığım bilgiler ile, rahmetli Caferoğlunun bazı aracı şahıslar kanaliyle topladığı malzeme, Gizli Çepni Dili hakkındaki üç küçük araştırmadan ibarettir. Halbuki bu konuda daha çok şey yapılması gerekir. Zaman gittikçe daralmaktadır. Çepni ninesi Fatma Karakuzu'nun ifadesine göre, şehirde (Bergama'da) büyümüş olan torunu, gizli dilden habersizdir. Ninesi, kıziyle gizli dille konuşurken: "Anne, ninem ne söylüyor?" diye sormaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Abdalların bir Gizli Dilleri olduğunu ilim alemine ilk duyuran, Fransız asıllı Alman âliminin, asıl görevi Anadolu'da arkeolojik bir kazı idi. Fakat o, büyük ilmi tecessüsü ile "Gizli Dili" meydana çıkardı. Halbuki Anadolu ve Abdallar, bizim vatanımız, bizim insanlarımızdır. Nasıl artık arkeolojik kazıları çoğunca kendi ilim adamlarımız yapıyorlarsa, Etnolojik v.b. araştırmaların esaslı şekilde yapılması da genç ilim adamlarımıza düşmektedir. Bu konuda geç kalınırsa, Türk kültürünün bilinmeyen birçok unsurları gibi, Anadolu'daki "Gizli Diller" de bizim araştırma keyfimizin gelmesini beklemeden, yakında tamamen silinip gideceklerdir.□

---

[1] Alfred Lehmann: *Wie die Völker Sprechen: Aus der Entwicklung der Sprache*, Berlin-Frank/M, 1951, s.31

[2] *İslam Ansiklopedisi*: "Ekber" maddesi.

[3] Richard Thurnwald: Die Menschliche Gesellschaft IV. Bd. *Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur*, Berlin und Leipzig, 1935 s.169

[4] Hans W. Gruhe: *Verstehende Psychologie* (Erlebnislehre), Stuttgart, 1956, s.526

[5] James G. Frazer: *The Golden Bough*, New York, 1960, s.290.

[6] Turgut Akpınar, *"Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler", Folklor ve Etmografya Araştırmaları (FEA)*, C.II, 1985, 13-17.

[7] M. Fuad Köprülü: *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, (Cüz) sayı:1, İst. 1935 "Abdal" maddesi.

[8] İsmail Hakkı Kadıoğlu: *ÇEPNİLER Balıkesir'de*, Balıkesir, 1935, s.67.

[9] Turgut Akpınar: 1983 Türkoloji Kongresi Tebliği henüz yayınlanmamıştır. Aynı konuda şu yazıma bk. "Din Sosyolojisi Açısından Halk İnancı ve Tarikatlerin Doğuşu Hakkında Düşünceler" *Türk Folkloru Dergisi*, sayı 87 (Ekim 1986) s.3-5

[10] A. Caferoğlu: "Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Bir İki Örnek," *Fuad Köprülü Armağanı*, s.77-79, İstanbul, 1953.

[11] A.Caferoğlu: "Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair," *Türkiyat Mecmuası*, C.xı (1954) içinde s.41-56.

İsmet Paşa Hazretleriyle Mülâkat*

DAVUT DURSUN

Mecmua Muharrinin Değerlendirilmesi

Lozan konferansının 14 teşrinisani'den 20 teşrinisaniye tehir edilmesinden bilistifade garp orduları kumandanı ve Türkiye Hükümeti'nin yeni hariciye Vekili İsmail Paşa Hazretleri Mösyö Poincare'yi ziyaret için kısa bir müddetle Paris'e gelmiş ve Müslim Standart muharirine de kendilerine mülaki olmak şerefini bahş etmişlerdir. Artık tamamiyle Türk sefarethanesine birleşmiş olan Ferid Bey Efendi tarafından samimane bir sur'etde kabul edildik. Kendilerini ziyarete gelenlerin çokluğuna rağmen İsmet Paşa Hazretleri bizi öğleden sonra kabul buyuracaklarını lütfen va'd buyurdular. Ankara Hükümeti müşavirlerinden ve İsmet Paşa ile olan mülakatımızda tercümanlık eden Münir Bey ile de mülaki olduktan sonra İnönü Kahramanı ve Yeni Türkiye kurucularından olan İsmet Paşa Hazretleri'nin huzurlarına kabul buyurulduk. İsmet Paşa kısa fakat müntazam yapılı, yüksek alımlı, yüz çizgileri nazik, kibar ve küçük ellere malik bir zattır. İlk bakışta, kırk senelik ömrünün yirmi senesinin hayatı askeriyesinde birçok muharebelerin zahmetini çekmiş bir muharib hissini veriyor. Bizi o gün yüzlerce mülakat talep edenler gibi değil, samimi bir dost gibi kabul buyurdular ve böylece bidayetde asabiyetimizi teskin ve bizleri müsterih buyurdular. Paşa Hazretleri, o akşam daha birçok ziyaretçi kabul edecekleri için derhal suallerimize başladık. Ankara'nın bitevi gayretlerini merak ve alâka ile takib eden milyonlarca Müslüman adına kendilerine son muvaffakiyetlerden dolayı arz ettiğimiz tebrikata cevaben dünyanın her tarafındaki Müslümanların bilhassa "Merkezi Hilafet Komitesi" ve bu gibi teşkilâtın muhabbet ve müaveneti maneviyesi takdir ettiğini lütfen söylediler. Bu şahsi ve mukabil hissiyat, hürmet ve hüsnüniyet cihetlerinden sonra, Ankara hükümeti'nin hali hazırından, alem-i İslâm'ın bu hükümetin gelecek icraatından ne gibi şeyler beklediğini ve sonunda mukaddes davayı alçakça suistimal eden Sâkıt Sultan ve halife ve din heyetine karşı Hint Müslümanlarının hiçbir suretle hürmet beslemediklerini ve bundan sonra menfaatler İslâm halifeliği adetlerine tevfiken müdafaa etmek hususundaki vaadlerini ifa için Türkiye'deki yeni kuvvetlere bakışlarını yönelttiklerini-özenle arz ettik. Ankara'nın Türk adetlerine tevfiken İslâm alemdarlığını çok ifa ettiğinden dolayı bütün alemi İslâm'ın iftihar ettiğini ve yeni idare ricalinin de vazifeyi kemal-i metanetle ifade devam edeceklerini ümit etmekte olduklarını ilaveten arz ettik. Son söz olarak da Sultan Sâkıt'ın ehliyetsiz ellerinden kurtulan hilâfetin kudsiyetine iman ettiklerini ve makami hilâfeti kati bir suretde müdafaa ve muhafaza edeceğini arz ettik. Paşa Hazretleri beyanatımızın bazı aksamını teyid ederek suallerimize verecekleri cevapların mahiyeti hakkında bize önden bir fikir vermiş oldular. Paşa Hazretleri bizi bir saattan fazla dinledikten sonra, beyanatımızın saikini ve bunu ilham eden hissiyatımızı takdir buyurdular ve aynı gün akşam saat onda muhaverelerimize devam etmemizi rica ettiler. Bundan sonra kendileri aşağıda bekleyen zevat ile kısaca görüştükten sonra alelacele sefarethaneden çıktılar. Gece Paşa Hazretleri'ne Keriyun Oteli'nde mülaki olduk. Burada hususi salonların rahat ve sakin mahiyetinde ve Münir Bey'de hazır bulundukları halde Paşa Hazretleri Ankara Hükümeti'nin hilâfete karşı olan şu andaki durumunu, geçmişteki vaziyetini ve Türk milletinin makamı hilâfetinin kudsiyetini muhafaza için seve seve maruz kaldığı zahmetleri izah buyurdular. Not aldık. Münir Bey de Türkçe not alıyordu. Paşa Hazretleri aşağıda neşr ettiğimiz beyannamelerini bir saatda ikmal buyurdular.

İsmet Paşa'nın Beyanatı

Türkiye'de yeni bir devre başladığı herkesçe biliniyor. Bugünkü Türk milletinin, muharebe-i umumiyesinin bidayet ve bilhassa intihası hengamında dünya karşısındaki millet olduğunu iddia eylemek doğru olmaz. Türkiye'deki son dört senelik milli-hayat ve bu hayatın dopdolu olduğu olaylar Türk milletinin dünyaya karşı olan vaziyetini tamamiyle değiştirmiştir ve ümit ederim ki dünyanın da ona karşı olan bakış açısını takdir etmiştir. Son zamanlarda Türkiye'nin idare yönetiminde bazı değişiklikler vukua gelmiştir. Meselâ en göze çarpan değişiklik; Türk milletinin bugün erkek ve kadın her ferdi umuru dahilliye ve hariciyesine hakim olmuştur. Halbuki evvelce bir hakim ve onun birkaç muavini icrayı hüküm etmekte idi. Bu tahvil, bu inkılâb İslâm'ın ve hilâfet-i İslâmiyenin faydalarına mugayır mıdır? Bize muhalif fikirde bulunarak bu inkılâbın İslâm ve hilâfet yararına uygun olmadığını iddia edenler için müsaadenizle şu misali iradi edeyim: Hintli Müslüman kardeşlerimiz pek haklı olarak İslâm'ın mukaddes yerlerinin tecavüzden, masun kalmasını taleb etmişlerdir. Belki herkesçe malum değildir. Fakat biz biliyoruz ki, bu mesele, yani mukaddes makamların tecavüzden masun mahiyeti için olan Müslüman mücaratları bizim aleyhimize olarak istiğmal olunmuş ve bizim bu mukamat-ı mukaddesinin bulunduğu ülkeler üzerinde birtakım emperyalist maksad ve ihtiraslar beslediğimiz iddia olunmuştur. Bizi, "Hilâfet"i Arabistan'ın serbest olan aksamını kabze-i idaremize geçirmek üzere bahene olarak istiğmal eylemekle ittiham eylemişlerdir. Biz buna karşı İslâmiyetde hakimiyet-i siyasiye ile riyaset-i dini'ye'nin ayrılmış olduğunu söyleyebilirdik. Bu iddia dünyanın her tarafından bilhassa Hindistan'daki Müslüman kardeşlerimiz tarafından tasvib olunabilir. Fakat muarızlarımız, düşmanlarımızı ikna edemezdi. Yaptığımız değişikliğin, vaziyetin meydana getirdiği ile ve aleyhindeki esbabı mücibe tetkik edildikten sonra meydana getirildiği hususuna nazarı dikkatinizi celb etmek isterim. Bu inkılâbın başlıca faydaları ve neticeleri bunlardır:

İnkılâbın Faydaları:

A- Faydalardan bahs etmeden evvel şunu söyleyelim ki Arab kavmide bugün benliğini, milliyetini idrak eylemiştir.

Biz bu milliyet fikrini, benliğini idrak ile mukadderatını kendi eliyle almak isteyen herhangi kavimde olursa olsun iyi telakki ve takdir eyleriz. Biz Araplara: "Cezîretü'l Arab olan bizimdir ve siz hilâfeti elinde tutan Müslüman kavminin arzularına tebiyet etmelisiniz dersek Arapları ikna edemeyeceğimiz gibi dünyadaki diğer milletleri de ikna edemeyiz. Biz dünya karşısına elimiz ve kolumuz parlak olarak çıkmak isteriz. İslâmiyetin eski siyasi geleneklerini ifaya çalışırsak bu hareketimizle hilâfeti bahane ittihaz edersek Türk olmayan milletleri kendi emperyalizmimize baş eğdirmek arzusu diye tefsir olunacaktır. Biz yeni tarz idaremizi bu gibi iddia ve ittihamları yönünden kesip atacak surette gördük. Biz kendi kendimizi her bir milletin ve diğer milletlerin hürriyet arzusuna mani olmak istemeyiz. Bilhassa bu milletler Müslüman milletler olursa, kanaatıma kalırsa yek diğerinin bir suretle hürriyetine olan hürmet mütekabele Müslüman milletleri arasında, kuvvetli bir Müslüman kavminin hakimiyetinin diğerlerine zorla kabul ettirilmesinden daha ziyade hakiki, kalbi ve samimi bir ittihad temin edebilecektir, filhakika Müslüman olup yekdiğerimizin hürriyetini tanıdığım için bugün aramızda daha kuvvetli bir ittihad mevcuttur.

İddia Olunan Mahzurlar:

Bununla beraber yapılan inkılâbın bazı ciddi mahzurları olduğunu zan edenler vardır.

A-) Türklerin mukaddes makamları mühteri ülkelere olan gelecekteki irtibatları hakkında yeni teveccüh taraflılığını kaybedecekleri iddia olunmaktadır.

Bu iddiaya karşı Türk milletinin katiyyen hilâfet makamının müdafaacısı ve koruyucusu olmakdan bir an geri kalmayacağını söyleyebilirim.

Size ve sizin vasıtanızla bütün Müslümanlara diyebilirim ki, hilâfete her zaman olduğu gibi, dinen pek sık merbut olduğumuz gibi icab ederse onun müdafaası için son damla kanımızı dökmeye her zaman hazırız. Türk milleti İslâmiyetin kılıcı olmakla iftihar etmektedir. Müslüman dünyası bizi terk mi edecektir? Müslüman kardeşlerimiz düşmanlarımızın bizim hakkımızdaki iftiralarına mı kapılacaktır? Erkek, kadın, çocuk Türk milletinin fakir, zengin her ferdi hilâfeti İslâmiye'nin şan ve şerefine yardımcı ve koruyucudur ve bütün Türk Milleti diyorum, yalnız bir ferd değil. Ferd yerine yekvücut bütün bir milletin hilâfetin müdafaacısı olması tercih edilir değil midir?

Herkes biliyor ki, bu ferdin hâkimiyet ve kuvveti zayıflayabilir. Kendisine bağlanan itimat ve emniyete liyakat kesb etmeyebilir. Halbuki bütün bir

İsmet İnönü

millet hilâfetin şan ve şerefinin muhafazasını milli esaslardan addederse makamı hilâfetin emniyeti daha kuvvetli daha şayanı itimat bir zaman altında bulunur. Son zamanlarda halifelerin ellerindeki hilâfet kuvvetini asla dini olmayan birtakım maksatlara alet ettiklerini, Müslüman dünyası unutmamaktadır. Yani tarz böyle bir hareketi devamlı yersiz kılmaktadır. Sizi temin ederim ki biz hilâfetin bir "emti'a-yı siyasiye" hükmüne geçmesine artık müsaade etmeyeceğiz. Biz o kanaatteyiz ki dünyanın her tarafındaki Müslüman rüesa, ataklı, dirayetli ve ilerisini gören kimselerdir ve zâhiri bir şekil ile hakiki bir vücud arasındaki farkı kolayca takdir ederler. Türk milleti kendisinin hilâfetini istinatgahı ve koruyucusu olduğunu ilan etmekle bu yeni hayat devrinde büyük Müslüman kuvvetlerinin kendisine yardımcı ve koruyucu olması beklemektedir. Müslüman dünyasına bu milli kararda hiçbir şahsi menfaat, şahsi itirası mevcud olmadığını söylemenizi rica ederim. Bu nokta her türlü şüpheden varestedir. Diğer taraftan bu iki suretle Türkiye'de şahsi ihtirasların bir rol oynamasına mani olmuştur ve Türk milletinin her ferdi bu vaziyeti idareye ahd eylemiştir. Asırlardan beri hilafetin mücahidi olan Türk milleti yekvücut olarak onu müdafaada devam edecektir. Hilâfetin kuvveti kaybedeceği korkusu tamamiyle esassız ve yersizdir.

B-) Diğer bir tenkit de milletin sultanı bilfiil hilâfete sahib kılmadığı iddiasıdır. Zan etmem ki, bunu ifade edenler çok olsun. Mısırlı ve Hindistanlı Müslümanların Ankara Hükümeti rüesasına karşı verilen kâfir fetvâsı ne kadar hararetle red ettikleri hatırlardadır. Bizn zan ederiz ki, Müslüman kardeşlerimiz böyle fetvalar vererek hukuku hilâfeti suistimal eden halifelerin mesuliyetsiz hareketleri ile bunların tekrarını men izin olan vatansever hareketi tefrik ederler. Müslüman dünyası onları (yani Türkleri) müşkülat içinde bulundukları anlarda terk mi edeceklerdir? Eğer siz bunu yaparsanız bizim ve bütün Müslüman dünyasının menfaatlerimize karşı düşmanların aleti olursunuz.

Hukuku Cismaniye Nedir?

Hukuku cismaniye ile kendini savunma kuvvetine uygun maneviye ve maddiyeyi maddi tecavüzlerden korumak kuvveti murad olunur. Başka suretle hiç idari mesayi kabil değildir. Türk teşkilâtı siyasiyesinde bütün kendini savunma kuvvetinin hilafet uğrunda kullanılması vardır. Böylece, hilâfeti maddi vasıtalardan mahrum bıraktığımız nasıl iddia olunabilir? Hilâfet Türkiye'dedir ve Türkiye'ye istinad eder.

Hukuku hilâfet masumdur ve onun ve onun müdafaası için bütün Türk milleti kanı dökmeye karardır.

Hilâfet bu suretle zaaf değil, kuvvet kazanmaktadır. Bizimle Hind Müslamanlarının arasındaki muhabbet katiyyen eksilmemektedir. Bugün hilâfet Müslümanlar arasında her zamandan fazla bir barışma menbağıdır. Dünyadaki Müslüman kardeşlerimizin bu soruları iyice tetkik etmesini ve onların yardımlarını beklememizin haklı bir taleb olup olmadığını anlamasını temenni ederiz. Biz sizinle aynı aile efradındanız. Müşkülatımız bitmemiştir. Sizin teveccüh, muhabbet ve maddi yardımlarınızı isteriz. Siz şimdiye kadar fiili teşvikatınızla ve hilâfet hakkındaki hareketimizi muvaffık bulmakla bu mukaddes makamın muhafızı olmağa lâyık olduğumuzu tasdik ettiniz. Türk milleti bununla pek iftihar etmektedir. Hilâfetin masun bulunduğu kanaatteyiz. Lütfen bunu bütün İslâm dünyasına bildiriniz. □

(*) "Muslim Standart" mecmuasından müktebesdir. *Hilâfet ve Milli Hakimiyet*, Ankara, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatından: 22, 1339, s.218-224.

Birikim

Aylık sosyalist kültür dergisi

Toplumsal çöküntü ve sosyalist hareket • Almanya'nın birleşmesi perspektifi ve giderek taşralaşan Türk siyasal yaşamı • "Devrimcilik" / "reformculuk" ayrımı ve devrimci Marksizm • Leninizm sonrasına doğru yürüyen Doğu Avrupa • Sosyalist ideoloji ve işçi sınıfı • E.Laclau: Alternatif bir epistemoloji ve politika • Öğrenci hareketinin sorunları • Paşa'ya karşı gelmek!.. • Otomobil-İş Kongresi ve Birlik • Kürt sorunu uluslararası gündemde • Öğrenci ve de sosyalist olmak • Bâbıâli'nin Pravda'sı ve Bolşevik dudusu • Adaletin bu mu İngiltere? • Siyasi mültecilik statüsünün sonu mu?

İrfan Yavru
Ahmet İnsel
Türkay Demir
Halil Nalçaoğlu
Tanıl Bora
S. Denizmen
Serdar Dikkatli
Ercan Yaşa
Faruk Can
Mete Tunçay
Akdoğan Özkan
Ali Çiçek

Birikim Yayınları Küçükayasofya Cad. No.17/A Sultanahmet 34400 İstanbul Tel. 512 17 34

Bir Mühimme Kaydına Göre

Rum Çavuşları Kethüdası Hacı Ali'nin Yolsuzlukları

AYDOĞAN DEMİR

"Diyalektik", bir gelişmenin en parlak döneminde yozlaşma belirtilerinin de ortaya çıkmasını öngörür. Kanunî devri, Osmanlı yükselişinin en üst noktası olmakla birlikte, birçok bozulmanın da başlangıcıdır. "Devlet malı deniz, yemeyen domuz" anlayışımız, yakındığımız bugünden çok önce, övündüğümüz bir dönemde kökleşmişti. Ama o zaman büyük hırsızlar kovalanabiliyordu.

KANUNÎ Sultan Süleyman'ın son zamanlarında Osmanlı İmparatorluğunun yönetim düzeni büyük sarsıntılarla karşı karşıya kaldı. Dönemin özellikle arşiv belgeleri, yönetim, yargı, maliye ve ordudaki yolsuzlukları ortaya koyması açısından büyük önem taşırlar. Merkezin bu yolsuzlukları iyi niyetlerle önlemek amacıyla yayınladığı fermân ve adaletnâmelerin giderek etkisini kaybettiği, yüzyıllar boyunca olayların artmasından anlaşılmaktadır.[1] Şimdi, görevler adeta kapanın elinde kalmakta, kanunsuz işlemler, sahte evrak tanzimi, rüşvet, olağanlaşmakta ve bu yollarla ilgisiz kişilerin dirlik vs. elde etmeleri mümkün olmaktadır.

Bir süredir arşivde yaptığımız araştırmalar, sahte fermân, berât, hüccet, mühür[2] düzenlemeleriyle çıkar elde etme çabalarının boyutlarının hiç de küçük olmadığını ortaya koymaktadır. Bu konuda XVI. yüzyılın son çeyreği ile sınırlı olarak yalnız Mühimme defterlerinde yüzün üzerinde hüküm vardır. Şerî mahkeme sicilleri üzerinde yapılacak çalışmalar bu rakamı arttıracaktır.

Çalışmalarımız sırasında dikkatimizi çeken, Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarına ait 5 nolu Mühimme defterindeki bir hüküm[3] ayrı bir özellik taşımaktadır. Rum Beğlerbeğine[4], Sivas ve Tokat Kadılarına gönderilmek üzere 16 Safer 973'ün yevmü'l-erba'asında (12 Eylül 1565 Çarşamba) işlem görüp ertesi gün Şah İskender Çavuş'a teslim edilen hüküm, Rum Çavuşları Kethüdası Hacı Ali'nin yolsuzluklarını ortaya koyarken tarihimizin önemli bir konusuna da ışık tutabilecek bir özellik taşımaktadır. Belge'de 1565 yılından önce Eyâlet-i Rum'da (merkezi Sivas) beğlerbeğlik yapan Hızır Paşa'dan söz edilmektedir. XVI. yüzyıl ortasında Sivas'ta valilik yapan Hızır Paşa'nın bu görevle ilgili tarihî kimliğini arşiv belgelerine dayalı olarak ilk defa ortaya koyan İbrahim Aslanoğlu[5] olmuştur. XVI. yüzyıl ortalarında ve sonlarında Sivas'ta valilik yapan iki Hızır Paşa'nın varlığı Aslanoğlu'nu tereddüde düşürmüş, ünlü Alevî/Kızılbaş ozan Pir Sultan'ın bu iki valinin biri tarafından astırılmış olabileceğini düşündürtmüştür.[6] İbrahim Aslanoğlu'ndan sonra Pir Sultan ile ilgili yayınlar yapanlar da asılma olayını gerçekleştirenin ikinci Hızır Paşa (Divane: 1578-1590) olduğunu ileri sürmüşlerdir.[7] Çalışmalarını 1943'te yayınladıkları zaman, XVI. yüzyıl ortasında Sivas'ta valilik yapan Hızır Paşa'nın varlığından habersiz olan Pertev Naili Boratav ile Abdülbaki Gölpınarlı ise, idamın bu yüzyılın ortalarında gerçekleşmiş olduğunu ileri sürmüşlerdi[8]. Kaynaklar üzerinde yaptığımız değerlendirmelerde Boratav-Gölpınarlı görüşünün ağırlık kazandığını gördük ki, bunu yakında *Tarih ve Toplum*'da yayınlamayı umuyoruz.

Beş nolu Mühimme Defterinde Rum Çavuşları Kethüdası Hacı Ali'nin yolsuzlukları ile ilgili iki hüküm vardır[9]. Birincisi, H.973 Muharrem'inin son günü (27 Ağustos 1565) işlem görüp 3 Safer 973'de (30 Ağustos 1565) Dergâh-ı Muallâ (saray) çavuşlarından İskender'e teslim edilen hükümdür. Burada Hacı Ali'nin Sipahi taifesine ve başkalarına zulm ettiği yolundaki şikâyet arzı hatırlatıldıktan sonra gerekli soruşturmanın yapılması, şer' ile hal olmamış ve üzerinden 15 yıl geçmemiş dava ise teftîş edilmesi, sonucun doğru olarak İstanbul'a bildirilmesi ve teftîş sırasında yalan ve iftiradan, yalancı şahid kullanılmasından sakınılması emredilmektedir (Bak. 1 nolu belge ve çeviri yazısı). İkinci hüküm, birincisinden 16 gün sonra Mühimme Defterine işlenmiş ve ertesi gün Şah İskender Çavuş'a teslim edilmiştir. Birinci ile ikinci hükümlerin teslim tarihleri arasında 14 günlük fark olduğuna göre İskender Çavuş'un bu süre zarfında Sivas'a gi-

Kıyâfetü'l-İnsâniyye fi Şemâili'l-Osmâniyye'den Kanuni Sultan Süleyman.

Belge I. (BA.MD. V, s.72, sıra no.176)

dip soruşturmayı tamamlayarak geri dönmesi mümkün olamıyacağından, birinci hüküm çıktıktan sonra Çavuş'un görev mahalline gidişi durdurulmuş, Hacı Ali'nin hakkındaki şikâyetler yeniden ele alınıp mufassal bir hüküm yazılmıştır (Bak. 2 nolu belge ve çeviri yazısı). Birinci ve ikinci hükümler incelendiğinde Hacı Ali'nin 20 maddeden oluşan bir suçlama ile karşı karşıya kaldığı görülür.

Hakkında 2 defa idam hükmü çıkmış, kanunlara aykırı timar elde etmiş olan Hacı Ali Divriğili olup bir tabak (debbağ, deri işleyen) şakirdi (çırağı) idi ve yine belgeye göre raiyyet oğlu raiyyettir (genelde deftere kayıtlı köylü). İlk yolsuzluğu Hızır Paşa'nın Rum Beylerbeyliği sırasında (1547-1553 ?) yapılan "ecnebî teftîşi"nde ortaya çıkmıştır. Şimdi hakkında kesinleşmiş hükümleri ve yolsuzluk iddialarını madde madde sıralamaya çalışalım.

1-Kanunlara aykırı olarak timar aldığı Hızır Paşa'nın[10] teftîşinde saptanmıştır.

2-Timarı elinden alınınca Yeni-il'e[11] gelmiş orada halkı kandırmış, vakıf paralarını yemiş, durumu Yeni-il kadısı ve Yâr Ahmed tarafından arz edilince idamına hüküm verilmiştir.

3-Divriği'de kadı muhzırı olmuş ve bu sırada yaptığı yolsuzluklardan dolayı idamına bir defa daha hüküm çıkmıştır.

4-İdam hükmünden sonra kaçıp geldiği Sivas'ta Üveys Paşa'dan[12] hile ve sahtecilik yoluyla 1500 akçelik timar almıştır.

5-Bir akçelik terakki hükmü olmadığı halde 30.000 akçelik zeâmet sahibi olmuştur.

6-Bazı timarları zeâmetine dahil ederek berâtsız tasarruf etmiştir.

7-Şehzâde Selim'den iki def'a terakki hükmü almış ve bunları berât ettirmiştir[13].

8-Amcası oğlu Mehmed'e sipahi oğludur diyerek timar;

9-Bir başka amca oğluna Behisni kalesinde "Davud'un kaybolduğuna berât çıkartıp" "geldik" aldırmıştır,

10-Bu amca oğlu Divriği'de bölük başılık yapmıştır ve raiyyet oğlu raiyyettir.

11-İki azâdsız kuluna (köle) 5000 ve 3000 akçelik timarlar aldırmıştır.

12-Kardeşine önce hisar gediği sağlamış, sonra kethüdâ yaptırmıştır. Cirkin köyünde kale yok iken[14] buranın dizdarlık berâtını çıkarmış ve kadı marifetiyle de Divriği dizdarı yaptırmıştır.

13-Raiyyet oğlu raiyyet Abdüssâmed adındaki hizmetkârına 5000 akçelik timar;

14-Diviriği'de Hasan adlı birine 3000 akçelik timar tasarruf ettirmiştir.

15-Raiyyet oğlu raiyyet Oruc'a 4000 akçelik timar aldırmış ve çavuş olma-

5 NOLU MÜHİMME DEFTERİ S.72, SIRA NO: 167 ÇEVİRİ YAZISI.

Mezbûr çavuşa verildi/fi 3 Safer sene 973/Yazıldı

Sivas ve Tokat Kadılarına hüküm ki haliya Rum Çavuşları Kehüdası olan Hacı Ali'nin sipahi taifesine ve gayre zulm ve taadisi olduğu/arz olunmağın kethüdâlıktan ref' olunub umûmen teftîş olunmasın emr idüb buyurdum(ki) Dergâh-ı Muallâm çavuşlarından İskender Çavuş vardukda/sen ki Tokat Kadısısın tehîr etmeyüb Sivas'a varub Sivas Kadısıyla maan Çavuşum marifetile mezkûrun teftîşine mübâşeret idüb/dava-yı hakk idenler ile beraber idüb bir def'a şer'le fasl olmayub on beş yıl terk olunmayan davayı ber -mûcib-i şer'-i şerîf/onat vechile hakk üzre teftîş eyleyüb göresin fi'l-vaki mezbûrun sipah taifesine ve gayre zulm ve taaddisi var ise üzerine/şer'le sâbit olan hukûku ashâbına şer'le alıverdükden sonra üzerine ne makûle mevadd sabit olur ve ne mikdâr kimesnenin hakkı/alıvirildüğün mufassal ve meşrûh yazub defter idüb Süddei Sa'âdetime gönderüb sıhhat-ı ahvâlin yazub arz idesin amma/hîn-i teftîşde tezvîr ve telbîsden ve şuhûd-ı zordan ve hilâf-ı şer'-i şerîf kimesneye zulm ve hayf olmakdan hazer idesiz/yazıldı/bu dahi/bir sureti/vech-i meşrûh üzre mümâileyhimâya/Divriği Alay Beğisi umumen teftîş içün. (Bu belgenin tanzim tarihi sayfanın başında verilmiştir: yevmü'l isneyn fi selh-i Muharremi'l-Haram sene 973 Kostantiniyye)

sını sağlamıştır.

16-Avarızhanesine[15] kayıtlı Bezekçi Ali oğlu Yakub'a 4000 akçelik timar;

17-Sivas'ta avarızhanesine kayıtlı Saruhan oğlu Mustafa'ya 3000 akçelik timar;

18-Sancakbeylerinden Lütfi'nin kulu Subaşı İsmail'e Arabkir Sancağında 3000 akçelik timar;

19-Reayadan Hamza Fakih'e 3000 akçelik timar aldırmıştır.

20-Sipahilere ve başkalarına zulm etmiştir. Yine ikinci hükümden öğreniyoruz ki, teftîş olunsa 50.000'den ziyade "mâl"ı (akçe) ortaya çıkacaktır. Tabak çıraklığından gelme birinin bu mikdardan ziyade paraya sahip olması O'nun yolsuzluklarına kanıt olarak gösterilmek istenmiştir.

5 NOLU MÜHİMME DEFTERİ S.97-98, SIRA NO: 223 ÇEVİRİ YAZISI.

Yevmü'l-erba'a fi 16 Saferi'l-muzaffer sene 973 Kostantiniyye/Şah İskender Çavuş'a verildi. Fi 17 Safer sene 973/Yazıldı/Rum Beğlerbeğisine(ve) Sivas ve Tokat Kadılarına hüküm ki Rum Çavuşları Kethüdâsı olan Hacı Ali Sipâh taifesine ve gayre/zulm ve taaddisi olduğundan gayri kendünün iki defa salbine ve iki defa dirliği âhere tevcîh olunmağa emr-i şerîf/ ihraç olunmuşdur. Ve mukaddemâ Rum Beğlerbeğisi olan Hızır Bey zamanında ecnebiler teftîş olunub timarları/âhere virilmek emr olundukda mezkûr ol defterde bile olub badehu Yeni-il halkına iğvâ virüb mâl-i vakfa/zararı olub fesadın Yeni-il kadısı ve Yâr Ahmed arz idüb salbine hüküm virilmişdir. Mezkûr Divriği'de/bir tabak şâkirdi raiyyet oğlu raiyyetdir. Sonra kadı muhzırı olub muhzır iken bir husus içün salbine hüküm gelüb/gıybet idüb Sivas'a gelüb hîle ve telbîs ile Üveys Paşa'dan bin beş yüz akçe timar alub sonra otuz bin/zeâmete irişüb bir akçe terakkiye hükm-i şerîfi yokdur. Ve bazı timarları zeâmetime dahildir deyü bilâ-berât tasarruf idüb/teftîş olunsa elli binden ziyâde mâli zuhûr idüb ferzend-i ercmend oğlum Selim tâle bekâhu tarafından iki kerre/terakkiye hüküm olub berât itmişdir. Ve ammusu oğlu Mehmed sipâhi oğludur deyü telbîs ile timar almışdır. Ve bir ammusu oğluna/Behisni kalesinde Davud nâm kimesnenin gıybetine berât çıkarub asla gedüğü tasarruf itmeyüb elân gedik sahibi (tasarrufunda: üzeri çizilmiş) üzerindedir./Bi'l-fiil ol kimesne Divriği kalesinde bölükbaşılık itmişdir, babası raiyyettir. Ve Haydar nâm kuluna beş bin akçe timar/alıvirüb ve bir kuluna bir sipâhi berâtile üç bin akçe timar ve çavuşluk alıvirüb raiyyet oğlu raiyyetdir. Ve Sivas'dan Bezekçi Ali oğlu Yakub/nâm kimesneye dört bin akçe timar alıvirüb bi'l-fiil azâdsuz kullardır. Ve karındaşına/hisar gedüğü alıvirüb badehu kethüdâ idüb sonra Cirkin nâm karyede kale yoğken dizdarlığı berâtın çıkarub/kadı marifetile Divriği dizdarlığını alıvirüb hem kethüdâ ve hem dizdâr olmuşdur. Ve Abdüssâmed nâm hizmetkârına/beş bin timar alıvirüb raiyyet oğlu raiyyetdir. Ve Divriği'den Hasan nâm kimesneye üç bin timar alıvirüb/ve Oruç nâm kimesneye dört bin timar alıvirüb avârız-hânesindendir. Ve yine Sivas'dan Saruhan oğlu Mustafa'ya/üç bin akçe timar alıvirüb hane-i avârız'dandır. Tezvîr ve telbîsâtının nihayeti yokdur. Ve sancağa mutasarrıf Lütfi/dâme izzühu'nun kullarından İsmail nâm subaşısına Arabkir Sancağında üç bin timar ve Hamza Fakîh nâm raiyyete üç bin timar/alıvirmişdir deyü ilâm olunmağın kethüdâlığı alınub umumen teftîş olunmasın emr idüb ve Dergâh-ı Muallâm çavuşlarından/kıdvetü'l-emâsil ve'l-akran İskender zîde kadrühu mübâşir tayin olunub buyurdum ki, Sen ki Tokat Kadısısın tehîr/etmeyüb Sivas'a varub müşârün-ileyh Sivas Kadısı ile ma'ân teftîşe mübâşeret idüb hakk üzre teftîş idüb/göresin. Ecnebi olub mezkûrun mübâşeretile timara duhûl idenler hayatda ise getürdüb berâtların ellerinden/alub Rûznâme'ye mürâca'at idüb timara duhûl eylemişler midir? ve emr-i şerîfimle mi timar almışlardır? İbtidâ/berâtları Asitâne-i sa'âdet'den mi virilmişdir? Yohsa hilâf-ı kanûn mu timara duhûl eylemişlerdir? Zikr olunduğu/üzre mezkûrun mübâşereti var mıdır? Temâm malûm idinüb dahi sahîh ecnebi olub emr-i şerîfe muhalif timara duhûl/eylemişler ise berâtların ellerinden alub mühürleyüb sübût ve zuhûr olan ahvâlin yazub bildiresin. Ve kendü/timara ne vechile duhûl itmişdir? İlâm olunduğu gibi midir, nicedir? İbtidâ berâtın göresin. Ve sonra bu mikdâr zeâmete ne tarîkle çıkarmışdır? Mufassal/anı da bildiresin. Ve andan gayri mezkûrdan gelüb kimesne davâ-yı hakk iderse anı dahi bir defa fasl olunmuş olmayub on beş yıl geçmeyen davaların/ber-mucib-i şer'-i kavîm göresin. Sâbit olan hakların alıviresin. Şöyle bilesin. Tezvîr ve telbîsden (ve şuhûd-ı zordan ve hilâf-ı şer'-i şerîf kimesneye zulm ve hayf olmakdan hazer idesiz. kısmı yazılmamış).

Hacı Ali'nin yolsuzlukları karşısında ilk tedbir olarak kethüdalığına son verilmiş; padişah emrine muhalif timarlı olanların elinden beratlarının alınması ve Hacı Ali'nin mahkemeye çıkarılması istenmiştir.

Hacı Ali hakkındaki bildiklerimiz şimdilik bunlardan ibarettir. Bu suçlamalar ne dereceye kadar doğrudur? Hakkında yapılmış üç soruşturma vardır ve üçünde de suçlu bulunmuştur. Şikâyetçiler en başta sipahiler yani devletin resmî görevlileridir. Bunların Hacı Ali'nin aslını neslini bilmemesi düşünülemez. O dönemde paşalara yaklaşıp, kadılarla işbirliği yapıp ve nihayet divan-ı hümâyûn kâtiblerini elde edip[16] sahte berât ile görev elde etmek zor olmuyordu. Mühimme defterlerinde bunlarla ilgili-yayınlamayı plânladığımız-pek çok örnek vardır.

Merkez, yani padişahıyla, divanıyla İstanbul, olaylar karşısında hassas görünmektedir. Hacı Ali'nin olayında da Saray çavuşlarından İskender, mübâşir[17] tayin edilerek Tokat ve Sivas kadılarıyla beraber soruşturmaya memur edilmiştir. İlgililere gönderilen hükümde -çeviri yazısında açıkça görüleceği gibi- soruşturmayı nasıl yapacakları ayrıntılarıyla yazılmıştır. İlk tedbir olarak Hacı Ali'nin kethüdalığına son verilmiş, padişah emrine muhalif timarlı olanların ellerinden beratlarının alınması, Hacı Ali'nin mahkemeye çıkarılması, haksız olarak aldıklarını geri vermesi ve sonucun belgeleriyle beraber İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi merkezden gönderilen bu gibi emirler ve adaletnâmelerle, büyüyen sorunlar çözümlenemiyecek, aksi-

ne yolsuzluklar daha da artacaktır.

Biz burada halktan birinin yasal olmayan yollardan askerî sınıfa (genelde bütün yöneticiler) dahil olmasını ve bir takım çıkar ilişkileri ile akrabalarına, adamlarına, yandaşlarına menfaat sağlayarak bir baskı unsuru olduğunu ve bu sayede sipahileri ve başkalarını ezmesini sergilemeye çalıştık. Gerçekte en ağır bunalımları yaratanlar ise bizzat devlet görevlileridir. Yine aynı yıl (1565) Kanunî Sultan Süleyman, "zorla nikâh ve boşanma" ve "davaların satın alınması"nı engellemek için yayınladığı bir adaletnâmede "subaşı, sipahi, voyvoda ve naibler" gibi görevliler yanında "ahali-i vilâyetden kudretlü olan kimesneleri" de suçlamaktadır[18]. Daha sonraki adaletnâmeler, İmparatorlukta her meslekten yöneticinin yolsuzluklar kervanına katıldığını ortaya koymaktadır[19]

Nihayet yolsuzluklar, bunun en tipik örneği rüşvetle iş görmeler[20] giderek divan-ı hümâyûn dahil sarayı da (Padişah)[21] kapsamına alacaktır. Kitab-ı Müstetâb yazarı, divan'ın bu durumunu bütün açıklığı ile ortaya koymaktan çekinmemiştir.

Virdi dîvân ehli rüşvetle cihâna ihtilâl
Pâdişâhım itdiler vallahi mülkün
pâymâl
Aşkâre bey iderler kahbe-zenler
mansıbı
Nice kopmasun Celâlî nice olmasun
kıtâl[22]

Dış ekonomik ve siyasî baskılar yanında ekonomisine yön ve canlılık veremeyen ve bu gibi şartlarda ortaya çıkması doğallaşan yolsuzluklarla baş edemeyip, bir nevi egemenliğin paylaşılması dar anlamıyla feodal diyebileceğimiz âyânlara teslim olan devletin, her geçen gün uçurumun kenarına yaklaşarak tarihteki yerini alması kaçınılmaz olacaktı. □

Belge II (BA.MD. V, s.97, sıra no.23)

[1] Geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, Adaletnâmeler, *Belgeler*, c.II/3-4 (1965); M.Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944; M.Çağatay Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955; Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu, *Belleten*, c.XXXVIII/151 (1974); Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celâlî İsyanları*, istanbul 1975. Bu konunun en canlı tanıkları Mühimme Defterleri yanında Şikâyet Defterleridir. Bu defterlerden İstanbul'a gidebilme olanakları olan çok sınırlı bir araştırmacı kitlesi yararlanabilmektedir. Avusturya'da bulunan (Nationalbibliothek, cod. mixt.683) 1675 yılına ait bir şikâyet defterinin yer adları dizini ile tıpkıbasım olarak yayınlanması sevindirici olmuştur. Bu defterde ehl-i örf ve ehl-i şer' taifesinin yaptıkları iddia edilen yolsuzluklarla ilgili yüzlerce hüküm vardır. 224 yapraklı (varak) defterin 88 yaprağı üzerinde yaptığımız incelemede yalnız kadıların ve nâiblerin yolsuzluklarına ait 51 hüküm bulunmaktadır. Bkz. Hans Georg Majer, *Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri), vom Jahre 1675*, Band I, Wien 1984.

[2] Yaygın yolsuzluk yöntemlerinden biri de başta kadılar olmak üzere çeşitli görevlilerin mühürlerini sahtecilik yoluyla kazdırarak çıkar sağlamaktır. İlginçtir ki, bu yola yalnız sıradan kişiler değil, devlet görevlileri de baş vurmaktadır. Örneğin, Kanunî'nin ünlü vezir-i âzamlarından damadı Rüstem Paşa, Şehzâde Mustafa'nın mührünü kazdırıp İran Şahı Tahmasp'a O'nun ağzından mektup yazdırmaktan çekinmemiştir. Bilindiği gibi Şehzâde Mustafa, Rüstem Paşa ve Hurrem Sultan'ın entrikaları ile hayatını kaybetmiştir. Bkz. Tayyib Gökbilgin, Rüstem Paşa Hakkındaki İthamlar, *Tarih Dergisi*, c.VIII/11-12 (1955), İstanbul 1956, s.25-26. Ayrıca bkz. Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s.21.

[3] *Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri* (BA.MD.) no. 5,s.97-98, sı.no.223.

[4] Rum Beylerbeğliği (Eyâlet-i Rum), XVI. yüzyılda bir takım değişikliklere uğramakla beraber en geniş döneminde (1527), Sivas, Amasya, Çorum, Canik, Karahisar-ı Şarkî, Bayburd Kemah, Malatya, Divriği ve Darende, Gerger ve Kâhta, Bozok, Trabzon'dan oluşuyordu. Beylerbeyilik merkezi Sivas'tır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında sınırlarının daraldığı bilinmektedir. İmpara-

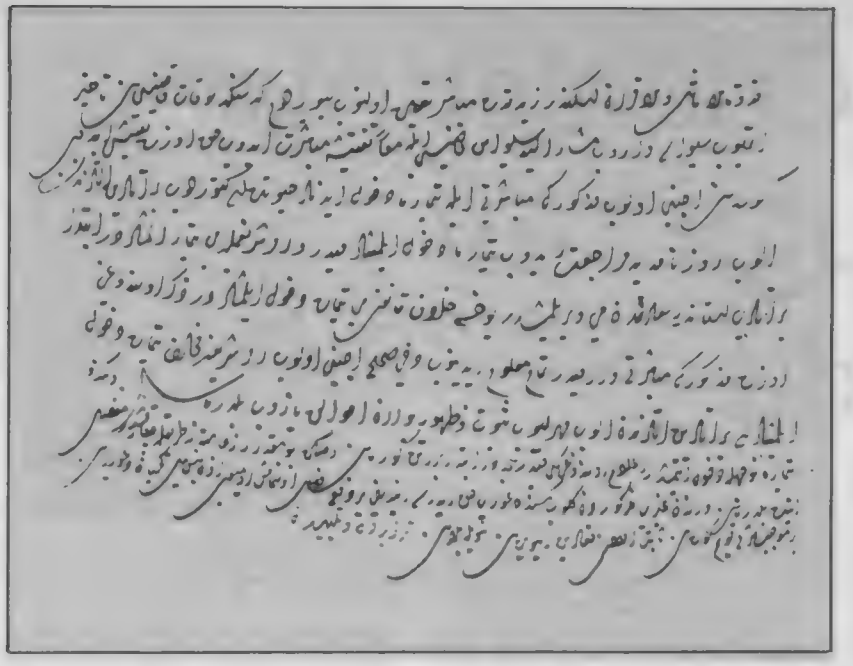

(Belge II'nin devamı)

torluğun son zamanlarında Sivas (merkez), Amasya, Tokat ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarından oluşuyordu. Geniş bilgi için bkz. Aynı Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, önsöz: M.Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979 (tıpkıbasım), s.51-52; *Koçi Bey Risâlesi*, yay. Ali Kemalî Aksüt, İstanbul 1939, s.101-102; *Sivas Vilâyeti Salnâmesi*, H.1325, Sivas; Tayyib Gökbilgin, 15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rum, *Vakıflar Dergisi* VI. sayıdan ayrı basım, İstanbul 1965, ss.51-55; İ.Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete*, İstanbul 1978,s.128,139(1527 tarihli idarî bölünme buradan alınmıştır); Şerafettin Turan, XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nin İdarî Taksimatı, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara 1963, s.216; Yusuf Oğuzoğuzoğlu, XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, I(1986), s.142. Eyâletin 1565 tarihindeki idarî taksimatı için bkz. Halil İnalcık, Adaletnâmeler, *Belgeler*, c.II/3-4 (1965), s.92

[5] İbrahim Aslanoğlu, *Pir Sultan Abdallar*, İstanbul 1984, s.44-45.

[6] İbrahim Aslanoğlu, *yage.*, s.48.

[7] Asım Bezirci, *Pir Sultan*, İstanbul 1986, s.67; Muzaffer Uyguner, *Pir Sultan Abdal*, İstanbul 1989, s.21.

[8] Abdülbaki Gölpınarlı-Pertev Naili Boratav, *Pir Sultan Abdal*, Ankara 1943, s.78-79.

[9] BA.MD., no.5, s.72, sı.no.167. Bu belgeyi "zulmen alınan maddî değerlerin geri verilmesi veya tazmini" dolayısıyla Ahmet Mumcu zikr etmiştir. Bkz. *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara 1985, s.32, dipnot. 130.; BA.MD. no.5, s.97-98 sı.no.223. "Zulüm tahkiki" istenmesine ilişkin olarak bu belgenin de künyesi Ahmet Mumcu tarafından verilmiştir. Ahmet Mumcu'nun "Rumeli Beylerbeyine ve Sivas ve tokat" diye yazdığı ibaredeki "Rumeli" (dizinde de böyle) mutlaka "Rum" olarak düzeltilmelidir. Ayrıca ikinci belge için verdiği tarih, 11 Eylül 1565 değil, 12 Eylül 1565'dir. Her iki belgenin içeriklerine değinilmemiş, yalnız Mühimme kataloğundaki özet bilgi ile yetinilmiştir. Bkz. A.Mumcu, *yage.*, s.26, dipnot. 94, s.69.

[10] Kanunî Sultan Süleyman devri ümerası arasında adı anılan Hızır Paşa'nın Sivas Valiliği arşiv belgeleriyle ortaya çıkarılmıştır. Bu Hızır Paşa aynı zamanda Halep, Şam ve Bağdat Valiliği (*Sicill-i Osmânî*, II, s.278) yapmış, kana'atkâr bir kişi (*Peçevî*, I, s.38)'dir. Hakkında arşiv belgeleri ve Osmanlı tarihlerine dayalı olarak geniş bir değerlendirmeyi "Pir Sultan ve Hızır Paşa" başlıklı çalışmamızda vereceğiz.

[11] Yeni-il: Sivas'ın Kangal, (Alacahan bucağı, Mancılık ve Yellice köyleri) çevresi. Bkz. Özcan Mert, *Çapanoğulları*, Ankara 1980, s.19. Yeni-il, has olarak ayrılmış olub serbestiyet üzere voyvoda ve kadı tarafından yönetilirdi. Bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977, s.37. "Yeni-il kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548-1653)" konusunda doktora yapmış (1980) olan İlhan Şahin'in bu yöre ile ilgili olarak verdiği önemli bir bilgi için bkz. Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülâhazalar, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı.13 (1983-1987), s.197-198.

[12] Üveys Paşa: Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ümerasından Bıyıklı Mehmed Paşa'nın kardeşi olup 940 (1533/34) senesinden sonra Bağdat ve Halep Beylerbeylikleri yapmış, 952(1545/46)'da Yemen Beylerbeyi iken Taaz'ı ele geçirmiş ve bu görevi sırasında (1547) Pehlivan Hasan adlı bir eşkiya tarafından sarayı basılarak öldürülmüş bir Üveys Paşa'yı biliyoruz. Bkz. *Sicill-i Osmânî*, c.I, s.445. Öldürülmesi için bkz. *Peçevî*, c.I,s.32. Olayların akışı içinde Hacı Ali'nin Sivas'a gelip 1500 akçelik timar aldığı bu Üveys Paşa olamaz. Belki de 1547'den önce Üveys Paşa'nın arzı ile timar almış, şikâyetçiler veya metni kaleme alan kâtip anlatım sırasında bir karışıklığa yol açmıştır. İkinci bir şık olarak bir başka Üveys Paşa'nın varlığı sözkonusudur.

[13] Bu olayın tarihini saptamak zor değildir. Şehzâde Selim ile Şehzâde Bayezid arasında meydana gelen 30 Mayıs 1559 Konya Savaşından önce, her iki taraf kuvvetlerini arttırmak için yevmiliü yazmışlar ve terakkiler vaad etmişlerdir. Şehzâde Selim babasından aldığı yetki ile terakki (dirliklere zam) vermiştir. Geniş bilgi için bkz. Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, s.102.

[14] Cirkin: Sivas köylerindendir (*Köylerimiz*, Ankara 1982, s.641). Bu günkü adı Çaygörendir. Gökbilgin'in Rum Eyâletinde saydığı kaleler arasında Cirkin'e rastlanmaz. Bkz. T.Gökbilgin, *XV ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rum*, s.55.

[15] Avarızhâne: Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat'ın ilânına kadar olağanüstü durumlarda, özellikle savaş harcamalarını karşılamak için hükümdarın emri ile halkın doğrudan devlete vermeye zorunlu olduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki yükümlülüklere (tekâlif) "avarız" denirdi. Avarızhâne ise, ülkenin vergi yükümlüsü olan nüfusunun bulundukları yerlerde güçlerine göre bir takım vergi birliklerine ayrılmasıdır. Askerî sınıftan olanlarla bu vergiden muaf olduklarına dair ellerinde berât bulunanlar bu vergiyi vermezlerdi. Bkz.Ö.Lütfi Barkan, Avarız, *İslâm Ansiklopedisi* (İA.), c.II, s.136 b.Ayrıca Bkz. Lütfi Güçer, *XVI-XVII.Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, tür.yer.; Münir Aktepe, XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, c.III (1957), s.111 vd.; Feridun Emecen, Kayacık Kazasının Avarız Defteri, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı. 12(1981-1982), s.159 vd.

[16] Selânikî Tarihinde uydurma berât ve tezkîre yazan, serdar için hazırlanan tuğralı kâğıtlara istediklerini dolduran 2 kâtibin idam edildiği, 6 kâtibin birer elinin kesildiği, 7 kâtibin küreğe konduğu ve bir kaçının da Divan'dan atıldığı kayıtlıdır. Bkz. Mustafa Selânikî *Tarih-i Selânikî*, Freiburg 1970 (tıpkıbasım), s.271-272. Verilen cezaların bir bölümünün Osmanlı Kanunnâmelerine aykırı olduğu görülmektedir: "Ve tezvîr hüküm ve hüccet yazan kimesnenin 'âdeti ise elin keseler, eğer 'âdeti değil ise muhkem hakkından geleler". Bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, edited by V.L.Ménage, Oxford 1973, s.83, madde: 98.

[17] Mübâşir: Devlet tarafından gördürülmesi gereken bir işe (soruşturma gibi) memur edilenler için kullanılır. Harcamaları gittikleri yerin halkı/şikâyetler tarafından karşılanırdı. Bkz. M.Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c.II, s.592.

[18] Halil İnalçık, *Adeletnâmeler*, s.99.

[19] Halil İnalcık, *yagm.* ss. 67-85. İnalcık'ın eski yazı metin olarak verdiği adaletnâmelerde yüksek dereceli görevlilerin suçlandığı görülür: "Siz ki Beğlerbeği ve Sancakbeğlerisiz, mücerred celb ü ahz içün mübalâğa atlu ile bizzât kalkub vilâyet üzerine çıkub devr eyleyüb..." (s.126). Bir başka örnek: "Siz ki Kadılarsız, nâhiyelerinüzü nâiblerinüze iltizâma virüb bir cânibden siz ve bir taraftan nâibinüz ve voyvodalar ile müttefik olub karye be-karye gezüb reâyâ ve berâyânın müft ü meccânen (parasız, beleş) koyun ve kuzu... ve otlukların çekûb alduğunuzdan ma'adâ..." (s.129). Ayrıca bkz. Yücel Özkaya, *XVII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnâmelere Göre...*, s. tür. yer.; Mustafa Akdağ, *yage.*, s.110 vd.; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm*, s.9 vd.

[20] Rüşvet ile ilgili kapsamlı bir çalışma Ahmet Mumcu tarafından yapılmıştır. Bkz. *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara 1969. Ahmet Mumcu, rüşvet olayını Osmanlı Devletinin çöküş etkenlerinden biri olarak görmektedir. bkz. s.309. Rüşvet konusunda adı en çok anılanlardan biri olan Kanunî devrinin vezir-i âzamlarından Rüstem Paşa hakkındaki bir değerlendirme de dikkat çekicidir: "Memuriyetleri bir rüşvet ve pîşkeş mukabili satma usûlünü de kaide halinde Rüstem Paşa vaz' etmiş idi. Vâkıa devlet hazinesi dolmuş, fakat bu, Osmanlı İmparatorluğunu duraklamaya, sonra da inhitâta sevk eden suistimallerden biri olmuştur". Bkz. Şinasi Altundağ-Şerafettin Turan, Rüstem Paşa, *İA.* c.IX, s.801 b.

[21] Ahmet Mumcu, Rüşvet, ss. 113-115.

[22] Yaşar Yücel (yay), *Kitâb-ı Müstetâb*, Ankara 1974. s.3, eskiyazı metin için bkz. s.10.

Andrè Chènier'nin "Doğduğu" Ev Hakkında

SEMAVİ EYİCE

Fransız Devrimi'nin ünlü şairi André Chènier'nin İstanbul'da doğduğu bilinmektedir. Ancak doğduğu ev bugün herkesin bildiği Voyvoda Caddesi'ndeki ev midir? Prof.Dr. Semavi Eyice yazısında bu konuya açıklık getirmektedir.

TÜRK sanat tarihi biliminin kurucularından merhum Celâl Esad Arseven (1876-1971)'in[1] 1329 (1911) yılında basılan Galata hakkındaki küçük kitabı, 1989'da Çelik Gülersoy Vakfı tarafından yeni harflere çevrilmiş olarak ikinci defa yayınlandı.[2] Bu yeni baskının başında Ekrem Işın'ın, yazarın hayatına dair etraflı bir önsözü yeralmakta, fakat esas metinde herhangi bir açıklayıcı not bulunmamaktadır.[3] Bugün artık kitap piyasasında bulunması imkânsızlaşmış, bulunduğunda da okunması ancak eski harfleri bilenlerin başaracakları bu güzel ve değerli kitap, bu yeni baskı ile daha kolay elde edilebilir ve yeni kuşakların daha kolay okuyabilecekleri bir durum kazanmıştır. Ancak bu kitabın İstanbul tarihi ve eski eserleri hakkındaki araştırma ve çalışmaların henüz ilk başlangıç yıllarında yazıldığı düşünülecek olursa, yirminci yüzyılın ilk yıllarında kaleme alınan metinde bazı yanlış görüşlerin ve eksiklerin bulunacağı kolayca tahmin edilebilir. Gönül isterdi ki, bu yeni baskı hazırlanırken, metin de gözden geçirilerek, Galata ile ilgili sonraki çalışmaların ışığında bazı düzeltme açıklama ve tamamlamalar da notlar halinde ana metnin sonuna eklenebilsin.[4] Kılı kırk yararcasına bir önsöz yazan Ekrem Işın'dan önsözde gösterdiği hassaslık ile aynı derecede açıklama notları da yazması beklenirdi ve böylece yazılışından bu yana, üzerinden 80 yılı aşkın bir süre geçmiş olan bu küçük kitapdan bugün faydalanacak olanların yanılmaları önlenmiş olurdu. C.Esad Arseven'in Galata kitabında yanıltıcı bilgilerden biri Arap camii hakkında olan satırlardır. Fakat biz burada başka bir konu üzerinde durmak istiyoruz. Bu da, eski Voyvoda caddesi (veya Bankalar Caddesi)'ne paralel Eskibanka sokağındaki Saint Pierre hanının duvarında bulunan Fransız şairi André Chénier ile ilgili mermer levha hakkındadır.[5]

Fransa'da Büyük İhtilâl'in *Terreur* döneminde, hakkında tutuklama mazbatası olmaksızın ve mahkeme edilmeden 1794'te henüz 31 yaşında iken idam edilen André Chénier (veya André de Chénier) gerçekten 1762'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Louis de Chénier (1722-1795), 1742'de yirmi yaşındayken, tüccar Lavabre ve Dussol'un 4-5 yıldanberi İstanbul'da kurdukları müesseseye pazarlayıcı olarak gitmek üzere Marsilya'dan yola çıkmıştı. Bu müessese Languedoc kumaşlarını Türk piyasasına satıyordu. Galata'nın ticaret çevrelerinde hızla parlayan genç Chénier, kısa süre içinde Fransız kolonisinin Fransa elçiliği karşısındaki temsilcisi *(premier député de la nation)* seçilmişti. Bu surette, 1747-1754 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde Fransa'yı temsil eden elçi Roland Puchot, Comte des Alleurs'e yaklaşmak imkânını elde etmiş ve eşinin sınır tanımayan harcamaları sonunda sıkıntı veren borçlar altında kalan elçiye yardımcı olmuştur. Bu yüzden de elçi, Paris'e yolladığı raporlarında onu överek "...hiç kimsenin erişemeyeceği derecede Türk kanun ve âdetlerini..." tanıdığını bildirmiştir. Des Alleurs ölüm döşeğindeyken de Louis de Chénier'yi elçilik işlerini yürütmekle görevlendirdiğinden, kendisi de Fransa Dışişlerine yolladığı 23 Ocak 1755 tarihli dilekçesi ile kendisine maslahatgüzarlık *(chargé d'affaires)* ünvanının verilmesini istiyordu.[6] Louis Chénier, İstanbul'da 25 Ekim 1754 tarihinde Lomaca (veya L'Homaca, Llomaca) ailesinin kızı Elisabeth (1732-1806) ile evlenmiş ve bu evlilikten dört kız ile dört erkek çocuğu olmuştur.[7] Bunlardan yedinci çocukları 20 Ekim 1762'de dünyaya gelen André-Marie olup, sonraları ünlü bir şair olarak tanınmıştır.[8] André Chénier'nin, Galata'da sonraları yeni baştan inşa olunan Saints Pierre ve Paul kilisesinde[9], 30

André Chènier'nin portresi. Saint-Lazare hapishanesinde iken, idamından pek az önce.

Ekim 1762 de Mariano Timoni tarafından vaftiz edilmiş olduğu, buradaki defterde lâtince olarak yazılı kayıttan öğrenilmektedir. Elisabeth'in babası Antoine Santi L'Homaca (1705-1739)'nın mezartaşı da Galata'da aynı Saints Pierre ve Paul kilisesinde yere döşenmiş olarak görülmektedir. Bu mezartaşındaki lâtince yazıdan öğrenildiğine göre, "...değerli taşlar tüccarı ve usta bir antikacı..." idi.[10] Genellikle bu ailenin Kıbrıslı olduğu, hattâ bir süre bu adada hüküm süren Lusignan'lar ile yakınlığı bulunduğu sanılmıştır.[11] Fakat Galata'da Sainte-Marie Drapéris kilisesindeki arşiv kayıtlarından Lomaca'ların Sakız adasından geldikleri ve ortodoks değil, katolik oldukları anlaşılmaktadır.[12] Baba L.de Chénier elçi Comte des Alleurs'ün 23 (veya 25) Kasım 1754'te ölümü üzerine[13] atanan yeni elçi Comte de Vergennes ile pek uyuşamamış ve bazı sürtüşmelerden sonra 1765'de İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. André Chénier bütün ailesi ile birlikte henüz üç yaşındayken İstanbul'dan Fransa'ya göçmüş ve burada Büyük İhtilâl'in kargaşası içinde 25 Temmuz 1794'de giyotine gönderilerek hayatına son verilmiştir.[14]

16 Ağustos 1875'de yayınlanmağa başlanan Fransızca *Stamboul* gazetesinin yaklaşık 1895'den itibaren yazarı ve sonra sahibi olan Régis Delbeuf (öl. 12 Kasım 1911), A.Chénier'nin hatırasına bir taş dikmeği tasarladığında, bunun için en uygun yer olarak Galata'da Saint Pierre hanını düşünmüştü.[15] Bir süre Fransız ticaret temsilciliği lojmanı ve bankası olarak kullanıldığı bilinen Saint-Pierre hanının André Chénier'nin içinde doğduğu bina olduğunu düşünen Régis Delbeuf, onun adına bir hatıra levhasını bu yapının cephesine konulmasını uygun görmüş ve 1898'de Fransız mimar A.Valaury tarafından çizilen taslağa göre işlenen ve bugün hâlâ adı geçen hanın cephesinde görülebilen mermer levha buraya yine Valaury tarafından yerleştirilmiştir.[16] Bu levhada, André Chénier'nin bu "evde", 30 Ekim 1762'de doğduğu bildirilmektedir:

ANDRE CHENIER
NAQVIT
DANS CETTE MAISON
LE
30 OCTOBRE
1762

Derhal şunu belirtelim ki arşiv kaydına göre 30 Ekim André'nin doğum değil, vaftiz tarihidir. Bu bakımdan levhadaki ifade hatalıdır.

Bu mermer levhanın konulmasından hayli sonra R.Delbeuf, "İstanbul Edebiyat Kurumu"nda 26 Kasım 1904'de bir konferans vererek A.Chénier'nin ailesi hakkında bilgi sunmuş ve bu konuşma metni basılmıştır. Yirmi yıl sonra Bertrand Bareilles aynı konuda ve aynı başlıkla bir makale yayınladığında[17], bu sonuncunun, Delbeuf'ün basılı konferansından "aşırıldığı" ileri sürülmüştür. B.Bareilles garip bir kişidir, İstanbul'da Tıp Fakültesi'nde yabancı dil öğretmeni olarak uzun yıllar çalışmış "neşeli ve sempatik bir insandı." Şehzade Abdülmecid'e de Fransızca öğretmenliği yaptığı gibi, *"Hamidiye Etfal Hastanesi"* yıllığının Fransızca bölümünü hazırladığını ve Türkiye'yi oldukça iyi tanıdığını da Tevfik Sağlam Paşa bildirir.[18] Ancak onun bildirmediği bir husus, sonra aynı kişinin Türkiye ve Türkler hakkında içi kin dolu üç kitap yayınlamış olmasıdır.[19]

İşte *Stamboul* sonra *İstanbul* gazetesinde halefi olan Le Goff'un da verdiği bilgiye göre André Chénier için bir anma levhası konulması düşüncesinin esas sahibi B.Bareilles'dir. 1894'ten itibaren Saints-Pierre ve Paul kilisesi arşivinde araştırmalar yapmış ve fikrini Delbeuf'e açarak, *"Stamboul"* gazetesinin 26 yıl yönetmenliğini yapan ve 1892'den beri İstanbul'da olan Pierre Le Goff (1864-1948)'un katılmasıyla üçü Chénier'e ve ailesine dair derin bir araştırma yapmağa girişmişler fakat Bareilles ile Delbeuf'ün arasının açılması üzerine bu sonuncusu her şeyin kendisi tarafından gerçekleştirildiği yolunda iddiada bulunmuştur.[20]

André Chénier'nin Galata'da değil Boğaziçi'nde Bebek gerilerindeki vadideki bir kırevinde doğduğu yolunda ise bir söylenti vardı. Şaşırtıcı olan husus şudur ki, Saint-Pierre hanı duvarına 1898'de levhanın konulmuş ve 1904'de Régis Delbeuf bunun doğruluğunu destekleyen bir de yayın yapmış olmasına rağmen 1907'de *Almanach d'Orient* (Doğu Yıllığı) adlı yayındaki bir makalede, Chénier'nin doğduğu ev "Bebek vadisinde sol tarafta yeşillikler içindeki küçük bir kırevi" gösteriliyordu.[21] Beyoğlu'nda yaşayan bütün yabancılar gibi Louis de Chénier yaz aylarında Boğaziçi'nin Rumeli yakasındaki yazlıklardan birine çekiliyordu. Kilise kayıtlarından öğrenildiğine göre 1756'da kız-

Saint-Pierre hanının Eskibanka Sokağı'ndaki cephesi.

Saint Pierre hanının cephesi, duvarda altta Comte de Saint-Priest'in arması, yukarıda iki pencere arasında André Chènier'yi anan levha görülmektedir. Fransa kralığının arması, dipteki uzun soba borusunun arkasındadır.

Pierre ve Paul kilisesi bitişiğinde olan Fransız tüccar ve ticaret temsilcisine mahsus lojman ve banka olan binada doğmuştu.

Şair André Chénier'nin lojmanlarda 1762'de dünyaya geldiği kesindi. Zaten bir şiirinde Galata'lı olduğunu bizzat söylüyordu:[23]

Galata, que mes yeux désirairent dès longtemps
Car c'est là qu'une Grecque, en son jeune printemps,
Belle, au lit d'un époux, nourrisson de'la France
Me fit naître Français, sous les murs de Byzance.

"Çok uzun süredir gözlerimin özlediği Galata,
Çünki burada bir Rum kızı, hayatının baharında,
Güzeldi, Fransa'nın evlâdı bir kocanın yatağında,
Beni Fransız olarak dünyaya getirdi,
Bizansın duvarları dibinde.

ları Elisabeth-Sophie Bebek'te, üçüncü çocukları Hélène-Christine ise 1758'de Büyükdere'deki yazlıkta dünyaya gelmişti.[22] Fakat André, Galata'da Saint-

Fakat İnciciyan'ın yazdığı 8 Şubat 1771'de Galata'da beş bin kadar binanın mahvolmasına yolaçan, onaltı saat süren yangında[24] Fransızların Saints-Pierre ve Paul kilisesi yanındaki lojmanları da yanmış olmalıdır. Çünkü bunların yerlerine aynı yıldan itibaren yeni binaların peydarpey inşa olundukları bilinir.

İstanbul'daki yabancı dil basının bir vakitler önde gelen kişilerinden olan Gilberto Primi, bugün unutulmuş bir makalesinde, daha 1948'de André Chénier'nin bugün görülen binada dünyaya gelmiş olamayacağını açık ve kesin bir dille ifade etmişti.[25] Fransız dilinde İstanbul'da çıkan bir günlük gazetede çıktığını tahmin ettiğimiz bu yazı *"Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni"*'nde aynen basılmıştır. Çok sonraları 1962 yılına doğru, Paris'de André Chénier için *Bibliotèque Nationale*'da bir sergi düzenlenirken, Atina'da yaşayan eski İstanbul'lu ve Galata tarihi uzmanı E.Dalleggio d'Alassio, bu konuyu yeniden ele alarak, evvelce Primi tarafından ortaya atılan görüşü belgelerin ışığında desteklemiştir.[26] E.Dalleggio d'Alessio tarafından, Saint-Pierre kilisesi arşivinde bulunan rahip Vincenzo Salvi tarafından yazılmış üç büyük cilt halindeki defterin 1782-1798 yıllarına ait bölümünde 1785 yılına ait kayıtlarda kilisenin bitişiğindeki mülklerin tarifli listesi yer almaktadır. Eskibanka sokağına cepheleri olan taş binaların birincisi (Kule sokağı köşesinde), 1772'de yapılmıştır. Bundan sonra gelen, lojman ve banka olan yapı 1771'de inşa olunmuştur. Tüccarlara mahsus depoları olan sonraki iki kâgir bina ise 1775'de yapılmış olup Voyvoda caddesine dönen köşedeki ahşap evin yerine de yine taştan bir yapı aynı tarihte inşa olunmuştur. Bu kayıttan açıkça anlaşıldığına göre Eskibanka sokağında kesme taştan cepheleri uzanan ve Saint-Pierre hanı olarak bilinen yapılar eski ahşap lojmanların yerinde herhalde 1771 Şubatı'ndaki yangının arkasından 1771-1775 yılları arasında inşa olunmuştur. Kısacası André Chénier'nin 1762'de olan doğumundan 9-13 yıl sonra yapılmıştır. Kilise arşivindeki bu elyazma kaydın dışında, bu yapımı belgeleyen diğer bir husus, bu inşaatları yaptıran 1768-1784 yılları arasında Fransız elçisi François Emmanuel Guignard, comte de Saint-Priest (1735-1821)'in taşa işlenerek iki yere konulmuş asalet armalarıdır.[27]

Saint-Pierre ve Paul kilisesi ile birlikte hanın krokisi.

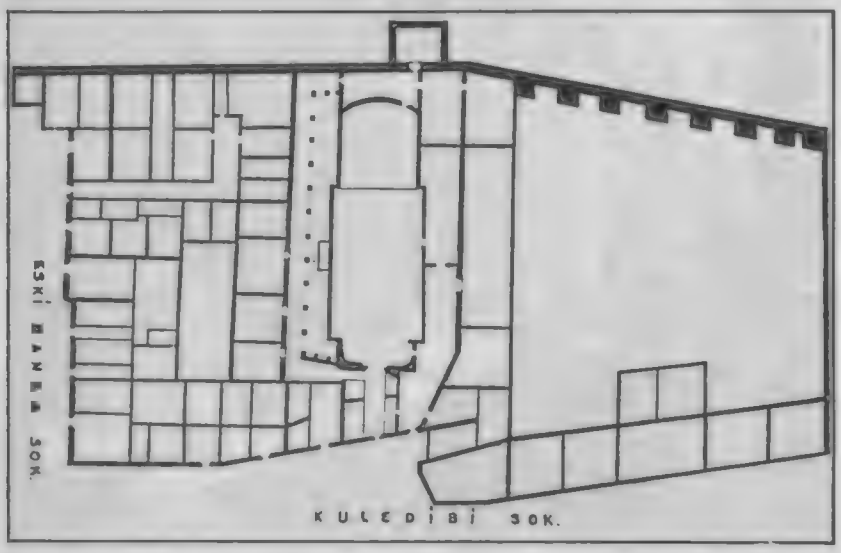

Bu armalardan birincisi, kilisenin Kule sokağındaki girişinden geçilen küçük avluda duvardadır. Burada tepesinde bir *comte* tacı olan oval bir arma görülür. Etrafını barok bir çerçevenin süslediği arma dört bölüme ayrılmış olup, bölümlerde aşırmalı olarak ikisinde üst üste üçer kuş (Karatavuk = *merlette*) diğer ikisinde birer üçgen üzerinde ikişer kule vardır.[28] Bunun De Saint Priest ailesinin asalet arması olduğu bilindikten başka, armanın altında beş satırlık lâtince kitabe, armanın kime ait olduğunu ve yapılan inşaatın 1772 olarak tarihini açıkça belirtir:

Hanın Eskibanka Sokağı'ndaki cephesi, Comte de Saint-Priest'in ikinci asalet arması

Saint-Pierre hanının cephesinde André Chénier'nin hatıra levhası.

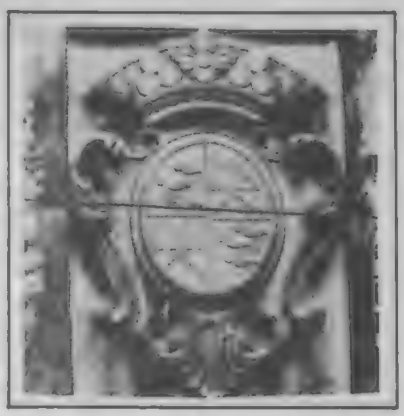

Kilisenin avlusunda Comte de Saint-Priest'in asalet arması

FRANCISCI EMMANUELIS
GUIGNARD
DE S:PRIEST.AEQ.HYEROS.S.I.
GALM.REGIS CHR LEGATI
AUSPICIIS INSTAURATA
R.S.A. MDCCLXXII

Elçi Comte de Saint-Priest'in ikinci arması ise Eskibanka sokağındaki cephede bulunmaktadır. Bu defa arma yuvarlak olup tepesinde bir taç bulunmaktadır. Burada motifler öncekine nazaran daha belirlidir. Bilhassa üç kuş bu armada daha gerçekçi işlenmiştir. İki arma arasındaki fark, yan sokaktaki kâgir kısmın 1771-1772'de, Eskibanka sokağındaki cephenin ise 1775'de inşa olunmasından doğmuştur. Kilisenin başrahibi Marengo'nun romantik bir heyecanla ortaya koyduğu görüşün ışığında handa, Chénier'nin içinde doğduğu odayı "kesinlikle" tesbit ettiğini sanan R.Delbeuf, o odanın cephesine ve Saint-Priest'in armasının yukarısına, şairin adını veren mermer levhayı takdırmıştır. Aynı kesme taştan cephenin sol tarafında, çıkıntı teşkil edeıf ve tam köşesinde güzel profilli bir Barok pah bulunan yan kanadın duvarında ise, burmalı bir madalyon çerçeve içinde, üstünde krallık tacı ile üç zambaklı Fransa krallığının arması bulunmaktadır. *İstanbul* gazetesinde bu bina hakkında uzunca resimli bir makale yayınlayan anonim yazar, iki arma arasındaki farkdan dolayı biraz şüpheye düşmüş bir ifade kullanmıştı.[29] Fakat aynı gazeteye, E.Daleggio d'Alessio'nun gönderdiği bir mektup, iki armanın eş olduğunu açık surette belirtmiştir.[30]

Galata ve kulesine dair çok yıl önce yayınladığımız küçük kitapda, bütün bu yayınların ışığında bugün görülen Saint-Pierre hanının, içinde A.Chénier'nin doğduğu bina olmadığını birkaç satırla belirtmiştik.[31] Bu anma levhasında, şairin bu "evde doğduğu" kesin bir ifade ile bildirilmesi yerine, "bu evin yerindeki binada" denilmesi şüphesiz daha doğru olurdu. Nitekim Batı'da ve bilhassa Paris'de ünlü kişilerin içinde doğdukları veya yaşadıkları bina veya evlerin zaman içinde değişmiş iseler, bu çeşit ifadeli levhalar ile hatıraları yaşattıkları görülür. Saint-Pierre kilisesi başrahibi (sonra İzmir arşöveği) Marengo'nun yanlış yol göstericiliği, Régis Delbeuf'un hataya düşmesine yol açmıştır.[32]

Saint-Pierre hanı uzun yıllar Fransız tüccarlarına ve onların banka işlemlerine merkez olduktan sonra, 1863'de Osmanlı Bankası da burada kurulmuştur. Bunun için cephede bazı değişiklikler yapılmış, içerideki bazı bölme duvarları kaldırılmış, bazı pencere ve kapılar örülerek yenileri açılmış ve kâgir tarihî binaların üstlerine de bir kat ilâve edilmiştir. Osmanlı Bankası, ana caddedeki büyük ve muhteşem binasının yapımı bitinceye kadar, kiralamış olduğu bu handa çalışmalarını sürdürmüştür. Sonraları hanın mekânları bürolar olarak kullanılmıştır. 1912 yılına doğru İstanbul'a gelen ve bu sırada "çok âlim ve çok kültürlü bir Rumun" rehberliğinde Galata'da Saint-Pierre hanını ziyaret eden G.Deschamps'ın yazdığına göre André Chéiner'nin içinde doğduğu ileri sürülen oda, o sırada Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden diplomalı Konstantin Sarifopulos adındaki bir avukatın bürosudur. Hanın bir katı ise Yunan Ticaret odası tarafından kullanılmaktadır.[33]

Birinci Dünya Harbi'nden sonra eski önemini kaybeden bir çevrenin içinde kalan bu tarihî yapı, değeriyle uyum sağlamayan bir takım atölyelerin sığınağı olmuş, onlar da Saint-Pierre hanını bugünkü perişan duruma sokmuşlardır. Galata kulesi sokağında, kilisenin girişi hizasında, XVII-XVIII. yüzyıl Türk sivil mimarisi üslubunda konsollar üzerinde çıkması olan bir yapının hâlâ durmasına karşılık, onun aşağısındaki bölüm tamamen ortadan kaldırılarak yerine biçimsiz ve üslupsuz modern bir bina inşa olunmuştur. Diğer yapılar ise esas mimarilerini bir dereceye kadar koruyabilmiştir. Eskibanka sokağındaki cephede açılmış iki yuvarlak pencere de herhalde orijinal olsa gerektir. Bunlardaki demir parmaklıklar dikkate değer. Halbuki iki yüzü aşkın bir yaşı olan bu tarihî binanın Galata tarihi bakımından değeri göz önünde tutularak şimdi olduğundan daha iyi ve bakımlı olarak korunması gerekirdi. André Chénier'nin hatırasını yaşatan levhanın ise buradan kaldırılması da düşünülemez. Ancak Galata hakkında yazılan kitaplarda gerçeğe dikkat edilerek, vaktiyle yapılmış hatanın sürdürülmemesine de özen gösterilmesi yerinde olur.

Hanın çıkıntı köşesinde Fransa krallığının Devlet arması.

[1] Celâl Esad Arseven'in hayatı ve eserleri hakkında bkz. S.Eyice, Celâl Esad Arseven, *"Belleten"* XXXVI, sayı 142 (1972) 173-202 ve ayrıca 13 levha halinde resimler; tamamlayıcı bazı bilgiler için bkz. Ekrem Işın, Celâl Esad Arseven üzerine, *aşağıda not 2*'deki yayının önsözü, 9-18.

[2] C.Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, (Çelik Gülersoy Vakfı, İstanbul Kütüphanesi Yayınları - Şehir monografisi: 1), hazırlayan Dilek Yelkenci, İstanbul 1989.

[3] C.E.Arseven, Kadıköyü Halkevi başkanı olduğu yıllarda, eski eserlere meraklı bir ortaokul öğrencisi olarak kendisine tanıtılmış ve bazı hafta sonlarında evine giderek kitaplarından faydalanmak imkânını elde etmiştim. Bu ziyaretlerimden birinde, Galata hakkındaki bu kitabının Fransızcasını da hazırladığını fakat bastıramadığını söylemişti. Bana gösterdiği müsvedde, büyük boyda bir hesap defterine mürekkeple yazılmıştı. Bu elyazması müsvedde herhalde bütün evrakı ve kitapları ile birlikte Mimar Sinan Üniversitesi'ne intikal etmiş olmalıdır.

[4] Galata kiliseleri bahsinde (s.43), anılan S.Francesco kilisesi yerinde yapılan Vâlide camii veya Yeni camiin, 1940'dan beri hiçbir izi kalmamış, yerine de 1955'e doğru Hırdavatçılar çarşısı yapılmıştır. Camiler bahsinde (s.77) adları geçen Manastır, Bereketzade, Bektaş Efendi, Alaca Mescid vs.den bugün en ufak bir kalıntı yoktur.

[5] Bu yazımızda André Chénier'nin hayatı ve Fransız edebiyatındaki yeri gibi konular üstünde durulmamıştır, bu hususlarda bkz. G.Planche, *Portraits littéraires*, Paris 1853, 3. baskı, 1-32; J.Méry, *André Chénier*, Paris 1856; E.Faguet, *André Chénier*, Paris 1902; G.Lanson ve P.Tuffrau, *Manuel illustré d'histoire de la littérature française*, 4. baskı, Paris 1932, 496-501; P.Dimoff, *Oeuvres complètes de André Chénier, publiées d'après les manuscrits*, Paris 1926, 3 cilt; P.Dimoff, *La vie et l'oeuvre d'André Chénier*, Paris 1937, 2 cilt. Türkçe ansiklopedilerde ise bkz. *AnaBritannica*, V, 566-567; *Büyük Larousse*, IV, 2337; İ.Alâeddin (Gövsa), *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, I, 232-233.

[6] Baba Louis de Chénier, çok istediği konsolos ünvanını ancak bu görevle Fas'a atandığında elde edebilmiştir. 1767-1782 yıllarında Fas'da konsolosluk yapan Louis de Chénier büyük bir Mağrıp ve Fas tarihi yazmıştır: *Recherches historiques sur les Maures et l'histoire de l'Empire du Maroc*, Paris 1788, 3 cilt. Ayrıca bir de Osmanlı Devleti hakkında kitabı olduğu bilinir: *Révolution de l'Empire Ottoman et Observation sur ses progrès; ses revers et sur l'état présent de cet Empire*, Paris 1789.

[7] André Chénier'nin erkek kardeşlerinden Marie Joseph de Chénier (1764-1811) ünlü bir politikacı olduktan başka yazar olarak da tanınmıştır. Birçok piyeslerden başka bir de Fransız edebiyatı tarihi yazmıştır, bkz. *Büyük Larousse*, IV, 2337.

[8] Fransız edebiyat ve sanatında Büyük İhtilâl ile başlayan İlkçağ hayranlığının öncülerinden olan A.Chénier, adını *Andreas Byzantinos* olarak yazacak kadar kendisini Yunanlı sayardı, bkz. P.Dimoff, *Oeuvres complètes*, II, 323; edebiyatta bu akımın başlaması hak. bkz. L.Bertrand, *La fin du classicisme et le retour à l'antiquité*, Paris 1898.

[9] Bu kilise hak. bkz. A.Belin, *Histoire de la latinité de Constantinople*, Arsène de Chatel'in ilâveleri ile 2. baskı, Paris 1894, 213 ve dev.; Dalleggio d'Alessio, *Le couvent et l'église des Saints Pierre et Paul à Galata*, İstanbul 1935; P.B.Palazzo ve P.A.Raineri, *La Chiesa di San Pietro in Galata*, İstanbul 1943; A.M.Schneider ve M.ls. Nomidis, *Galata, Topographisch-archaeologischer Plan*, İstanbul 1944, 26. Bugün görülen kilise, eskisinin yerinde 1841'de yapılmıştır.

[10] Antoine Santi L'Homaca'nın, XV. Louis'ye 1742'de gönderilen elçi Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Said Efendi (Paşa)'nin beraberindeki elçilik heyetinde tercüman olarak bulunduğu da bildirilmektedir.

[11] N.K.Lanites, Poiae meter tou Andrea Senie (grekçe), *"Kypriaka Khronika"*, III (Larnaka 1925) 125-127; F.Sforza, La mère d'André Chénier, *aynı yerde*, 143-147; D.Tatales, Duo logia gia ten metera tou Andrea Chénier, *aynı yerde*, 147-150; F.Sforza - N.K.Lanites, Qui était la mère d'André Chénier, *aynı yerde*, 235-238 ve *aynı dergi*, 286-287 ve IV (1926) 206-207, bu bibliografya notları E.Dalleggio'nun *aşağıda not 12'deki*, 1937'de basılan makalesinden alınmıştır, asılları görülememiştir.

[12] E.Dalleggio d'Alessio, L'ascendence maternelle d'André Chénier á Chio et à Constantinople, *"Echos d'Orient"*, XXVI (1927) 321-325; aynı yazar, Quelques notices sur les origines grecques d'André Chénier, *"Echos d'Orient"*, XXXVI (1937) 488-494.

[13] Elçi Comte des Alleurs, İstanbul'da ölerek Saint-Louis kilisesine gömülmüştü. Ancak bu kilise 1831'de yandıktan sonra yeniden yapıldığında mezartaşı ortadan kaybolmuştur, bkz. R.Delbeuf, *Ambassadeurs de France morts à Constantinople, "Stamboul"* gazetesinde Ocak-Mart 1911 sayılarında 12 yazı halinda tefrika edildikten sonra ayrıca kitap halinde de basılmıştır. İstanbul 1911, 70-74. Comte des Alleurs'un babası Pierre des Alleurs de, 1710-1716 yılları arasında İstanbul'da elçi olarak bulunmuştur.

[14] André Chénier 25 Temmuz günü idam edilmiştir. Halbuki 45 saat sonra *terreur* rejiminin baş destekleyicisi Robespierre'in öldürülmesi ile bu dönem kapanmıştır.

[15] R.Delbeuf, *Les origines d'André Chénier, Conférence faite à la Société Littéraire de Constantinople le 26 novembre 1904*, İstanbul 1904; ayrıca aynı yazarın, Un monument à André Chénier, *"Stamboul"* gazetesi, 21 Aralık 1910 ve 5 Ocak 1911.

[16] Taşın mimar A.Valaury tarafından çizilip yerine takıldığına dair bkz. Delbeuf, *yukarıda not 15'deki yayında*, 10.

[17] B.Bareilles, Les origines d'André Chénier, *"Mercure de France"*, CLXXI (1924) 91-101.

[18] Tevfik Sağlam, *Nasıl okudum?*, 3. baskı, İstanbul 1981, 55.

[19] B.Bareilles, *Les Turcs, ce que fut leur Empire, leurs comédies politiques*, Paris 1917; aynı yazar, *Constantinople, ses cités franques et levantines, Péra-Galata-Banlieue*, Paris 1918. Bu ikinci kitabın, 7 Temmuz 1943'de eski kitap piyasasından satın aldığımız bir nüshasında, Saint Pierre hanında Chénier'yi anan levhadan bahsedilen sahifede (s.73), kitabın eski sahibi tarafından kurşunkalemle yazılmış bir notta, *Plaque placée par Régis Delbeuf Directeur du Stamboul* (*Stamboul*'un müdürü Régis Delbeuf tarafından konulan levha) cümlesi okunur. B.Bareilles'in Türkiye hakkındaki üçüncü kitabı, tam Kurtuluş Savaşı yıllarında hazırlanmış ve basılmıştır: *Le Drame Oriental, d'Athènes à Angora*, Paris 1923 başlıklı bu eserinde yazar, her hususda Türklerin tam karşısında ve Yunan istilâsının haklılığı tarafında olup, her vesile ile Türkleri karalamaktan kaçınmaz. B.Bareilles, Berlin Kongresi'ne Osmanlı Devleti adına katılan karateodori Paşa'nın gizli raporu ile Paris'te 1806-1811 yıllarında elçi olarak bulunan Abdurrahim Muhib Efendi'nin sefaretnamesini de Fransızca olarak yayınlamıştır.

[20] B.Bareilles, *Constantinople...*, 73 ve 146'de A.Chénier ve Saint-Pierre hanından bahsetmesine rağmen, bu konudaki teşebbüsünü hiç anmaz. Bu üçlü çalışma girişimi bizzat Le Goff tarafından açıklanmıştır, bkz. Dalleggio, *aşağıda not 26'daki yayını* (s.7-8, not 6). R.Delbeuf ve Le Goff hakkında etraflı bilgi için bkz. Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964) Türkiye'de yayınlanan Fransızca bir gazetenin tarihi* (Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi - Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu yayını: 1), Ankara 1980, 2. baskı, 59 (Delbeuf), 98 (Le Goff).

[21] P.Chryssochéris, André Chénier, *Almanach d'Orient, publié sous le patronage de la Chambre de Commerce Française de Constantinople"*, I (İstanbul 1907) 113-118.

[22] Kilise kayıtlarından öğrenildiğine göre Bebek'teki yazlık ev, aslında Saint-Benoît rahiplerine ait olup, sadece görünüşte mülkiyeti Louis de Chénier üzerinde olarak belirtilmişti.

[23] Chénier'nin şiirleri ölümünden hayli yıl sonra ilk defa yayınlanmıştır. *Oeuvres d'André Chénier*, Paris 1826 başlığı ile yapılan ilk baskılarda bu şiir bulunamamıştır. Ancak sonraları H.de la Touche tarafından düzenlenen daha yeni baskıda: *Poésies de André Chénier*, Paris 1881'de *Fragments d'Elégies* olarak toplanan dağınık ve bir kısmı bitmemiş şiirler arasında XX. sırada (s.164-165) bu parçanın tamamı bulunmaktadır. Daha sonraki yayınlarda da *Orient* başlığı ile yeralmıştır. Chénier, Byzance başlıklı bir şiirine de *Byzance, mon berceau...* (...Bizans, beşiğim..) sözleri ile başlar (De la Touche baskısı, s.252), ayrıca bkz. Dimoff, *Oeuvres complètes*, III, 29.

[24] P.G.İnciciyan, *XVIII. asırda İstanbul* (çev. Hrand D.Andreasyan), İstanbul 1956, 91.

[25] G.Primi, Les souvenirs de la rue Çınar, *"Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni"*, sayı 80 (1948) 30-31. *Cumhuriyet* gazetesinin Fransızca baskısı olan *La République* gazetesi yazarlarından olan G.Primi'nin bu makalesi aslında bu gazetede çıkmış olmalıdır.

[26] E.Dalleggio d'Alessio, *La maison natale d'André Chénier*, Atina 1963.

[27] Bu elçinin İstanbul'daki hatıralarına dair düşünceleri çok sonraları bir kitap halinde yayınlanmıştır. Comte de St Priest, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce du Levant*, Paris 1877.

[28] Asalet armalarında karatavuk *(merlette)* amblemi genellikle gagasız ve pençesiz olarak yeralırdı.

[29] Anonim, La maison natale d'André Chénier à Galata n'existe plus et la plaque qui rappelle sa naissance est apposée sur un immeuble construit plus tard à a la méme place, *"İstanbul"* gazetesi, 36. yıl, no.381 (29 Temmuz 1963) tam bir sahifeyi kaplayan resimli makale.

[30] E.Dalleggio d'Alessio, A propos de deux armoiries du quartier de Saint-Pierre à Galata, *"İstanbul"* gazetesi, 36. yıl, no.406 (29 Ağustos 1963), resimli makale.

[31] S.Eyice, Galata hakkında iki kitap ve bu münasebetle bazı notlar, *"İ.Ü. Tarih Dergisi"*, I (1949) 208, not 25; bilhassa, aynı yazar, *Galata ve kulesi* (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu yayını) İstanbul 1969, 18.

[32] C.Martain tarafından İstanbul'da 9 Şubat 1923'de verilen bir konferansda hangi konular üzerinde durulduğunu öğrenemedik, kısa bir haber olarak bkz. B.T., La légende d'André Chénier, *"Stamboul"* gazetesi, 10 Şubat 1923.

[33] G.Deschamps, *A Constantinople*, Paris 1913, 343-356.

İslâmi Devlet Projesi:
Başyücelik Devleti

CEMİL KOÇAK

Kemalist lâikliğe gönül vermiş dostlarımızın tüylerini diken diken edecek bir yazı! Bundan 40 küsûr yıl önce, Kumarbaz ve büyük şair Necip Fazıl merhumun karihasından çıkan İslâmî bir Faşizm önerisi. (Andığımız dostlar, bu sentezin, elbette ikinci değil, ilk öğesinden dehşete düşeceklerdir.)

NECİP Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu*'su, "Demokrasi"ye geçiş döneminde yayınlanan ilk İslâmcı dergiydi.[1] *Büyük Doğu*, daha ilk sayısında ırkçılığa karşı olduğunu açıkladı.[2]

Meşhur 46 seçiminden hemen önce dergide, *"İdeolocya Örgüsü-Büyük Doğu"* imzası ile bir yazı dizisi yayınlandı. Muhtemelen bizzat N. F. Kısakürek'in kaleminden çıkmış olan bu yazı dizisinde, yeni bir yönetim şekli öngörülüyordu.

"Yüceler Kurultayı"

Öngörülen projeye göre, TBMM'nin yerini *"Yüceler Kurultayı"* alacaktı. Toplumun her sahasında sivrilmiş, 40-65 yaş arası, her türlü beşerî zaaftan uzak, üstün niteliklere sahip kişilerden oluşacak olan "Yüceler Kurultayı'nın mânası, milleti, en ileri düşünenlerinin ve en iyi yapanlarının kadrosunda özdeşleştirmekti..." Yasama yetkisine sahip Kurultay, aynı zamanda toplumun karar organı da olacaktı. Ancak, özgürlüğü "hakikatê esaret" biçiminde anladığı, her türlü serbestliğe ve başıbozukluğa karşı olduğu için de, "Yüceler Kurultayı"nda "hâkimiyet hakkındı..." Kurultay, kendisini ebediyen muhafaza edecek; üyeleri ise, ancak "en küçük (bir) uygunsuzluk tezahüründe tasfiyeye" uğrayabileceklerdi. "Yüceler Kurultayı"nın üye sayısı yüzbin kişiye bir üyelik düşecek şekilde saptanacaktı. Kurultay'a üye olabilmek için, Kurultay'ın kişileri *"Yüceler Kurultayı'na Namzet"* göstermesi gerekiyordu.

"Başyüce"

"Yüceler Kurultayı", kendi içinden bir *"Başyüce"* seçilmesi için "Başyüce" adaylarını saptayacak ve "Başyüce" tek dereceli seçimle ulus tarafından beş yıl için seçilecekti. Yeniden seçilmek de mümkündü.[3]

İktidar, "Yüceler Kurultayı" ile "Başyüce" arasında paylaşılacak ve bu şekilde bir denge/denetim sistemi oluşacaktı. "Yüceler Kurultayı"na üye olabilmek ve üyelikten çıkarılmak "Başyüce"nin onayına tâbi olacak; buna karşılık "Yüceler Kurultayı" da asgari yüzde yetmişbeş oy çoğunluğu ile "Başyüce"yi görevinden alabilecekti. Bu durumda yeni "Başyüce" seçimine dek, "Yüceler Kurultayı" kendi içinden geçici bir süre için "Başyüce" seçecekti. Ancak, "Başyüce"nin "Yüceler Kurultayı"nı fesh etme yetkisi olmayacaktı. Sadece, bir "fesat" durumunda, "Başyüce"nin, ulustan kendisi ile Kurultay arasında tercih yapmasını istemeye hakkı olacaktı ki, bu da belirli bir koşula bağlanmıştı. Buna göre, bu talebin yerine getirilebilmesi için Kurultay'ın asgari yüzde kırk oy ile "Başyüce"yi desteklemesi gerekiyordu. Eğer ulus, oylamada "Başyüce"nin lehine tutum alırsa, bu durumda Kurultay'ın "Başyüce"nin tarafını tutmuş olanlar dışındaki tüm üyeleri tasfiyeye uğrayacak ve tasfiye edilenlerin yerine yeni üyeler seçilecekti. Oylamanın "Başyüce"nin aleyhine sonuçlanması halinde, sonuç, "Başyüce"nin düşmesi ve Devlet Başkanlığı için yeni bir seçim olacaktı. Kurultay, "Başyüce" seçimi dışında, toplanmayacaktı.

Hükûmet ise, önce "Başyüce"ye ve sonra da Kurultay'a karşı sorumlu olacak; "Başyüce" tarafından ve Kurultay üyeleri arasından oluşturulacaktı. Kurultay'ın güvensizlik oyu vererek hükûmeti düşürmesi de mümkündü.[4]

"Başyüce"nin, ulusun "görünürde en ahlâklı, en bilgili ve en akıllı ferdi" olması öngörülmüştü. Her ne kadar yasalara aykırı emir veremezse de, onun her emri yasaları tamamlayıcı ayrı bir yasa sayılacak ve yasa yokluğunda ya da boşluğunda "Başyüce"nin emri kesin olacaktı. Yine "Başyüce"nin emri ile hükûmetin değişmesi de mümkündü. Hükûmet ve mahkemeler onun adı-

na iş göreceklerdi. "Başyüce" aynı zamanda ordunun başı ve *"Başbuğ"* da ancak "Başyüce"nin vekili olacaktı. Toplumun "en dertli ve ıstırablı unsuru" "Başyüce"yi "hesaba" çekebilecek ve bu mekanizma "bir imdat işareti kolu" anlamına gelecekti. Yeniden seçilemeyen "Başyüce", Kurultay üyesi olarak görev yapacak; bunun yanı sıra görevinden ayrılan "Başyüce", ulusu aydınlatmak amacı ile yerine bizzat aday gösterebilecekti.[5]

"Din İşleri Reisliği"

Hükûmet, bir Başbakan ve onbir Bakandan kurulacaktı. Bakanlıkların kurmay heyetini politika yolundan gelen Bakanlarla, meslek yolundan gelen Müsteşarlar oluşturacaktı. *"Din İşleri Reisliği;* ve seferde Başbuğluk ve hazarda Başkurmaylık; doğrudan doğruya Başyüce'nin o sahalardaki icra ve temsil hakkına izafetle, müstakil ve hükûmet üstü mahiyette (...) Başyüce'nin reislik edeceği veya Başyüce'yi temsilen Başvekilin lüzum göstereceği Vekiller Heyeti toplantılarına, bu iki iş kutbu da, en ehemmiyetli söz ve fikir hakkıyle memur" olacaktı. Başyüce'nin Kurultay üyeleri içinden seçeceği bir Başbakanın, yine Kurultay üyeleri içinden hükûmeti oluşturması ve "Başyüce"nin onayına sunması gerekiyordu. Hükûmet üstü bağımsız devlet organlarının başkanları ise, yine bizzat "Başyüce" tarafından atanacaklardı. Hükûmet cihazının Kurultay üyelerinin denetimine açık olması öngörülmüştü.[6]

"Hükûmet"

Hükûmetin çözmek zorunda olduğu *onbir* dâvanın ("ruh ve ahlâk, umumî irfan, köy ve köylü, şehir ve umran, ordu, iç inzibat, dış münasebetler, bütün neşir vasıtalarını murakebe ve himaye, iş emniyeti ve iş sahaları arasında ahenk, nüfûsu çoğaltma, güzelleştirme ve sağlamlaştırma, millî servet ve iktisat") "ruh ve ölçü müşahade ve murakabe kürsüsünde doğrudan doğruya Başyüce'nin şahsında tecelli etmek ve onun dışında kendi şahsî çerçevesinin mücerret vecd, aşk, fikir ve hakikat laboratuvarını temsil etmek şartiyle *Din Reisi*" olacaktı.[7]

*"Büyük Doğu mefkûresi*nin *Başyücelik Hükûmeti*'nde, halk kendisini devletin, devlet de halkın esiri bilecekti..." Devletin ve hükûmetin ilgilenmeyeceği hiçbir konu olmayacak; "her dâva sahibi, sonunda ya hastahaneye, ya ıslahhaneye, ya hapishaneye, ya kanaat ve itminana, yahut hak veya haksızlığının teslim, tespit ve takibine sevkedilmek üzere başlangıçta her hakka sahip" olacaktı.

"Halk Divanı"

Yönetilenlerin dert ve sıkıntılarını "Başyüce"ye duyurabilmeleri için *"Halk Divanı"* oluşturulacaktı. "Başyüce"nin şahsına bağlı bir büro aracılığı ile "dâvasını tespit ettirecek her fert... senenin bellibaşlı günlerine mahsus olmak üzere her yıl ilân edilecek ve kurulacak Halk Divanı'nda mevki" isteyebilecek ve herkes Divan'a dinleyici olarak girebilecekti. Ancak, "Halk Divanı'nda mevki isteyen herkes, evvelâ dâvasındaki ciddiyet, sonra onu Başyüce'ye gelinceye kadar alâkalı makamlar nezdinde takip etmiş olup olmamak, sonra da ortaya attığı şartlar üzerinde doğruluk ve hâlislik noktasından şiddetle mesul (olacaktı)... Bunlar üzerinde en küçük eksiklik, yanlışlık ve yalancılık, cür'et edicisini 'milletin fikir, hürriyet ve dâva hakkını suistimal noktası'ndan en acı mahkûmiyete sürükle (yebilecekti). Buna karşılık, doğru olmak ve daha evvel takip edilip neticelendirilememiş bulunmak şartiyle en küçük hak, Başyüce nezdinde derhal kabullerin en büyüğünü kaza (nacak); ve kemmiyet ve keyfiyet daima Başyüce'nin takdirine kalmış olarak sahibini mükâfatlandı"racaktı. "Halk Divanı'"nda halkın haklarını "Başyüce"ye karşı "bağıra bağıra" savunması bekleniyordu.[8]

"Başyücelik Akademyası"

*"Başyücelik Devleti"*nde, "ilim, irfan ve sanat" adamları özel koruma altına alınacak ve bu kadro *"Başyücelik Akademyası"*nı meydana getirecekti. Burada olgunlaştırılan görüşler uygulamaya aktarılmak üzere Kurultay'a sunulacaktı. Akademya üyeleri, aynı zamanda Kurultay'ın doğal üye adayları arasında sayılacaklardı. Üyelerin en lüks hayata sahip olabilmeleri için de her türlü önlem alınacaktı. Ancak başka herhangi bir işte faaliyet göstermeleri yasaklanacaktı. "Başyüce"nin danışmanlığını da yapacak olan üyeler, doğrudan doğruya yine "Başyüce" tarafından atanacaklardı. "Akademyadan istenecek veya onun lüzum göstereceği işler (in), daim Başyüce'den alınacak emirler veya ona takdim edilecek tasarılar üzerine" olması öngörülmüştü.[9]

Necip Fazıl'ın yayımladığı Büyük Doğu dergisinin 2. Dönem 1. Sayısı.

Miras

"*Büyük Doğu Cemiyeti* ve Başyücelik Devleti'nde... *miras*a dayanma" olmayacaktı.[10]

Ceza

Hırsızlığın cezası, "istisnasız ve kayıtsız ve şartsız bir kolun kesilmesi" olacak; ayrıca cezalar herkesin gözü önünde açıkta infaz edilecekti.[11]

Kadın

"Onun ezelî ve ebedî tek ve aziz bir işi vardır ki, o da, anneliği ve ailedir. (...) Cemiyeti yükselten, hariçte çalışan kadınlar değil, aile vazifesinde muvaffık olan bilgili annelerdir. (...) Kadınları deklâse olmaktan kurtarıp, asıl ve mühim vazifelerine iade etmek lâzımdır... muhtaç olmayan kadınların iş kadrosunda yer almalarına şimdiki halde hiç lüzum yoktur."[12]

"İçinde yaşadığımız hayat şartları ve iktisadî zaruretler (memur kadroları arasındaki) bu tasfiyenin, aile geçindirmek mevkiinde olmayan kadın memurlar arasında tatbikini bilhassa lüzumlu kılmaktadır. Çünkü bunlardan büyük bir kısmı ailevî ihtiyaçlar yüzünden değil, (lüks) ve şahsi ihtiyaçlarının tatmini gayesiyle çalışmak yolunu tutmuşlardır. Neticede bu hal, cemiyetin iş kadrosunda erkekler aleyhine bir muvazenesizlik âmili olmuştur. Kadınların aile içinde görülecek daima birçok işi vardır. Lâkin erkeğin işsiz kalması ailenin

teşekkülüne mani olacağı gibi, içtimaî ahengin bozulmasına yol açabilir.

Devlet dairelerini dolduran kadın ve kızlardan büyük bir ekseriyetin çalışan bir kocası, erkek kardeşi veyahut babası olup, ailenin yükü doğrudan doğruya bunların üzerindedir. Kadın memurların tasfiyesiyle tasarruf edilecek para, maaşların arttırılmasıyla, yine aile bütçesine gireceğinden vaziyette mühim bir değişiklik olacağını zannetmiyoruz."[13]

İşçi Ve Tüccar

"İşçi... her şeyi en parlak adalet ve içtimaî menfaat kutbuna bağlayıcı iman hedefi önünde seve seve erimeğe ve ezilmeğe hazır bir telâkki..."

"Tüccar... istendiği kadar kazanış ve kazandırış ve her yıl kazancının kırkta biriyle devlet hazinesini besleyiş"[14]

★
★ ★

Şimdi bu projeyi kısaca değerlendirmeye çalışalım: Kim tarafından ve nasıl seçileceği hiç belli olmayan, ancak bir defaya mahsus olmak üzere seçilen elit bir kadro ("Yüceler Kurultayı") projede her ne kadar karar organı olarak sunuluyorsa da, kendi önerdiği adaylar arasından diktatör ("Başyüce") seçilince, kurum olarak ebediyen ayakta kalmakla birlikte, işlev olarak yeni diktatör seçimine dek faaliyetine son veriyordu. Yani, Kurultay'ın görevi pratikte kendi içinden diktatör adaylarını saptamakla sınırlıydı.

"Başyüce", yani diktatör, bir kez seçilince artık tüm yetkileri eline almış oluyordu. Kurultay üyelerinin akıbeti diktatörün elinde olduğu için, diktatör Kurultay üyelerini dilediğince değiştirerek, daha sonraki dönemlerde de seçilmeyi güvence altına alabilecek manevra olanağına sahip kılınmaktaydı. Kurultay'ın diktatöre karşı bazı yetkileri varsa da, bu yetkilerini kullanması güç koşullara bağlanmıştı. Zaten pratikte toplanma mekanizması olmayan Kurultay'ın yetkilerini nasıl kullanabileceği tartışılabilir. "Başyüce"nin yetkileri ise sınırsızdı; hükûmet de ona karşı sorumluydu.

Her türlü serbestliğe ve başıbozukluğa karşı olduğu için; halka sadece beş yılda bir diktatörünü seçme hakkı tanınmıştı (ayrıca, ulus tanımına kadınların da dahil olup olmadığı pek belli değildi). Her ne kadar halkın da görüşlerini, sıkıntılarını belirtmesi için bir şikâyet mekanizması kurulmaya çalışılmışsa da, bu süreci başlatmak için epey medenî cesaret sahibi olmak gerekiyordu. Çünkü herkes görüşünden ve önerisinden sorumlu tutuluyor ve sürecin olumsuz sonuçlanması dâva sahibini en acı mahkûmiyete sürükleyebiliyordu. Savunulan görüşlerin olumlu mu, olumsuz mu sayılacağı ise, diktatörün bizzat kendi kararına bağlıydı.

Kurultay'da hâkimiyetin hakka ait olması, Din İşleri Reisliği'nin devlet ve hükûmet işlerinde önplanda rol oynaması, hırsızlığın cezasının herkesin gözönünde kolun kesilmesi gibi şeriatçı yaklaşımlar, kadınların işten uzaklaştırılmasına yönelik görüşler, Büyük Doğu Cemiyeti'nin herhalde İslâmî yönlerini vurguluyordu.

Büyük Doğu'nun tasvir ettiği yeni devlet örgütü projesinin birçok görüşten etkilendiği açık. Projenin Platonik ve elitist yaklaşımını, Nietzsche'nin "Üstün İnsan" felsefesinden aldığı ilhamı görmemek mümkün değil. Ancak "Başyücelik Devleti" projesinin temellerinin faşist ideolojiden kaynaklandığını belirtmek sanırım mübalağa olmaz. 1945 yılındaki "demokrasi patlaması"ndan hiç etkilenmemiş bir dergi de anlaşılan *Büyük Doğu*...

Bu projenin ne ölçüde Kısakürek'in kişisel görüşlerini yansıttığını saptamak olanaksız. Ancak yer yer edebî bir dille kaleme alınmış bu projenin tamamen Kısakürek'in görüşlerini yansıtan kişisel bir ütopya olmadığı kanısındayım. *Büyük Doğu*, militan bir yayın organıydı ve dönem boyunca sık sık kapatıldı.[15]

Derginin son biçimi, *Büyük Doğu Cemiyeti*'nin örgütlenme ve mücadelesine ilişkin bilgilerle doludur. 1949 yılının Haziran ayı sonunda *Büyük Doğu Cemiyeti* kuruldu.[16] 1950 yılı başında ise, Cemiyet'in Umumî İdare Heyeti açıklandı.[17] Derneğin Kayseri şubesi açıldı; Maraş, Malatya, Samsun, Afyon, Tavşanlı ve Soma şubelerinin ise yakında açılacağı ilân edildi.[18]

Öyle görülüyor ki, proje kişisel bir ütopya olmaktan ziyade, örgütsel bir hedef olarak ortaya atılmıştı. □

[1] *Büyük Doğu*'nun ilk sayısı 2 Kasım 1945 tarihinde yayınlandı. Dergi, Irkçı-Turancı akıma karşı hazırlanan siyasal darbe sırasında 10 Mayıs 1944 tarihinde yasaklanmış ve birbuçuk yıl kapalı kaldıktan sonra, "yeniden intişar izni" almıştı.
Derginin imtiyaz sahibi N.F. Kısakürek, Umumî Neşriyat Müdürü Nejat Muhsinoğlu idi. Derginin yazarları arasında; (Kısakürek dışında) Pe-

Necip Fazıl Kısakürek duruşmalarından birinde.

yami Safa, Ömer Rıza Doğrul, Burhan Belge, Sait Faik (Abasıyanık), Nizamettin Nazif, Cemal Reşit Rey, Reşat Ekrem Koçu, Şükrü Baban, Oktay Akbal, Bedri Rahmi (Eyüboğlu), Mukbil Özyörük, Ali İhsan Sâbis ve Abdülkadir Kemalî Öğütçü yer alıyordu.

"Büyük Doğu Akademyası" içinde de Özdemir Asaf ile Salâh Birsel'in isimlerine rastlamak mümkündü.

Kısakürek, derginin bazı yazarlarının okuyucular tarafından yadırganabileceğini öngörmüş olmalı ki, "Sizinle Başbaşa" köşesinde şu açıklamayı yapmaktan kendini alamamış: "...birdenbire kendileriyle nasıl kaynaşabildiğimize şaşıracağınız imzalar görebilirsiniz." *Büyük Doğu*, Sayı: 1,2 Kasım 1945, s.16

Unutulmasın ki, *Malûmpaşa* ve *Markopaşa* dergileri de yine *Büyük Doğu*'nun matbaasında basılıyordu. Bu konuda *Büyük Doğu* dergisinin açıklamasını birlikte okuyalım:

"Şu iki vesikayı lütfen dikkatle okuyunuz ve evvelâ (Malûmpaşa), sonra da (Markopaşa) isimli gazeteyi Büyük Doğu matbaasının basmaya razı oluşundaki sırrı anlamaya çalışınız. İç fikir ve duyguları ne olursa olsun, böyle bir vesikayı imzalamaya razı olabilen ve ondan sonra matbaamızda kaldıkça bu anlaşma hükümlerine baş kesmeğe mecbur bulunan Markopaşa'cılar Büyük Doğu'culara, aralarındaki tam ve kâmil tezat içinde muhakeme edip zaferin ne tarafta olduğunu ve hangi tarafın kendi nefsine, gayesine ve dâvasına karşı ulvî mevkide bulunduğunu kestirin! Ticaretle en küçük alâkası bulunmayan ve her şeyin başında onun prensibini şâdetmekten başka iş ve ölçü tanımayan (Büyük Doğu), böylece kendi mukaddes gayesi yolunda, matbaamızda kaldıkça (Markopaşa)ya beri istikametleri mutlak olarak kapamak ve kendisinin de zıt olduğu bazı istikametleri serbestçe açmakla, İslâmî siyasetin en incesini tatbik ve zaferlerin en büyüğünü temsil ettiği kanaatındadır."

Dergilerin *Büyük Doğu*'nun matbaasında basılması için şöyle bir antlaşma imzalanmış:

"Necip Fazıl Kısakürek'in sahibi bulunduğu (Büyük Doğu) matbaa ve müessesesi (Malûm Paşa) gazetesini aşağıdaki şartlar altında basmayı kabul etmiş ve her iki taraf anlaşmayı imzalamıştır:

1-) Bu gazete en yakın ve uzak mânada komünizm ideolojisi ile hiçbir alâkası olmadığını ve metinleri altında bu mânayı uyandıracak hiçbir satır bulundurmamayı kabul ve ilân eder.

2) Bu gazete, din ve mukaddesatı, samimiyetsiz ve halisiyetsiz olarak sırf istismarcı bir ruh haletiyle benimseyenlerin şahıs ve fikir seciyeleri müstesna, gerçek din ve mukaddesat bahsinde en küçük bir tecâvüz ve istihfafa sayfalarında bir yer vermemeyi kabul ve ilân eder.

3-) Necip Fazıl da, bu gazetenin yukarıdaki iki madde mahfuz olarak istediği siyasî kutup ve rejime karşı, istediği mikyasta ve istediği görüş merkezinden hareket ederek zıt cephe almakta serbest olduğunu kabul ve ilân eder. (9.9.1947)

(Büyük Doğu) sahibi Necip Fazıl Kısakürek ile (Malûmpaşa) gazetesine ait olmak üzere tanzim ettiğimiz ve o zaman (Malûmpaşa) imtiyaz sahibine imzalattığımız noterlikçe tastikli 9 Eylül 1947 tarih ve 15582 numaralı anlaşmayı aynen (Markopaşa) gazetesi için de kelimesi kelimesine kabul ve ilân ettiğimizi bildiririz.

(Marko Paşa) müessese sahibi
Halûk Yetiş

(Malûm Paşa) imtiyaz sahibi
M. Uykusuz
(10.10.1947)"

[2] "Büyük Doğu'nun kucakladığı ve bütünleştirdiği Şark, vatan sınırları dışında herhangi bir ırk ve coğrafya planına göz dikmiyor. Biz Büyük Doğu'yu, öz vatanımızdan başlayarak güneşin doğduğu istikameti yalayan bir madde ve kemmiyet zemininde aramıyoruz. Biz, Büyük Doğu'yu vatanımızın bugünkü ve yarınki sınırlarıyla çevrili bir ruh ve keyfiyet zemininde arıyoruz (...) Maddî ve manevî sınır dışı ırk gayreti, kavim hırsı ve toprak iştahı, sadece alâkamız olduğumuz bir iş sanılmasın! Büyük ve gerçek kurtuluş adına, yüzdeyüz düşmanı sıfatile alâkalı olduğumuz ve kapısında cephe tuttuğumuz zıt ve bâtıl hedeflerden bir tanesi! (...) Öyleyse Büyük Doğu, çizmeli ayaklarla dışımızdaki iklimlere doğru kaba ve nefsanî bir yolculuk olmak yerine, rüzgârdan ve hafif topuklarla içimizdeki iklimlere doğru ince ve ruhanî bir sefer (dir)." *Büyük Doğu*, Sayı: 1,2 Kasım 1945, s.2.

CHP eski mebuslarından Kâzım Nami Duru, "Irkçılık" yazısında şunları yazıyordu: "Medenî dünyada saf ırk aramak ham bir hayal arasında koşmaktır." *Büyük Doğu*, Sayı: 27, 3 Mayıs 1946, s.3.

Bu dönemde Irkçı-Turancı grubun maruz kaldığı siyasal darbe konusunda bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.293-302; derginin ırkçılığa karşı daha ilk sayısında bu denli açık tavır almasının mevcut siyasal atmosferle de ilgisi olabileceğini düşünmek mümkündür. Bununla birlikte, Irkçılık-Turancılık dâvası sanıklarının mahkûmiyet kararlarının 31 Ekim 1945 tarihinde Askeri Yargıtay'ca bozulduğunu ve sanıkların daha 26 Ekim'de serbest bırakıldıklarını anımsamak gerekir. Diğer yandan, *Büyük Doğu*, henüz 1943 yılında bu konudaki görüşünü şöyle açıklıyordu:

"Bu kadar nâzik bir anda sözümona fikir ve (ideal) maskesi altında köpürtülmeğe başlanan bir Türkçülüğün, yalnız ve yalnız Alman propagandası emrine geçmiş olmaktan, hakiki ve müstakil Türkiye'yi mihver emrinde harcamaya memur gizli bir teşvik işinden farkı ne olur???" *Büyük Doğu*, Yıl: I, Cilt: 1, Sayı: 8, 5 İkinciteşrin 1943.

[3] "Yüceler Kurultayı", *Büyük Doğu*, Sayı 38, 19 Temmuz 1946.

[4] "Başyüce ve Kurultay", *Büyük Doğu*, Sayı: 39,26 Temmuz 1946.

[5] "Başyüce", *Büyük Doğu*, Sayı: 40, 2 Ağustos 1946.

[6] "Başyücelik Hükûmeti", *Büyük Doğu*, Sayı: 41, 9 Ağustos 1946.

[7] "Hükûmetin 11 Dâvası", *Büyük Doğu*, Sayı: 42, 16 Ağustos 1946.

[8] "Halk Divanı", *Büyük Doğu*, Sayı: 43, 23 Ağustos 1946.

[9] "Başyücelik Akademyası", *Büyük Doğu*, Sayı: 44, 30 Ağustos 1946

[10] "Başyücelikte İş Ölçüsü", *Büyük Doğu*, Sayı:45, 6 Eylül 1946.

[11] "Başyücelikte Ceza Ölçüsü", *Büyük Doğu*, Sayı: 46, 13 Eylül 1946.

[12] Cafer Seno, "Kadın Çalışmamalı", *Büyük Doğu*, Sayı: 50 11 Ekim 1946.

[13] Cafer Seno, "Memurluk-Memurlar", *Büyük Doğu*, Sayı:46, 13 Eylül 1946.

[14] "Başyücelikte Umumî Manzara", *Büyük Doğu*, Sayı: 47, 20 Eylül 1946.

[15] Dergi; 13 Aralık 1946-18 Nisan 1947, 6 Haziran 1947-10 Ekim 1947, 2 Nisan 1948-14 Ekim 1949 tarihleri arasında yayınlanamadı.

[16] *Büyük Doğu*, Sayı: 1, 14 Ekim 1949.

[17] Derneğin Umumî Reisi Kısakürek, Umumî Kâtibi ise Halûk Nur Baki idi. Ömer Karagül, Şakir Üçışık, Muhip Akışık, Cemal Bilgin, Said Çekmegil, Ziya Uygur ile ismi ilk Büyük Divan'a kadar açıklanmayacağı belirtilen bir kişi de Derneğin kurucuları arasında bulunuyordu. *Büyük Doğu*, Sayı: 17, 27 Ocak 1950.

[18] *Büyük Doğu*, Sayı: 19, 17 Şubat 1950 ve Sayı:20, 24 Şubat 1950.

Necip Fazıl

1923 Amele Birliği

GEÇTİĞİMİZ ay Mete Tunçay'ın yeni bir araştırması yayınlandı: *1923 Amele Birliği* (İstanbul: BDS Yayınları, 1989). Bu belgesel çalışma Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki, bir işçi örgütlenmesi girişimini anlatmaktadır. Bu örgüt, 1922'de "İstanbul Umum Amele Birliği" adı ile kurulmuş, 1923'de "Türkiye Umum Amele Birliği"ne dönüştükten sonra 1924'de hükümetçe kapatılmıştır.

Tunçay'ın da belirttiği gibi kitapta yeralan bilgi ve belgeler bir yandan sendika federasyonu kurma girişimine ilişkin, diğer yandan da 1923 yılının genel siyasal yaşamına ilişkin açık veriler sunmaktadır. Bu arada sosyalist örgütlenme ve hareketin de değişik bir açıdan tablosu çizilmektedir. Şakir Rasim, Türkiye Sosyalist Fırkası, örgütün kuruluşu, M.M.Grubu, Aydınlık çevresi, örgüte yönelik suçlamalar, gelişen örgütlenme... tüm bu konular dönem sosyalist hareketi tanımamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca yeni rejimin bu örgütü yakından izleyişi, onunla ilişkisi ve sonunda onu kapatışı da hükümetin (dolayısıyla Cumhuriyet Kadrolarının) özelde işçi örgütüne, genelde işçi sınıfına bakışını tüm açıklığı ile vermektedir.

Cumhuriyet'in önceleri bu örgüte sıcak yaklaşımının altında, yeni rejime işçi sınıfının örgütlü desteğinin sağlanması amacının yattığı, düşünülebilir. Örgüt başından beri Cumhuriyet'i desteklemektedir. Gazi Mustafa Kemal Paşa, örgüte "teşvikâr" telgraflar göndermekte ve hükümet Mesaî Kanununu gündeme getirmektedir. Ama, Tunçay'ın da belirttiği gibi, kapatılma gerekçesi olan "Birlik-Konfederasyon" türü bir örgütlenmenin Cemiyetler Kanununda yer almadığı savı gerçekten hiç de ikna edici değildir. Zira bu örgüt kurulduğunda İstanbul Umum Amele *Birliği* (a.b.ç.) olarak kurulduğu gibi yayınlanan ilk nizamnamesinde de amaçlardan birinin birlik kurmak olduğu açıkça yazılmaktadır. Tunçay, asıl kapatılma gerekçesini "yanlış ata oynama" biçiminde yorumlamaktadır. Dönem siyasal olayları düşünüldükte bu yorumun oldukça isabetli olduğuna kuşku yoktur. Ancak buna eklenebilecek ya da birlikte değerlendirilecek farklı yorumların da getirilebileceğini düşünüyorum.

Bir kere bu kapatılma, rejimin otoriterleşmeye, muhalefetin de partileşmeye başladığı bir süreçte, Takrir-i Sükûn ile yeni bir boyut kazanacak olan dönemin açık habercisidir. Mesaî Kanununun da meclisten (1936 yılına kadar gündeme gelmeyecek biçimde) çekilmesi bu işçi örgütlenmesinin hükümette yarattığı ciddi rahatsızlığı gösterir. İkinci olarak, "Ankara hükümetinin İstanbul, giderek tüm Türkiye işçi sınıfını böyle sadakatla kendisine bağlı kalacak bir örgütte toplamak istememesi"nin bir nedeni de, işçi sınıfının, her ne kadar hükümetçe denetlenebilecek gibi gözükse de, bir örgüt halinde birleşmesinin aynı zamanda yeni rejimi tehdit edebilecek bir potansiyel güç olarak da hesaba katılmasını gerektirirdi ki, bunu göze almak rejimi yerleştirmeye çalışan bir siyasal iktidar için pek de gerçekçi bir hesap değildir. Bu nedenle, kapatılma gerekçesini yorumlarken örgütün aynı zamanda bir "tehdit" öğesi durumuna dönüşme olasılığının da göz önüne alınarak gerçekleştirildiğini düşünüyorum. Son 1 Mayıs kutlama girişimlerine karşı takınılan tavır bu konuda açık ipuçları vermektedir.

Mete Tunçay'ın yayınlanan bu belgesel çalışmasına konu olan Amele Birliği'nin ilk nizamnamesi bu yazı ile birlikte yayınlanıyor. Daha önce *1923 Amele Birliği* adlı bu yapıtın son sayfalarında (s.158-159) bu nizamname ile ilgili çok kısa bilgi vermiştim. Yazdığım

sözkonusu metin, Mete Hoca'nın önerisi üzerine, kitap matbaaya verildikten sonra ve çok kısa süre içinde yazılarak kitabın sonuna eklenmişti. Amaç, kitabın içinde de değinilen TUAB'nin beş yayınından ilki olan ve kitapta yer almayan nizamnamenin var olduğu bilgisini vermekti. Hattâ bu konuda kitabın sonuna eklenen yazıyı hazırlarken hem aceleden hem de heyecandan İUAB Nizamnamesi'nde yeralan (sin) bölümünün TUAB Nizamnamesi'nde yeralmadığını yazmak gibi bir yanlış bile yapmışım. Oysa, aynı madde TUAB Nizamnamesi'nde Madde: 1 (ayın) bölümünde, başına "Millet ve..." getirilerek aynen yeralmıştır.

İşte bu kez Çevrimyazısı yayınlanan nizamname hem örgütün ilk nizamnamesi hem de yayınladığı ilk yapıt(risale)dir. Böylece Tunçay'ın s.126'da "...Ek IV/4 (belgede beş yayından söz edildiğine ve bizim üçü USTE'de, biri de H.T.Us Kütüphanesi'nde bulunan dört yayını bildiğimize göre, günün birinde TUAB'nin bir yapıtın daha ortaya çıkması beklenebilir" cümlesiyle değindiği yayın bu Nizamnamedir. Bu yayın Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde No: 7650 ve *İstanbul Umum Amele Birliği Nizamnamesidir.* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1338-1341) referansı ile kayıtlıdır. Böylece TUAB'nin yayınladığı tüm risaleler bulunmuş olmaktadır. *1923 Amele Birliği*, adlı belgesel çalışmanın son sayfalarında (s.158-159) sözü edilen nizamname budur. Ayrıca bir karışıklığı daha gidermek isterim, kitaptaki "V.Sonuç: TUAB Gerçekte Niçin Kapatıldı?" başlıklı bölüm aynı sayfanın (s.157) sonunda bitmektedir. Dikkatli bir okuyucunun gözünden kaçmayacağı gibi, sonuç bölümü Mete Tunçay'a aittir. Hemen arka sayfadan başlıksız olarak yer alan (s.158-159) bölüm kitaba son anda, basım aşamasında benim yazdığım bölümdür. □

İstanbul Umum Amele Birliği Nizamnamesidir

Birinci Fasıl: Maksad ve Gaye

Madde: 1.- Her amele sınıfının merbut olduğu müesseseye ve tarz-ı mesâîsine göre birlikler ve dernekler te'sisine çalışmasını te'min etmek ve ikinci maddede mezkûr olan vezaifi ifâ eylemek üzere İstanbul'da "İstanbul Umum Amele Birliği" nâmıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir.

Madde: 2.- Cemiyetin gayesi ve maksadı bervech-i âtidir:

Elif: Her ferd-i amelenin içtimâî ve iktisadî hukukunu sermayedârana karşı kavanin-i mevzua dahilinde müdafaa etmek;

Be: Hükûmet-i muhtereme-i milliyenin amele hakkındaki kanunlarının sermayedâran tarafından amele hakkında tamami-i tatbikini te'min etmek;

Cim: Her türlü mesailde amelenin müttehiden hareketini mümkün kılabilmek ve mensubiyetinin mânen ve maddeten terfihlerine muavenet etmek;

Dal: Amelenin kitle halinde temsilini mucib olan yerlerde vazife-i temsili ifa eylemek. (S.3)

He: Amelenin ahvalini terfih için icrası i'câb eden ıslahat hakkında hükûmet-i muhteremeye müracaat-ı kanuniyede bulunmak;

Vav: Amele arasında meslekî ahlâkın temniyesiyle bunu muhalif olan bilumum hareketlerde hakem sıfatıyla harekete gelmek;

Zel: Sermayedârana karşı amelenin vezaifini tayin ve bunların da ameleye karşı taahhüdatını irae' eylemek;

He: Hıfzıssıhha fevaidine riayet için gerek sermayedaran gerekse amele nezdinde teşebbüsatta bulunmak;

Tı: Amelenin iktisad düsturlarına tevfikan kendilerini tasarrufa alışdırmak, istihlâkta da amelenin azamî tasarrufunu kuvveden fiile çıkarmak için amele kooperatifleri tesis ile ameleyi yalnız müstahlik olmak mevkiinden kurtarmak ve onlara istihlâklarında da bir hisse-i nef' bahş eylemek;

Ye: Malûliyet veya işden mütevellid kazadan sakat halinde malûlîne muavenet etmek;

Kaf-ı Nunî: Amelenin fikren tenviri, manen ve maddeten terakki ve istirahatı için hususî dersler, hastahaneler, sanayi mektebleri, amele klübleri, amele mektebleri, amele tiyatro ve otelleri tesis ve küşad eylemek;

Lâm: Mesaî-i yevmiyeyi hadd-i asagariye indirmek, haftada bir gün hem maaşlı ve hem de yevmiyeli ameleye ücretli bir tatil (S.4) verdirmek; fevkalâde iş zuhurunda işleyeceklere ve kezalik, eyyâm-ı âdiyede saat-i mesaiden fazla iş görenlere gündelik nisbetinde fakat bir misli fazla ücret verdirmek; sermayedar, ameleyi hadd-i asgari yevmiyeden çalıştırdığı vakitde bile tam yevmiye vermeğe mecbur etmek;

Mim: Ondört yaşından aşağı olan erkek ve onaltı yaşından ufak kız çocuklarını çalıştırmakdan men etmek; rüşde baliğ olanlarını yarım gün terbiye ve tahsilleriyle meşgul olmak şartıyla çalışdırmak; gece çalışdırılmasını kadın ve çocuk ameleye ve suret-i mutlakada lûzumuna ihtiyaç olmayan bütün sanayide gece say ve amelini men' etmek;

Nun: Say ve amelden dolayı kazazede olan ve vezaifi başında hastalananların -aylıkçı veya gündelikçi olsun- tedavisini temin ve tabib raporuyla işe mübaşeretine kadar sermayedar tarafından yevmiyesinin tam olarak ita'sına çalışmak;

Sin: Amele eyyam-ı mahsusasının amele tarafından tesidini ihzar ve tanzim, temin eylemek;

İkinci Fasıl: Cemiyete Suret-i Duhûl, tahaddüdat, infisal ve muavenet

Madde: 3.- Cemiyete a'zâ olarak dahil olmak için (S.5) atideki şeraiti haiz bulunmak lâzımdır:

Evsaf-ı kanuniye itibariyle muvafık bulunmak;

İşbu nizamnamenin ahkâmını kabul etmek;

Meslekî ahlâk itibarıyla şayân-ı itimad olduğuna dair cemiyet a'zâsından iki zatın tezkiyesini hamil bulunmak.

Madde: 4.- Cemiyete dahil olan her a'zâ bervech-i peşin bir lira duhuliye ita' eder. Bir nüsha Nizamname ile bir Hüviyet cüzdanı alır. Maaşlı ve yevmiyeli a'zâ-yı mukayyede her ay aldığı maaş ve yevmiyeden yüzde iki mikdarını cemiyete tediye eder.

Madde: 5.- Nizamname mucibince infisalları icab eden a'zâlar şunlardır:

Menafi-i cemiyete maddeten ve manen iras-ı zarar edenler;
Amelenin menfaiine muhalif hareket edenler;
Muamele-yi gayr-ı meşruâ ile cemiyeti leke-dâr edenler;
Üç ay taahhüdat-ı şehriyelerini ifa etmeyenler.

Madde: 6.- İnfisal eden veya etdirilen a'zâ cemiyetten hiç bir hak talebinde bulunamayacaktır. Hakem heyetince verilen umum infisal kararları kongrede eshabının müracaatıyla kabil-i temyizdir.

Madde: 7.- Bir seneden beri mukayyet ve muntazaman aylık tediyatını ifa edenlerin muavenet talep etmeğe hakları olacaktır. Cemiyet mümkün mertebe atideki mensubinine muavenetde bulunacaktır; (S.6)

Hastalar, vazife esnasında malûl olanlar, hey'et-i idarenin muvaffakıtyla cemiyetin menfaatini müdafaa edenler; hilâf-ı arzu işsiz kalanlar; mazlum ve mağdur bir amele olduğu ve işinden bigayr-ı hakkın çıkarıldığı hey'et-i idare-tedkikatıyla tebeyyün edenler.

Madde: 8.- İşsiz amele hey'et-i idare tarafından gösterilen mahalde çalışmağa mecburdur; Aksi takdirde amele hakkını gayp eder.

-Üçüncü Fasıl: Teşkilât-

Madde: 9.- Cemiyetin a'zâsı; işbu nizamnameyi tanzim ve kabul eden a'zâ-yı müessise ile derneklerce mukayyet a'zâdan "Mesâî Encümen-i Âlisi"ne intihab olunan ve merkez-i umumî kararı ile derneklere rapt edilmeden doğrudan doğruya bazı vezaif ve mesail içün kayd edilmiş zevatdan müteşekkildir.

Madde: 10.- Cemiyet birlik merkez-i umumisi ve muhtelif amele derneklerinden müteşekkildir.

Merkez-i Umumî:

Madde: 11.- Cemiyetin Merkez-i Umumisi bir (Kongre), (Hey'et-i İdare), bir (Teavün Sandıkları İdare-i Merkeziyesi), bir (Hasta Komisyonları Hey'et-i Merkeziyesi), bir (Mesai Encümen-i Âlisi) ve bir de (Hakem Hey'et-i Âlisi)'nden mürekkebdir. (S.7)

Kongre:

Madde: 12.- Kongre senede bir defa ve alel ekser Teşrin-i evvel bidayetinde merkez-i umumî tarafından vuku' bulacak davet üzerine merkez-i umumiye onuncu madde mucibince mukayyet a'zânın ve her dernek tarafından merkez-i umumiye gönderilecek murahhasların içtima'ıyla inikad edecek, senevî kongre mecburidir. Ahvâl-i fevkalâde zuhurunda merkez-i umumî hey'et-i idaresi kongreyi fevkalade içtimââ davet eder. Kongreye dahil olmak selâhiyetini haiz a'zâyı mukayyet ve derneklerin üçde biri müracaat etdikleri takdirde merkez-i umumî fevkalade kongreyi içtimaa davete mecburdur.

Madde: 13.- Her dernek kongrede lâakâl bir a'zâ ile temsil edilir. Mamafih elliden fazla a'zâya malik olan dernekler her yirmibeşden fazla ve elliden noksan a'zâ için bir murahhas daha yollamak hakkına maliktir.

Madde: 14.- Kongre murahhaslarının mesârif-i zaruriyeleri dernekler tarafından tesviye edilir. Murahhasların yeddinde birer itimadnâme, derneğin ahvâl-i umumiyesine ve hesabât-ı netayicine dair muntazam bir rapor, bir evvelki kongre tarihinden itibaren merkez-i umumî ile vâkî olan bütün muamelâtı telhisen ihtiva eden bir muhtıra ve sene-i âtiyede tetbik edilmek üzere üzere teklif edilecek bütçe ve icraat plânı bulunur. (S.8)

Hey'et-i İdare:

Madde: 15.- Hey'et-i idare bir reis, bir muhasib-i mes'ul, bir veznedâr ve dört a'zâdan ibarettir. Hey'et-i idare umur ve muamelât-ı cariyeyi tedvir için maaşlı ve muvazzaf bir kâtip-i umumî ta'yin eder. Hey'et-i idare her sene kongre tarafından intihap olunur.

Madde: 16.- Hey'et-i idare Dernekler nezdinde muamelât ve harekâtı hüsn-ü suretle idare ve nizamname ahkâmının tamami-i tatbikini kontrol etmekle mükellef birer murahhas bulundurabilir, ve ücretli kâtipler de tayin edebilir.

Madde: 17.- Hey'et-i idare a'zâsından birisinin infisali takdirinde hey'et-i idare ekseriyet-i ârâ ile cemiyetin a'zâ-yı mevcudesi meyanından birini hey'et-i idare a'zâlığına intihab eder.

Madde: 18.- Mühr-ü resmi reisin nezdinde bulunur. Reisin temhir ettiği bütün mukarrerat ve icraatının hey'et-i idare tarafından musaddak bir şekli karar defterinde bulunmak şarttır. Bilumum muharreratda reis ile kâtip-i umumînin imzası bulunmalıdır. Reis cemiyeti temsil eder, reisin gaybubetinde kendisi tarafından tevkil ettiği hey'et-i idare a'zâsından biri vekâlet eder. Reis hey'et-i idarenin kararlarıyla mehakimde cemiyete müteallik davayı ikame ve takib ve bu gibi davada şahsiyet-i maneviyesini temsile cemiyetin leh ve aleyhindeki muhakemat için (S.9) Vekil tayinine cemiyet namına menkul ve gayr-i menkul emval için bey' ve şira muamelatı ifaya selâhiyetdârdır.

Madde: 19.- Merkez-i Umumî; a'zânın fikirlerini tenvir için müsamereler tertibi ve suver-i münasibe ile irşadat icrası selahiyetine maliktir.

Teavün Sandıkları İdare-i Merkeziyesi:

Madde: 20.- Derneklerde açılan teavün sandıkları doğrudan doğruya merkez-i umumîde idare-i merkeziyeye merbut olup bu teavün sandıkları hey'et-i idarelerinden müntehip bir meclisin tayin ettiği beş kişilik hey'et-i idare ile idare olunur.

Bunun tarz-ı idaresi ve heyet-i idare ile suret-i münasebet ve irtibatı ayrıca bir talimatname ile tesbit ve ilk toplanacak hey'et-i umumiyede tasdike iktiran etdirilir.

Hasta Komisyonları Hey'et-i Merkeziyesi:

Madde: 21.- Hasta komisyonlarının derneklerde tarz-ı idaresi ve merkez-i umumî hey'et-i idaresiyle suret-i münasebet ve irtibatı ayrıca bir talimname ile tesbit ve ilk toplanacak heyet-i umumiyede tasdike iktiran ettirilir.

Mesaî Encümen-i Alisi:

Madde: 22.- Mesaî Encümen-i Âlisi evvelâ memleketimizi ve saniyen beynelmilel amele âlemini alâkadar eden bilumum mesail-i iktisadiye (S.10) ve içtimaiyeyi takip ve hadisatı sıhhatle kayd ve tesbit ederek cemiyetin üzerinde yürüyeceği ana hatlarını tayin ve birliğin maksadları dahilinde muhtelif neşriyatı idare, ilmî konferanslar ve kongreler tertip ve fakat bütün bunları merkez-i umumî heyet-i idaresinin muvafakat ve tensibine iktiran etdirmek şartıyla ifa eyleyen ve a'zâsı derneklere rabt edilmeden merkez-i umumî

kararıyla doğrudan doğruya merkez-i umumîye kaydedilen bir encümendir. A'zâları kayd-ü-hayat şartıyla olup aslî ve fahrî olmak üzere iki türlüdür. Aslî a'zâlar encümen a'zâsı oniki oluncaya kadar merkez-i umumi heyet'i idaresi tarafından irae' edilen namzedlerden memleketin işçilik vadisindeki ilmî hareketlerine âsâr, tedrisat, neşriyat ve saire ile iştirak etmiş ilim ve irfan erbabı arasından, a'zâ onikiyi tecavüz ettikden sonra bizzat encümenin teklif edeceği namzedlerden hey'et-i umumîce intihab olunur. Aslî a'zâdan işbu encümen-i âlînin mesaîsine iştirak etmeğe imkân bulunmayanlara fahri a'zâlık sıfatı verilebilir. İşbu encümen sırf ilmîdir; idari hiçbir selâhiyeti yokdur.

Hakem Heyet-i Âlisi:

Madde: 23.- Cemiyete dahil olan a'zâ beynindeki ihtilâfatı meslekî ve millî ahlâk esasatı dahilinde en yüksek hakem sıfatıyla hal ü fasl etmek, cemiyetin gayesine ve faaliyetine muhalif olarak (S.11) icra-yı faaliyet eden ve cemiyet aleyhine çalışan a'zâ hakkında muamele-yi mukteziyeyi ifa ile mükellef teşkil edilen hey'ete Hakem Heyet-i Âlisi derler. İşbu heyet-i merkeziye dernek heyet-i idarelerinin -ki aynı zamanda Hakem Heyeti vazifesini de görürler- hal ü fasl edemediği davaları veya alâkadârandan biri tarafından vakıa olacak bir talep üzerine temyizen davayı halleder.

Cemiyetin a'zâsı bine baliğ oluncaya kadar bu vazifeyi merkez-i umumî heyet-i idaresi ifa eder. A'zâ-yı cemiyet bine baliğ olduğu takdirde ise her derneğin heyet-i idare a'zâsından intihab ile tayin olunacak bir murahhasın iştirakiyle ve merkez-i umumî heyet-i idare a'zâsından birinin riyasetiyle teşekkül eder. Hakem Heyet-i Âlisinin vereceği kararlar gayr-ı kabil-i itiraz olup, a'zâ tarafından kabulü mecburidir. Hakem Heyeti işbu kararı kabul etmeyen a'zânın ihracına da hüküm verebilir. İşbu hey'et-i âliye vezaif-i mevduasını ve taahhüdat-ı muayyenesini bilâ sebeb ifa etmeyen ve cemiyet aleyhinde bulunan, cemiyetin kesr ve haysiyetini mucib olan a'zâ hakkında müstafî ad edilmek veya ihrac olunmak kararı verebilir.

Dernekler:

Madde: 24.- Dernek, aynı sınıf ve aynı meslekde bulunan amelenin ittihadıyla merkez-i umumîye merbut olmak ve işbu nizamnâme (S.12) mucibince hareket etmek üzere teşkil edilen şubelerin ismidir.

Madde: 25.- Aynı sınıf ve aynı mesleke mensub hadd-i asgari beş arkadaşın iştirakiyle ve Merkez-i Umumî Heyet-i İdaresinin müsaade ve muvafakatiyle bir dernek teşkil edilebilir.

Madde: 26.- Dernekler heyet-i idaresi bir reis, bir kâtip, ve bir veznedârdan mürekkebdir. Derneklerin esna-yı küşadında heyet-i idare beşden aşağı olmaması lâzım gelen dernek müessisleri tarafından aralarında vaki' olacak intihab ile tayin eder. Fakat dernek a'zâsının adedi yüzü tecavüz ederse dernek hey'et-i idaresi a'zâlığına merkez-i umumînin tasdikine iktiran etdirilmek şartıyla umum dernek a'zâsı tarafından ekseriyet-i ârâ kaidesine tevfikan üç a'zâ intihab edilir. Bu a'zânın müddet-i faaliyetleri bir senedir. Her sene intihab mecburidir. İntihabda eski a'zâlardan biri veya hepsi ibka edilebilirler.

Madde: 27.- Dernekler heyet-i idaresi a'zâsından biri veya hepsi herhangi bir sebebten dolayı bir sene ifa-yı vazife edemeden infisal ederlerse dernek a'zâsı bilâ içtimâa merkez-i umumînin tasdikine iktiran ettirmek şartıyla yeni a'zâ intihab ederler.

Madde: 28.- Dernekler haftada lâakâl bir defa a'zâyı içtimâa davet ederler ve meslek hakkında müsahabelerde bulunurlar.

Madde: 29.- Derneklerin kasa mevcudu mesarif-i şehriye (S.13) tenzil edildikten sonra elli lirayı tecavüz ederse merkez-i umumî ve mezkûr dernek mühr-ü resmileriyle bankaya tevdi ve aynı mühürlerle bankadan ahz edilir.

Madde: 30.- Dernekler Heyet-i idareleri aynı zamanda a'zâ arasında tahaddüs eden ihtilâfatı millî ve meslekî ahlâk dairesinde hâl etmek üzere birer (Dernek Hakem Heyeti'dirler.)

Madde: 31.- Derneğin heyet-i idareleri, umum içtimâlarında ittihaz etdikleri mukarreratı defter-i mahsusuna imzaları tahtında muntazımmen kayd ve her ay hûlasa-yı muamelat ve faaliyetlerini berapor merkez-i umumiye arz ederler.

Madde: 32.- Dernekler mühr-ü resimlerini merkez-i umumîden alırlar.

Madde: 33.- Dernekler cemiyete kayd olunmak isteyen amelenin talebnamelerini meşruhat-ı lâzımeyi de ilâve ederek merkez-i umumîye irsâl ederler. Merkez-i umumî kayd hakkında bir karar ittihaz eder ve hüviyet varakası verir. Hüviyet varakaları fotoğraflı ve merkez-i umumî mühr-ü resmisi tarafından musaddak olunacaktır.

Madde: 34.- Dernekler kudret-i maliyeleri müsaid olduğu-takdirde ameleye ve ailelerine izdivac, vâz-ı haml, yangın, vefat ve işsizlik gibi vukuatda yardım etmek üzere hasta komisyon ve teavün sandıkları teşkil edebilirler. (S.14)

Dördüncü Fasıl: Mevad-ı Müteferrika

Madde: 35.- Umum amele müesseselerinin tarz-ı idaresi için ayrıca talimatnâmeler tanzim edilecektir.

Madde: 36.- Cemiyetin varidatı kanuna tevfikan kabul edilecek teberrüatdan, a'zâsının nizamname mucibince taahhüdatından, amele müessesatının hasılatından; mesarifât ise merkez-i umumî, dernekler, müessesât ve muavenet fasıllarından mürekkebdir.

Madde: 37.- Cemiyetin senelik umumî büdçesi kongrece tasdik edilmek lâzımdır. İşbu bütçede merkez-i umumî ile derneklerin ve bilumum müessesatın mesarifi fasıllar ve maddeler halinde gösterilmek lâzımdır. Nizamnamenin onikinci ve kırkbirinci maddesi mucibince kongre toplanıncaya kadar hey'et-i idare muvakkat bir büdçe tanzim ve tatbik ederek ilk kongrede bilumum sarfiyat ve varidatını meşair bilançosunu heyete tasdik ettirir.

Madde: 38.- Türkiye'nin sair mahallerinde ayru nizamname ve aynı şerait kabul dahilinde te'sis edilecek birlikler ve derneklerle merkez-i umumînin suret-i münasebet ve irtibatı ayrıca talimatname ile tayin olunur.

Madde: 39.- Beynelmilel amele teşkilâtıyla revabıt ve münasebât te'sisi yalnız ve münhasıran merkez-i umumîye aiddir. (S.15)

Madde: 40.- 20 Kânun-u Evvel 338 tarihinde toplanan elli aded a'zâ-yı müessisinin ittifak-ı ârâsıyla tanzim ve kabul edilmiş olan işbu nizamnamenin tadili kongrenin sülüsân ekseriyyet kararına mütevakkıfdır.

Madde: 41.- Mikdarı bir evvelki maddede mezkûr olan a'zâ-yı müessisinin ilk tarihli içtimâı cemiyetin birinci kongresi mahiyetinde olup intihab edilen heyet-i idare nizamname mucibince a'zâ-yı mukayyedesi yekûnu bin adedine baliğ oluncaya kadar ifa-yı vazife eyler. Bilâhare kongre davet ve yeni heyet intihab edilir. Sabık heyet-i idare-i merkeziyeler bittamam veya kısmen ibka' edilebilirler. (S.16)

SİVAS VİLAYETİ

18. yy sonlarına kadar, sınırları Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat ve Kayseri illerini kapsayan, Rumiye-i suğra, Eyalet-i Rum olarak da bilinen bu il; çok renkli bir nüfus yapısına sahipti. Sol baştaki Osmancıklı hanım kız, doğup büyüdüğü çevrenin yüzlerce yıllık Türk geleneklerine uymuş. Belden sıkmalı hırkası, Batı'da ve Doğu'da ortak moda olan geniş ve drapeli etekli entarisi, ama en çok da başına sarık gibi doladığı yazmasına iliştirdiği ibrişim püsküllü şipşirin. Ortada, mevsimi gelince yaylaya sayfiyeye de giden Amasyalı bir esnaf. Bir genç kızın, bu alımlı kıyafet içindeki delikanlıya gönül vermemesi olanaksız. Üzerindeki her parça ve aksesuar, Amasya işi. Bu da o çevredeki sanatsal gelişmeyi düşündürüyor. Sağdaki Tokatlı Ermeni hanım, İstanbul'u, hatta Paris'i görmüş bir tâlihli. Dolayısıyle egzotik çizgilere ve modaya yöresinde öncülük ediyor.